

आहतमतप्रभाकरस्य

(द्वितीयो मयूष)

श्रीमदुमास्वानिराचकर्यप्रणीतानि

१

सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि

पुण्यपत्तनस्थ

ओमनालवरजश्रेष्ठिलाघाजीतनूजमोतीलाल इत्येतै
दिष्पणीभिर्म्पोद्धातेन च परिहृत्य सशोधितानि ।

वीरमन् २४५३

प्रथमेयमङ्कनावृत्ति

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधार्जी ' इत्येतं पुण्यपत्तने

(१९६ भगानी पेठ) प्रकाशितम् ।

(अस्य सर्वसधिकारा प्रकाशनेन स्वाग्रसीटता)

तच्च,

पुण्यपत्तने शनिरारथ्रेण्या ' गणेश काशीनाथ गोखले ' इत्यनेन ' गणेश

प्रिंटिंग वर्क्स ' मुद्रणालये (अष्टादशकामको अष्टमाग)

सदाशिवथ्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोर्राटे ' इत्यनेन ।

' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये (अवशिष्टभाग)

च मुद्रितम् ।

(क६७) देशोद्धारक दादा श्री जीतविजयजी महाराजना प्रशिष्य
 प्रातः स्मरणीय शांतमूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव
 श्री विजयकनकधारीश्वरजी महाराज

श्री०

वीर सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीर युधा सश्रिता
वीरेणाभिहत स्वकर्मनिचयो वीराय नित्य नम ।
वीरगीर्थाभिद प्रवृत्तमनुल वीरस्य धीर तपो
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचय श्रीवीर ! भद्र दिश ॥ १ ॥

प्रास्ताविक किञ्चित् ।

१ तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि ।

अयि त्रेष्ठा विद्वांस । आहतमतप्रभाकरसस्थाया परिचये प्रतिश्रुता
नुसार द्वितीयोऽय किरण 'तत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि' इत्याख्य प्रसादय
श्रीमत्सविधे प्रेष्यते । सूत्राणीमानि भगवानुमास्वातिवाचकमुख्यो दशमिर
ध्याये समापयामास । अय सूत्रप्रथो यद्यपि श्वेताम्भराणा दिगम्भराणा
चोभयेषामपि मायतमस्तथापि मतद्वये सूत्रसप्त्याभिदो दृश्यते । तथाहि
श्वेताम्भरमते ३४४ सत्याकानि सूत्राणि । दिगम्भरमते तु ३ ७ सत्या
कानि । कानिचित्सूत्राणि मतद्वये समानाक्षराणि । कानिचित्सप्रदायानु
रोप्यक्षरविपरिवृत्तिसहितानि । कानिचित्तु सपूर्णतया नवीनानि । कानि
चिदयतरमते परित्यक्तान्येव । अय सूत्रभेदस्तृतीयपरिशिष्टे द्रष्टव्य ।
अथायसाम्येऽपि दिगम्भरमते प्रत्यध्यायमाविक्रियम् । श्वेताम्भरमते
आह्निकानि न सन्ति । अधुना प्रत्यध्याय विषया प्रोच्यन्ते । प्रथमेऽ
ध्यायचतुष्टये जीवतत्त्वस्य वर्णनम् । ततः पञ्चमेऽध्यायेऽजीव (पुद्गल)
स्य वर्णनम् । षष्ठसप्तमयोरक्षरस्य वर्णनम् । अष्टमे नवमस्य वर्णनम् ।
नवमे सवरेनिर्जरयोर्वर्णनम् । दशमे मोक्षतत्त्वस्य वर्णनम् । 'स्वल्पाक्षरम
सदिग्ध सारवटिभ्यतोमुखम् । अस्तोभमनवध च सूत्र सूत्रविदो विदुः ।'
इति सर्वमायसूत्रलक्षणेन लक्षितानि भगवदुमास्वातिप्रणीतानीमानि
सूत्राणि नाशतोऽपि पाणिनादिसूत्रांपेक्षया न्यूनानि । अर्धातेप्येषु सूत्रेषु
जैनमत सविस्तर यथायथमधिगत भवेदिति पण्डिता निविशद्वा यस्तु
प्रमत्तेषु । यतो न पुत्राप्युपलभ्यमानप्रथेषु एतसूत्रधेमत्यमुपलभ्यते ।
किंतु सवरपि तैर्ग्रन्थरद्भिर्हरिभद्रसूरिवादिदेवमूर्तिर्ममचन्द्रमहोपेणप्रभृ
तिभिः प्राचीनार्वाचनैः पण्डितवरेण्यैः सूत्राणामेतेषां प्रामाण्यं तत्र
तत्र विषयेपूररीकृतम् । अतः प्राचीन सूत्रमयो जैनमतस्य प्रतिपादको

ग्रन्थो नाधुनोपलभ्यते तेनायमेवास्मिन् जैनमतप्रतिपादनप्रिये ग्रामाणि
कर्मर्थायतामाटीकत इति निर्धिवादम् । तस्यतस्येदृश भादा म्यमालोच्यैव
सुधिया प्राचीनाना प्रथितिर्यत् एषु सूत्रेषु सङ्गत् पठितेषु एतेषामस्य
फलं लभ्यत इति । किञ्च श्री उमास्यातिघाचकाचायाणा तत्प्रतिपादन
शास्त्रीयायाच्छ्रद्धास्पदं न केवलं किन्तु आधुनिकसशोधन्येनानियसम-
तमपि । यत् श्री प्रफुल्लचन्द्रमहाभागस्तथा तद्वर्णन (History of Hindu
Chemistry Vol 2 p 178) इत्यत्र दृढम् ।

तथाहि

‘ दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति ।

फलं स्यादुपनासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥ ’

इमां येव सूत्राणि दिगम्बरेर्मोक्षशास्त्रमित्यप्यभिधीयते ।

अस्य सूत्रग्रन्थस्य बह्व्यो व्याख्या संप्रदायद्वयाचायप्रणीता सति ।
तेषां नामानि संप्रदायभेदप्रदर्शनपूर्वकमभिधीयते । तयाहि—

श्रेताम्बरमप्रदाये—

ग्रन्थनामानि
१ गजगन्धहस्तिमहा
भाष्यम् ।

कर्तृनामानि
श्रीसिद्धसेनदिवारप्रणीतम्
(५ सुगन्धाध्यायस्योपमतेन वि
प्रथमशताब्दी)
(५ नाथुरामभेमिमनेन वि पञ्चमशताब्दी)
(५ सताशचन्द्र इ स ४८० मध्ये जन्म)
श्रीसिद्धसेनगणिप्रणीता

२ व्याख्या
[श्रुति १८९८२]
३ व्याख्या
[श्रुति ११०००]

श्रीहरिमद्रसूरिरचिता
जेनसाहित्यसशोधनमतेन वि स ५८० ई
सतीशचन्द्रमतेन वि स ३५ विचार
श्रेण्या धारस १०१

४ व्याख्या

श्रीयशोविजयजीविरचिता
(वि स १७ शताब्दी)

५ टिप्पणम्

चिरन्तनमुनिरचित श्रीहिमचन्द्रादन तर
यत् - २१ टिप्पणने टिप्पणम्भारस्य
उति ‘ अत एव हेमचन्द्राचायपात्र —

अप्यय वस्तु समस्यमानमद्रव्यमेतच्च वि
विन्यमानम् । आदेशभेदोदितसत्तमज्ञ
मदीदृशत्युधरूपमेवम् ॥ इति स्याद्वा

९ तत्त्वार्थतुत्ति
१० तत्त्वार्थटीका
११ तात्पर्यतत्त्वार्थटीका

श्रीयोगदेव ।
श्रीलक्ष्मीदेव ।
श्रीअभयनन्दिसुरि (तृतीय)
वि स ७७

एतदतिरिक्ता जया अपि वक्तव्यो व्याख्या देशभाषामया विद्यते ।
अनुपयोगाभास्माभिस्ता मगृहीता ।

तत्त्वार्थाधिगमसूत्रभाष्यम् ।

इह भाष्य स्तोपज्ञ स्वयं सूत्रवृद्धिभगवदुमास्वातिवाचकमुपैरेव प्रणी-
तम् । अत्र श्वेताम्बरराणां न निमित्तम् । यत् सर्वस्तत्त्वप्रदायस्थैर्यारव्या-
वृद्धिरनेन भाष्येण सहैव सूत्राणां व्याख्यानं कृतम् । किंच प्रथमं सत्र-
कारिणां सु वक्ष्यामि (२२ का) प्रवक्ष्यामि (का ३१) इत्युक्तम् । तच्च सूत्र-
कारिकारुतोरैक्य एव सम्भवति । तथैव वक्ष्यामि (५-३७) इत्युक्त्वा
सूत्राणि प्रणीतानि । तेनापि सूत्रभाष्यवृत्तोरैक्यमेव ज्ञायते । यतो वक्ष्या-
मि (स का २२) प्रवक्ष्यामि (३१ का) वक्ष्यामि (५-३७) इत्यादिषु
उत्तमपुरुषप्रयोगेषु अस्मत्पदबोध्य एव कता ग्राह्यो भवति । तेन
सूत्रभाष्यवृत्तोरैक्यमेवोपरीकृतं यम् । दिगम्बरमतानुयायि-
व्याख्यातृभिः सूत्रभाष्यवृत्तोर्मदमालम्ब्य नेदं स्तोपज्ञमिति संधाय भाष्यं न व्याख्यातम् ।
तत्र मूलं न पश्याम । प्रयुतं यदि न स्याद्भाष्यं स्तोपज्ञं तर्हि भाष्य-
समाप्तो ये श्लोका भगवतामुमास्वातिवाचकानां नामग्रामादिव बोध-
यति । ते केवलं भाष्यवृत्ता नामादिगोपना भवेयुः । सूत्रवृत्ता नामग्रामा-
दिन कस्मात् ज्ञायते । अतिमश्लोका सूत्रकाराणां वृत्तिरित्यपि वक्तुं
न शक्यते । यत् कुत्रापि संप्रदाये शास्त्रीयसूत्रप्रये वा सूत्रवृद्धि-
श्लोकाणां नामग्रामादिगोपकानां प्रणयनं कृतं न दृश्यते । अतः सर्वसमत-
पद्धतिमाहृत्यैवमेव वक्तव्यं यन्श्लोका प्रजातस्या भाष्यकारप्रणीता
एव । सूत्रवृत्तो भगवदुमास्वातिवाचकमुपैरेव इत्यत्र सूत्रनिर्देशपुरःसरं
श्रीहरिभद्रभरिवादिदेवसूरिहेमचन्द्राचार्यादीनां समतिर्दर्शिता । भाष्य-
वृत्तोऽपि वाचकमुपैरेव इत्यत्र स्याद्वादमञ्जरीप्रणेनृणां श्रीमद्विष्णुसूरीणां
संमतिः । तथाहि—न भवति ० २९ इयं सत्र-धकारिणां भाष्यगता ३
श्लोकव्याख्यायाम् । श्लो २८ व्याख्यायां भाष्यं गृहीतम् ।

एव च सिद्धं निश्चिन्नाद् यदेतद्भाष्यं सत्र-धकारिणां अतिमश्लोकसहितं
सूत्रकारप्रणीतम् । एते सूत्रभाष्यवृत्तं श्रीभगवदुमास्वातिवाचकमुपैरेव
एतेषां जन्मस्थानं यमोधिनाग्रामः । एतेषां माता वत्सगोत्रजा उमा

पिता च कौर्मापणिगोत्रज स्वातिसङ्ग । एतेषां शाखा नागरस्मरिणा ।
एते वाचस्मुख्यस्य शिवश्रियं प्रशिष्या । घोषनन्दिश्रमणस्य शिष्या ।
वाचनया तु मुण्डपादस्य प्रशिष्या । एतेषामयतारवालो दिग्भ्रमनेन
यत्रमप्रथमशतकम् । तदेतत् प्रथ्यातश्चोरेभ्यो ज्ञायते ।

तथाहि-

वाचस्मुख्यस्य शिवश्रियं प्रशिष्याश्चाम प्रशिष्येण ।

शिष्येण घोषनन्दिश्रमणस्यैनादशाङ्गनिद ॥ १ ॥

वाचनया च महावाचस्मुख्यस्य मुण्डपादशिष्यस्य ।

शिष्येण वाचस्वाचार्यमूलनाम्न प्रथितमीर्ते ॥ २ ॥

यप्रोधिनाप्रसूतेन विहरता पुरधरे कुसुमनाम्नि ।

कौर्मापणिना स्वानितनयेन घात्सीमुतेनार्च्यम् ॥ ३ ॥

अर्द्धचनं सम्यगुरुक्रमेणागतं समुपचार्यं ।

दुपात्तं च दुरागमविहतमार्तिं लोभमवलोक्य ॥ ४ ॥

इदमुद्येनागरवाचनेन सत्त्वानुसंगया ह्यगम् ।

तत्त्वाथाधिगमात् स्पष्टमुमास्वातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥

यस्तत्त्वाधिगमात् स्याम्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।

साऽयागधसुगारय प्राप्स्यत्याचिरण परमार्थम् ॥ ६ ॥

एते पूर्वं शिवभक्ता आसन् । पश्चाज्जिनदर्शनाज्जिनधर्मानुयायिनोऽभवत्
श्रुति भक्त्यामरस्नोत्रवृत्तितो ज्ञायते ।

एतेषां प्रथ्या — १ तत्त्वाथाधिगमसूत्राणि । २ तत्त्वाथाधिगमसूत्र
भाष्यम् । ३ प्रशमरतिप्रकरणम् । ४ जम्बूद्वीपसमासप्रकरणम् । ५ पूना
प्रकरणम् । ६ आचरप्रज्ञप्ति । ७ क्षेत्रविचार ।

श्रीजिनप्रभसुरितृतीर्थरूपे प्रशमरते श्रीहरिभद्रदीपाया चैव निर्देशो
यत् श्रीडमास्वातिमहपिभि प्रकरणपञ्चशती प्रणीतेति । तत एव श्वेता
मरस्प्रदाये एतेषां पञ्चशतप्रकरणप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धिः । तथा चोक्तं
यादिदेवसुरिभि स्याद्वादरत्नान्तरे प्रथमपरिच्छेद तृतीयसूत्रे (पृ ४८ प १०)
'पञ्चशतीप्रकरणप्रणयनप्रवीणेरत्र भगवद्भिरुमास्वातिवाचस्मुख्ये' इति ।

अथ प्रवृत्ततत्त्वार्थाधिगमसूत्रभाष्यविषय उच्यते-

इदं भाष्यं सरलसरम्पदघटितं

'सूत्रार्था वण्यन्ते यत्र वाक्येः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वण्यन्ते भाष्य भाष्यत्रिदो विदुः ॥ १ ॥'

इति लघुणानुसारि सर्वयाख्यातिशयोक्तिं प्रतिपदमनुभूतमस्माभिः ।

अत्र भाष्ये पूर्वेषां ग्रन्थवृत्ता न कुत्रापि निर्देशः । अत्रल मतभेदप्रदर्शनं

समये केचित्, एते इत्यादिसामान्यनिर्देश एव हि दृश्यते । तथापि इन्द्रियमिन्द्रियमित्यादि (२-१५) द्रव्य च भव्ये (१-५) इति व्याख्यानविषये पाणिनिसूत्रादिषु दृश्यते ।

पेटा (१०-६) अनुशील्य (७-३) इति शब्दो भाष्ये देशीभाषाया वृषयोजितो दृश्यते । यतः सस्कृतभाषाया पेटाशब्दो न लभ्यते कोशेषु । तथा अनुशील्यशब्दो देशीभाषाभ्य इति सिद्धसेनगणिटीयाया प ४३ प २ निदर्शयति ।

त मध्ये मेहरित्यादि ३१ सूत्र भाष्ये यश्च सख्यानिर्देश स गणित शास्त्राभिरुद्ध इति सिद्धसेनगणिटीयाया निरूपेति ।

३ प्रकाशनपरिचय ।

आहृतमतप्रभाष्यपरिचयद्वारा यथा प्रतिष्ठित तथैव तस्य सभाष्यतन्मा ग्राहितमसूत्रग्रन्थस्य पूरकग्रन्थ मुद्रितस्यापि विशेषसंस्करणघटितस्य प्रकाशन यावच्छक्तिरुक्तम् । तथा चात्र सूत्रभाष्यविषयग्रन्थतरङ्गगोहिरङ्ग परीक्षणं कृतम् । तथाऽधोभागेऽर्थदर्शिका पारिभाषिकशब्दानां यथायथ स्वरूपस्य बोधिसाधिकाया सविस्तरमुद्रापिता येन जैनमतज्ञिज्ञासूत्रा विशेषतः सांख्यस्य स्यात् । अत्र १ हरिभद्रसूत्रिणा व्याख्या (भा १ लिखित पुस्तकम्) २ सिद्धसेनगणिटीयाया (भा १ लिखितपुस्तकम्) ३ यशो विजयजीटीया ४ तत्त्वार्थटिप्पणम् ५ जैनतत्त्वप्रदीप (न्यायविशारदे त्यादिविरुद्धमुद्रितमुनिश्रीमंगलविजयजीवित) ६ प मुपलालजी अनुदिताश्चत्वारः कर्मग्रन्थाः ७ विविधोपोद्धातादयश्च सविस्तरमुपयोजिता अतस्तत्तेषां ग्रन्थवृत्ता महाभागानां पुस्तकप्रदायिना पण्डितवर्येभ्यः प्रतिष्ठितस्यैवमग्रप्रदायिना मुनिश्रीमंगलविजयजीवितेष्टिजीवनचन्द्रसारचन्द्र-कुचरजी आनन्दजी इत्येतेषां महाशयानां चानुग्रहभरोऽहं स्वकर्तव्यमन्ये । यदि न साहाय्यमतया तर्हि नेतन्मार्गं निर्जोदुं पारयेयेति सुहृदः प्रत्येमे । अर्जुनचोरादीनां मरुदेवोत्तरकण्डुचरितं प्रतिमादीनां विशदयणन च विस्तरभयादत्र न सगृहीतं तथापि तत्तत्स्थलीयटिप्पण्या तद्विषया ग्रन्था निदिष्टास्तेभ्यो विशेषं जिज्ञासुभिः । अत्र पञ्च परिशिष्टानि सन्ति । प्रथमं परिशिष्टं सूत्रदशाध्यायी । केवलसूत्रपाठेनोपवा सफलं लभ्यते अद्वालुभिस्तत्तदुपयागाय दशाध्याय्या प्रथमं निर्देशः । सूत्राणामन्तरादिग्रन्थमात्रे द्वितीयं परिशिष्टम् । ३ तृतीयपरिशिष्टं सूत्रपाठे श्वेताम्बरदिगम्बरधर्मस्यम् । ४ चतुर्थपरिशिष्टं उपयोजितग्रन्थानां सूचिः । ५ पञ्चमपरिशिष्टं पारिभाषिकशब्दानां नामकादिक्रमेण सूचिः । एव रीत्या समुद्रय विबुधा पुरतो निर्धार्यते ।

प्रमोदाग्रह स्वधर्मैष्य निवेद्यते यद्दतरा समापयितु न पारयामि
 प्रास्तात्रिक तदेतन्मायाना प व्याकरणाच्चायवेदा तथागौशपाठसोपाह-
 र्धीधरशास्त्रिणामनुग्रहभरनिर्देशो नाम । महाभाग सहृदयेरेभि कार्य-
 फाल्ग्वयमविगणय्य शास्त्रीयप्रत्ययज्ञादरेणोपगृतोऽह सर्वथा प्रकाश
 नेऽस्य प्रत्यस्य । यदि न ज्ञ्यात् साहाय्यमेतेषा तर्हि प्रकाशनमार्गं विश
 दायसारिष्टिष्पनीयुत प्रास्तात्रिक च सजाङ्गीण नय मया प्रकाशयितु
 दास्येतेति निर्दिशन्नाहमल्पाशेनापि आत्मानमत्युक्तिमानन करोमि । अत
 पर सवान् विदुषो विज्ञापयामि यदग्र समुपलभ्यमानास्त्रुष्टाविज्ञाप्यानुप्रा
 श्योऽय जन इति सप्रार्थक —

पुण्यपत्तनम् ।
 आश्विन-पुत्रप्रतिपद्
 वीरसयन् २५ २

}

विठ्ठलराव
 मोतीलाल साधानी

१ प्रथम परिशिष्टम् ।

प्रथमोऽ पायः ।

सम्पद्दशनज्ञानचारिषाणि मोक्षमार्गं ॥ १ ॥

तत्त्रायश्रद्धानं सम्पद्दर्शनम् ॥ २ ॥

तन्निर्गताधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

जीवार्त्तवान्त्रयं वसन्निजरा मोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

नामस्यापनाद्रव्यभाजतस्तन्त्यास ॥ ५ ॥

प्रमाणनयेरधिगम ॥ ६ ॥

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिरूपणम्यतिविधानतः ॥ ७ ॥

सत्सत्याक्षेत्रम्पर्शनशालातरभावात्परहुत्येव ॥ ८ ॥

मतिश्रुतावधिमन पर्यायस्तेष्वानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षमप्यत् ॥ १२ ॥

मति स्मृति सज्ञा चिन्ताभिनिर्गोध इत्यनर्थोत्तरम् ॥ १३ ॥

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

जगद्गृहापा(दा)यधारणा ॥ १५ ॥

बहुबहुविधक्षिप्रानिप्रितानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अथस्य ॥ १७ ॥

व्यञ्जनस्याद्यग्रह ॥ १८ ॥

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

श्रुत मतिपूर्वं व्यनेरद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

द्विविधोऽवधि ॥ २१ ॥

भयप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

यथोक्तनिमित्तं पद्विरूप शेषाणाम् ॥ २३ ॥

ऋतुनिपुलमती मन पर्याय ॥ २४ ॥

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष ॥ २५ ॥

विशुद्धिष्वेवस्वामिनिषयेभ्योऽवधिमन पर्याययो ॥ २६ ॥

मतिश्रुतयानिरुध्य सचद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥

रूपिष्ववधे ॥ २८ ॥
 तदन्तर्भागे मनःपयायस्य ॥ २९ ॥
 सप्तद्रव्यपयायेषु केचलस्य ॥ ३० ॥
 एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥
 मतिश्चुनायधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥
 सदस्तोराभिदोषाद्यद्व्योपः ॥ ३३ ॥
 नगमसङ्ग्रहः यद्यहारर्जुनसूत्रशब्दा नया ॥ ३४ ॥
 आद्यशब्दो द्वितीयेति ॥ ३५ ॥
 इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

औपशमिकृत्वापिषो भावौ मिथश्च जीवस्य न्यतत्त्वमोदयिरूपा-
 रिणामिहौ च ॥ १ ॥
 द्विनाशदशेरुनिशतिभिर्भेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥
 सम्यक्त्वचारित्र्ये ॥ ३ ॥
 ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥
 ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिभ्यश्चतुस्त्रिनिपञ्चभेदा सम्यक्त्वचारित्र्य
 सयमासयमाश्च ॥ ५ ॥
 गतिक्रियायल्लिङ्गाभिध्यादर्शनाज्ञानासयतामिदं चलेदयाश्चतुश्चतुस्र्यैकै
 र्भेदैरुपदभेदा ॥ ६ ॥
 जीवभव्यामयत्वादीनि च ॥ ७ ॥
 उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥
 स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥
 समादिषो मुक्ताश्च ॥ १० ॥
 समनस्सामनस्सा ॥ ११ ॥
 ससारिणस्त्रसस्यावरा ॥ १२ ॥
 श्रुतिचिन्तनस्मरणस्यावरा ॥ १३ ॥
 तेजोवायुर्ध्वादिद्रियादयश्च असा ॥ १४ ॥
 पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥
 द्विभिधानि ॥ १६ ॥
 निर्वृत्त्युपकरणे द्वयेन्द्रियम् ॥ १७ ॥

लक्ष्युपयोगो भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

उपयोग स्पशादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शनरसनस्पर्शश्चोष्णानि ॥ २० ॥

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थः ॥ २१ ॥

धृतमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

वाय्वतानामेकम् ॥ २३ ॥

धूमिपिपीलिङ्गाधमरमनुष्यानीनामेकवृद्धानि ॥ २४ ॥

सज्जित समनस्का ॥ २५ ॥

विग्रहगतोऽयमयोगः ॥ २६ ॥

अनुश्रेणि गति ॥ २७ ॥

अविग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥

विग्रहवती च ससारिण प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥

एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥

एक द्वौ घानाद्वारका ॥ ३१ ॥

सम्भूतनगमपिपाता जन्म ॥ ३२ ॥

सचित्तशीतसंवृत्ता सतरा मिथ्याश्चेत्तदस्त्वधोतय ॥ ३३ ॥

जरायुण्डपोतजाना गमः ॥ ३४ ॥

नारकदेवानामुपपन्नः ॥ ३५ ॥

शोषाणा सम्भूतनम् ॥ ३६ ॥

औदारिकवैभ्रियाद्वायुतेजसश्चामणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥

तेषां परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

प्रदेशतोऽसत्त्वेयगुणः प्राक् तजस्तात् ॥ ३९ ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥

अन्तादिसम्बन्धः च ॥ ४२ ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

तदादीनि भाज्यानि युगपेत्तस्याचतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

निष्पन्नमोगमन्त्यम् ॥ ४५ ॥

गमसम्भूतनामाद्यम् ॥ ४६ ॥

धैत्रियमौपपातिम् ॥ ४७ ॥

लब्धिप्रत्ययः च ॥ ४८ ॥

गुणविगुणमध्याघ्राणि आहारक चतुर्दशपूर्वधरस्य ॥ ४९ ॥

तारकममूर्छिना नपुंसकानि ॥ ५० ॥

न देवा ॥ १ ॥

औपपानिरुचरमदेहोत्तमपुरुषास्तयेयवर्षाद्युपोऽनपप्रत्यायुव ॥ ५२ ॥
इति द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

रत्नशङ्करावातुसापङ्कधूमतमोमहातम प्रभाभूमयो घनाम्बुवाता-
काशप्रतिष्ठा सताघोऽध पृथुतरा ॥ १ ॥
तासु नरका ॥ २ ॥

नित्याशुभतरलेद्यापरिणामनेहवेदनाविविधा ॥ ३ ॥
परस्परोदीरितदुःखा ॥ ४ ॥

सक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्था ॥ ५ ॥
तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वान्निशतित्रयास्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वाना-
मपग सियति ॥ ६ ॥

जम्बूद्वीपलवणादय शुभनामानो द्वीपसमुद्रा ॥ ७ ॥
द्विद्विर्दिष्टम्भा पूवपूवपरिक्षेपिणो बलधारणय ॥ ८ ॥
तमध्ये मेरुनाभितृप्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो
जम्बूद्वीप ॥ ९ ॥

तत्र भरतहेमन्तहरिविदेहस्यरहरेण्यपतेरा
यतयया क्षेत्राणि ॥ १० ॥

तद्विभाषिन पूर्यापरायता हिमवमहाहिममजिषधनी-
रक्षिमशिश्वणिणो वर्षधरपर्यता ॥ ११ ॥
द्विर्धोतसीखण्डे ॥ १२ ॥

पुष्करार्धे च ॥ १३ ॥

प्राग्मानुयोत्तरामनुष्या ॥ १४ ॥

आया न्लिशब्ध ॥ १५ ॥

भरतैरावतत्रिदेहा कर्मभूमयोऽयत्र देवतुक्त्तरतुक्त्तरुभ्य ॥ १६ ॥

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमा तमुद्धर्ते ॥ १७ ॥

तिर्यग्योनीना च ॥ १८ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

लभ्युपयोगो भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

उपयोग स्पशादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शनरसनग्राणचक्षु श्रोत्राणि ॥ २० ॥

स्पर्शरसगन्धश्चक्षुर्धास्तेषामर्थो ॥ २१ ॥

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

वाय्वतानामेकम् ॥ २३ ॥

एमिपिपीलिकाध्रमरमनुष्यादीनामेकम् बृहज्जानि ॥ २४ ॥

सक्षिप्त समनस्त्रा ॥ २५ ॥

विग्रहगतौ कमयोग ॥ २६ ॥

अनुश्रेणि गति ॥ २७ ॥

आविग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥

विग्रहवती च ससारिण प्राग् चतुर्भ्य ॥ २९ ॥

एकसमयोऽविग्रह ॥ ३० ॥

एक द्वौ वानाद्वारका ॥ ३१ ॥

सम्पूजनगर्भापपाता जन्म ॥ ३२ ॥

सचित्तशीतसंवृत्ता सेतरा मिथ्याश्चेकशस्तद्योनय ॥ ३३ ॥

जराग्रण्डपोतजाना गर्भ ॥ ३४ ॥

नारकदेवानामुपपात ॥ ३५ ॥

शोषाणा सम्पूजनम् ॥ ३६ ॥

जोदारिष्वेभियाह्वारतेजसकामणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥

तेषा पर पर सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

प्रदेशतोऽसद्व्येयगुण प्राग् तेजसात् ॥ ३९ ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥

अनादिसम्यग् च ॥ ४२ ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

तदादीनि भाष्याणि युगपदस्याचतुर्भ्य ॥ ४४ ॥

निरुपभोगमन्यम् ॥ ४५ ॥

गर्भसम्पूजनामाद्यम् ॥ ४६ ॥

योषियमोपपातिकम् ॥ ४७ ॥

अधिप्रत्यय च ॥ ४८ ॥

शुभ मिश्रदमध्याघाति चाहारक चतुर्दशपूर्वधरस्येव ॥ ४९ ॥

नारकसम्पूजिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

न दया ॥ १ ॥

ओषणानिचरमदेहोत्तमपुरुषसत्येयवर्गोपुषोऽनपन्यापुष ॥ ५२ ॥
इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातम प्रभाभूमयो घनाम्बुयात-
काशप्रतिष्ठा सताघोऽध पृथुतरा ॥ १ ॥

तासु नररा ॥ २ ॥

नित्यानुभतरलेदयापरिणामदेहवेदनाधिनिया ॥ ३ ॥

परस्परोदीरितदुःखा ॥ ४ ॥

सहिष्णुसुरोदीरितदुःखाश्च प्रार चतुर्थ्या ॥ ५ ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्विंशतित्रयाष्टिदशत्सागरोपमा सत्त्वाना-
परा स्थिति ॥ ६ ॥

जम्बूद्वीपलघणादय शुभनामानो द्वीपसमुद्रा ॥ ७ ॥

द्विद्विंशत्प्रभमा पूषपूषपरिक्षेपिणो चलयारुतय ॥ ८ ॥

तमध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रत्रिंशत्प्रभो

जम्बूद्वीप ॥ ९ ॥

तत्र भग्नहेमन्तहरिनिदेहरश्मिहरेण्यधतेरा

यतनया क्षेत्राणि ॥ १० ॥

तद्विभाजिन पूर्वापरायता हिमचमहाहिमन्त्रिपधनील

रन्निमशिखरिणो षडधरपर्यन्ता ॥ ११ ॥

द्विधातकीखण्डे ॥ १२ ॥

पुष्करार्ध च ॥ १३ ॥

प्राग्मानुषोत्तरामनुष्या ॥ १४ ॥

आया म्लिशश्च ॥ १५ ॥

भरतैरायतादिदेहा कर्मभूमयोऽयत्र देवजुरुत्तरकुलभ्य ॥ १६ ॥

नृस्थिती पगपरे त्रिपल्योपमा तर्मुहर्ते ॥ १७ ॥

तियग्योर्नीना च ॥ १८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

देवाश्चतुर्निर्माया ॥ १ ॥

तृतीय पीतलेइय ॥ २ ॥

दशाष्टपञ्चद्वादशविस्त्वा कल्पोपपन्नपयता ॥ ३ ॥

इन्द्रसामानिस्त्रायस्त्रिंशत्पारिषदा मरक्षलोरूपालानीश

प्रकीर्णनाभियोग्यमिदिरिपिनाश्चैकश ॥ ४ ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालयज्या व्यतरज्योतिष्का ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्द्वौडा ॥ ६ ॥

पीतातलेइया ॥ ७ ॥

कायप्रवीचारा वा पेशानात् ॥ ८ ॥

शेषा स्पशरूपशब्दमन प्रकीचारा द्वयोद्वयो ॥ ९ ॥

परेऽप्रवीचारा ॥ १० ॥

भवनवासिनोऽसुरनागविशुत्सुपणामिवातस्तनितोदाधि

द्वीपदिक्कुमारा ॥ ११ ॥

व्यतरा किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूत

पिशाचा ॥ १२ ॥

ज्योतिष्का स्याश्च द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च ॥ १३ ॥

मेहप्रदक्षिणानित्यगतयो नृलोके ॥ १४ ॥

तत्तृत कालविभाग ॥ १५ ॥

पाहिरवस्थिता ॥ १६ ॥

वमानिना ॥ १७ ॥

कल्पोपपन्ना रूपातीताश्च ॥ १८ ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

सोधमशानसानकुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोरूपातरुमहाशुक्र

सहस्रारेष्वानतप्राणतयोऽरणाच्युतयोनवसुग्रेत्रेयेषु

विजययेजयतजय तापराजितेषु सवायसिद्धे च ॥ २० ॥

स्थितिप्रभावसुप्तशुनिलेइयाविशुद्धीद्रियायाधिविषयतोऽधिका ॥ २१ ॥

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीना ॥ २२ ॥

पीतपद्मगुह्येइया द्वित्रिशेषेषु ॥ २३ ॥

प्राग्ग्रैवेयैरभ्य कल्पा ॥ २४ ॥

ब्रह्मलोकालया लोकातिरा ॥ २' ॥
 सारस्वतादित्यवद्वयगणगदतोयतुपिता यायाधमगतोऽरिष्ठाश्च ॥ २६ ॥
 विजयादिषु द्विचरमा ॥ २७ ॥
 औपपातिकमनुष्येभ्य शेषास्तियम्योनय ॥ २८ ॥
 स्थिति ॥ २९ ॥
 भवनेषु दक्षिणाधाधिपतीना पत्योपममध्यधम् ॥ ३० ॥
 शेषाणा पादोने ॥ ३१ ॥
 अमुने द्वयो सागरोपममधिऋ च ॥ ३२ ॥
 सौधमादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥
 सागरोपमे ॥ ३४ ॥
 अधिकं च ॥ ३५ ॥
 सप्त सनत्कुमारे ॥ ३६ ॥
 विशेषत्रिसप्तदशोपादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च ॥ ३७ ॥
 आरणाच्युतादूर्ध्वमेरेरेन तवमु भ्रेयेरेषु विजयादिषु
 सर्वावसिद्धे च ॥ ३८ ॥
 अपरा पत्योपममधिऋ च ॥ ३९ ॥
 सागरोपमे ॥ ४० ॥
 अधिकं च ॥ ४१ ॥
 परत परत पूर्वा पूर्वानन्तरा ॥ ४२ ॥
 नारणा च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥
 दश वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥
 भवनेषु च ॥ ४५ ॥
 व्यन्तराणा च ॥ ४६ ॥
 परा पत्योपमम् ॥ ४७ ॥
 ज्योतिष्काणामाधिकम् ॥ ४८ ॥
 ग्रहाणामेवम् ॥ ४९ ॥
 नक्षत्राणामधम् ॥ ५० ॥
 तारणा चतुर्भागा ॥ ५१ ॥
 जघन्या त्वष्ट्रभाग ॥ ५२ ॥
 चतुर्भाग शेषाणाम् ॥ ५३ ॥
 इति चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

अथ पचमोऽ पायः ।

अजीरकाया धमाधर्माकाशपुट्टला ॥ १ ॥

द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥

नियामस्थिताय रूपानि ॥ ३ ॥

रूपिण पट्टला ॥ ४ ॥

आ (आ आ) साक्षादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

निद्रियाणि च ॥ ६ ॥

असत्येया प्रवेशा प्रमात्रमयो ॥ ७ ॥

जीवभ्य च ॥ ८ ॥

आकाशम्यानता ॥ ९ ॥

सत्येयामत्येयाश्च पुट्टानाम् ॥ १० ॥

नाणो ॥ ११ ॥

लोकामाशेऽघगाह ॥ १२ ॥

धर्माधर्मयो कृष्टे ॥ १३ ॥

एकप्रवेशान्पि माय पुट्टानाम् ॥ १४ ॥

असत्येयमाणां पि जीवानाम् ॥ १५ ॥

प्रवेशसहायमिमाणा प्रतीपयन् ॥ १६ ॥

ततिभ्यन्युपग्रहो प्रमात्रमयोग्यकार ॥ १७ ॥

आकाशम्याग्राह ॥ १८ ॥

शरीराद्भवन प्राणागता पुट्टानाम् ॥ १९ ॥

सुखदुःखविरतिमणोवप्रदाश्च ॥ २० ॥

परमाणुप्रदो जीवन्म ॥ २१ ॥

वर्तना परिणाम क्रिया दान्द दान्द च काण्ड ॥ २२ ॥

नानागतायानाम् पुट्टा ॥ २३ ॥

शब्द रसास्पर्शस्पर्शसंघर्षमेव नष्टा नष्टा नष्टा ॥ २४ ॥

अथ नष्टा नष्टा ॥ २५ ॥

नष्टा नष्टा नष्टा ॥ २६ ॥

नष्टा नष्टा ॥ २७ ॥

नष्टा नष्टा नष्टा ॥ २८ ॥

नष्टा नष्टा नष्टा ॥ २९ ॥

नष्टा नष्टा नष्टा ॥ ३० ॥

अपितानर्पितसिद्धे ॥ ३१ ॥
 क्षिप्ररुद्धाद्वाद्य ॥ ३२ ॥
 न जयन्यगुणानाम् ॥ ३३ ॥
 गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३४ ॥
 धधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥
 यथे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३६ ॥
 गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥
 कालश्चेत्येते ॥ ३८ ॥
 सोऽनन्तसमय ॥ ३९ ॥
 द्रव्याध्या निर्गुणा गुणा ॥ ४० ॥
 तद्भावा परिणाम ॥ ४१ ॥
 अनादिरादिमाश्च ॥ ४२ ॥
 रूपिष्यादिमान् ॥ ४३ ॥
 योगोपयोगो जीवेषु ॥ ४४ ॥
 इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वायवाद्मन फर्म योग ॥ १ ॥
 स आत्मनः ॥ २ ॥
 शुभ पुण्यस्य ॥ ३ ॥
 अशुभ पापस्य ॥ ४ ॥
 सङ्गपायाः पाययो माभ्यराथिकेऽप्यपययो ॥ ५ ॥
 अजतकपायेऽत्रियस्या पञ्चचतु पञ्चपञ्चविंशतिसत्या
 पूयस्य भेदा ॥ ६ ॥
 तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाजयोऽप्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेष ॥ ७ ॥
 अधिरुण जीवार्जाया ॥ ८ ॥
 आद्य सरम्भसमाग्भारम्भयोगवृत्तकारितानुमत
 कपायविशेषैस्त्रिभिस्त्रिचतुर्ध्वेष ॥ ९ ॥
 निरतनानिक्षेपमयागनिसगा द्विचतुर्द्विभिर्भेदा परम् ॥ १० ॥
 तत्प्रदोषनिवृध्यमात्सर्या तत्पायासादनोपजाता ज्ञानान्तरावरणयो ॥ ११ ॥
 दुःखदोषतापाबन्धनवधपरिवेचनान्या मपरोभयस्था यसद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

भूतव्रत्यनुकम्पा दान सारागसयमादियोग धान्ति

शोचमिति सद्देयस्य ॥ १३ ॥

केचलिधुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १४ ॥

पपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्र्यमोहस्य ॥ १५ ॥

यद्धारम्भपरिग्रहत्य च नारकस्यायुष ॥ १६ ॥

माया तैयग्योनस्य ॥ १७ ॥

अल्पावर्त्मपरिग्रहत्य स्वभावमार्द्दवाजय च मानुषस्य ॥ १८ ॥

नि शीलप्रतत्व च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

सारागसयमसयमासयमाकामनिर्जरायालतपासि दैवस्य ॥ २० ॥

योगवन्नता विसवादन चाशुभस्य नास्ति ॥ २१ ॥

विपरीत शुभस्य ॥ २२ ॥

दर्शनविशुद्धिर्निनयसपन्नता शीलप्रतेष्यनतिचारोऽर्भीष्टेण ज्ञानोप
योगसवेगो शक्तितस्यागतपत्नी सद्घसाधुसमाधिवैषावृत्यकरणमर्हदा
चार्यबहुधुतप्रवचनमक्तिरायदयकापरिह्राणिमार्गप्रभावना प्रवचनवसल
त्वमिति तीर्थवृत्तस्य ॥ २३ ॥

परात्मनिन्दाप्रशसे सदसत्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २४ ॥

तद्विषययो नीचधृत्यनुत्सेका चोत्तरस्य ॥ २५ ॥

विघ्नकरणमतरायस्य ॥ २६ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

हिंसानृतस्तेयाग्रहपरिग्रहेभ्यो विरतिर्ब्रतम् ॥ १ ॥

देशसचतोऽणुमहती ॥ २ ॥

तत्सर्वेयार्थं भावना पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

हिंसादिष्विहामुत्र चापाषाद्यद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

मेत्रीप्रमोदकारण्यमाध्यस्यानि सत्त्वगुणाधिरुह्मिश्यमाना धिनेयेषु ॥ ६ ॥

जगत्कायस्वभावा च संवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण हिंसा ॥ ८ ॥

असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

अदत्तादान स्तेयम् ॥ १० ॥

मैयुनमग्रह ॥ ११ ॥

मूर्च्छा परिग्रह ॥ १२ ॥

नि शल्यो यती ॥ १३ ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

अणुमतोऽगारो ॥ १५ ॥

दिग्देशार्थदण्डविरतिसामायिकपौषघोषवास्तोपभोगपरि
भोगातिथिसविभागमतसपन्नश्च ॥ १६ ॥

मारणान्तिर्वा सलेपना जोपिता ॥ १७ ॥

सम्यग्दृष्टेरतिचारा ॥ १८ ॥

यतशोलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

यद्यवधविच्छेदातिमारोपणाप्रपाननिरोधो ॥ २० ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखत्रियान्यासापहारस्ताकार
मन्त्रमेदा ॥ २१ ॥

स्तेनप्रयोगतदाहतादानधिरुद्धराज्यातिश्रमहीनाधिकमानोमान
प्रतिरूपकध्यवहारा ॥ २२ ॥

परविद्याद्वकरणेत्वरपरिशुद्धीतापरिशुद्धीतागमनानङ्गक्रीडातीव्रकोमा
मिनिघेशा ॥ २३ ॥

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिश्रमा ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्यतिश्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥

आनयनप्रेत्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा ॥ २६ ॥

चन्द्रर्पणैकुच्यमौषयीसमीस्याधिकरणोपभोगाधिकृत्यानि ॥ २७ ॥

योगशुश्रूणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपस्तारोपप्रभणानादरस्मृ
त्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥

सच्चित्तसयद्धसमिधाभिपद्यदुष्पक्काहाराः ॥ ३० ॥

सच्चित्तनिक्षेपपिधानपर्ययपदेशमास्यकालातिश्रमा ॥ ३१ ॥

जीवितमरणाशसामिप्रानुरागसुप्तानुध्वनिज्ञानकरणानि ॥ ३२ ॥

यनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेष ॥ ३४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

मिथ्यादशनाभिरतिप्रभादरूपाययोगा यच्चहेतव ॥ १ ॥

सरुपायत्वाजीन रुमणो योग्यापुद्गलानादत्ते ॥ २ ॥

स यथ ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणभेदनीयमोहनीयायुष्मन्नामगोत्रात्ताराया ॥ ५ ॥

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

मत्यादीनाम् ॥ ७ ॥

चक्षुरक्षक्षुरवधिक्षेत्रलाना निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यान-
शुद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥

सदसद्वेद्ये ॥ ९ ॥

दर्शनचारित्रमोहनीयस्पायनोस्पायवेदनीयास्यास्त्रिद्विपोडशनव

भेदा सम्यक्त्वमिध्यात्वतदुभयानि कृपायनोरुपायायनतानुवक्ष्य

प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानाप्रणसज्वलनविस्त्पाश्चैकश बोधमान

मायालोभा हास्यरत्यरतिशोभयजुगुप्सास्त्रीपुनपुसम्वेदा ॥१०॥

नारस्तेयग्योनमानुषदेवानि ॥ ११ ॥

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणप्रधानसङ्घातसस्वानसहननस्पर्श
रसगन्धवणानुपुष्यगुस्त्वधूपघातपराघातातपोघोतोच्छ्वासविहायोग
तय प्रत्येकशरीरत्रसमुभगसुस्तरनुभसूत्रमप्याप्तस्थिरादेययशासि
सेतराणि तीर्थहृत् च ॥ १० ॥

उद्येर्नोक्ष ॥ १३ ॥

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

आदित्यस्तृणामतरायस्य च त्रिशत्सागरोपमरोदीरोदय परा
स्मिति ॥ १० ॥

सप्ततिर्नोहनीयम्य ॥ १६ ॥

नामगोत्रयोर्विंशति ॥ १७ ॥

अथर्षिंशसागरोपमायायुप्सस्य ॥ १८ ॥

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ २० ॥

शेषाणामतमहर्तम् ॥ २१ ॥

विपाकौऽनभाव ॥ २२ ॥

स यथानाम ॥ २३ ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

नामप्रत्यया सर्वतो योगविशेषात्सूत्रेणैवैवाचगाढस्थिता सर्वा
रूपप्रदेशोन्मत्तान्तरप्रदेशा ॥ २५ ॥

सद्वैतसम्यक्त्वदास्यरतिपुरुषवेदशुभायुनामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २६ ॥
इति अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

आद्यवनिरोध सवर ॥ १ ॥

स गुतिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपद्मजयचारित्र्ये ॥ २ ॥

तपसा निजरा च ॥ ३ ॥

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्ति ॥ ४ ॥

ईर्याभापेयणादाननिक्षेपोन्सर्गा समितय ॥ ५ ॥

उत्तम श्रमामार्गवाज्येवशोचसत्यसयमतपस्यागार्किकचन्यब्रह्मचर्याणि
कम ॥ ६ ॥

अनित्याशरणससारैकवान्यत्यागुचित्याद्यपसवरनिर्जराभ्युपेक्षा
दुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुपेक्षा ॥ ७ ॥

मार्गाध्यवहननिजरायं परिपोढव्या परीपद्मा ॥ ८ ॥

श्रुतिपासाशीतोष्णदशमशकनाम्यारतिस्त्रीचयानिपाद्यशय्याश्रोत्र
चधयाचनालामरोगवृणम्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रशान्नादशनानि ॥ ९ ॥

सूक्ष्मसपरायच्छेद्यस्थरीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

द्यादरसपराये सर्वे ॥ १२ ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाने ॥ १३ ॥

दर्शनमोहातराययोर्दर्शनालामो ॥ १४ ॥

चारित्र्यमोहे नामन्यारतिस्त्रीनिपाद्याश्रयाचनासत्कारपुरस्कारा ॥ १५ ॥

वेदनीये शोभा ॥ १६ ॥

एकादशो मान्या युगपदेकोनविंशते ॥ १७ ॥

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविगुडिमूहमनपराययथाप्यानानि
धारित्र्यम् ॥ १८ ॥

अनशनायमोर्द्वयवृत्तिपरिसर्यानरमपरिस्वागविविक्तशय्यासनका-
यज्ञेशा बाह्य सप ॥ १९ ॥

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

नवचतुदशपञ्चद्विमेद यथामम प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

आलोचनप्रतिभक्षणतदुभयविषेऽव्युत्सर्गतपदछेदपरिहारोप
स्थापनानि ॥ २२ ॥

ज्ञानार्शनचारित्रोपचारा ॥ २३ ॥

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षमग्लानगणकुलसङ्घसाधुसमनो
ज्ञानम् ॥ २४ ॥

वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षास्त्रायधर्मोपदेशा ॥ २५ ॥

वाह्याभ्यन्तरोपध्यो ॥ २६ ॥

उत्तमसदनस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥

आमुहूर्तात् ॥ २८ ॥

आर्तरोद्रधर्मशुक्रानि ॥ २९ ॥

परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥

आर्तममनोज्ञाना सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमवाहार ॥ ३१ ॥

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

विपरीत मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥

निदान च ॥ ३४ ॥

तद्विरतदेशविरतप्रभससयतानाम् ॥ ३५ ॥

हिंसानृत्तस्तेयविषयसरहणेभ्यो रोद्रमाविरतदेशविरतयो ॥ ३६ ॥

आज्ञापायविषाकसस्यानविचयाय धर्ममप्रमत्तसपतस्य ॥ ३७ ॥

उपशातक्षीणकपाययोश्च ॥ ३८ ॥

शुद्धे चापे पूर्वविद ॥ ३९ ॥

परे केचालिन ॥ ४० ॥

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि ॥ ४१ ॥

तत्त्वैककाययोगायोगानाम् ॥ ४२ ॥

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥

अविचार द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

वितर्क श्रुतम् ॥ ४५ ॥

निवारोऽर्थयञ्जनयोगसम्पान्ति ॥ ४६ ॥

सम्यग्प्रतिष्ठानकविरतानतवियोजकदशानमोहक्षपकोपशमकोपशा
तमोहक्षपक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जरा ॥ ४७ ॥

शुलाकयशुशानुशीलनिर्ग्रन्थज्ञातका निग्रन्था ॥ ४८ ॥

सयमधुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेदयोपपातस्यानविकल्पत
साध्या ॥ ४९ ॥

इति नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाश्च केवलम् ॥ १ ॥

यधोहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥

वृत्त्यकर्मक्षयो मोक्ष ॥ ३ ॥

ओपशामिकादिभ्यो वाभावाद्यान्यत्र केवलसम्यक्त्यज्ञानदर्शनसि
द्धत्वेभ्य ॥ ४ ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छन्ध्यालोकांतात् ॥ ५ ॥

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्याद्गन्धेदात्तयागतिपरिणामाश्च तद्वति ॥ ६ ॥

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धयोधितज्ञानावगाहनांतर
सख्याल्पबहुत्वत साध्या ॥ ७ ॥

इति दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

२ द्वितीय परिशिष्टम् ।

अ सू	अ सू	आ १	अ सू
१ अगार्यनगार ३	७ १४	३२ आकाशस्थानन्ता	५ ९
२ अजीवकाया	५ १	३३ आकाशस्मावगाद्	५ १८
३ अणव स्फुटान	५ २५	३४ आकाशादेकद्रव्याणि	५ ५
४ अणुनोऽगारी	७ १५	३५ आकाशापाण्याय०	९ २४
५ अदत्ताशन स्तेयम्	७ १०	३६ आदिनस्तिष्ठणामन्तरायस्य०	८ १५
६ अधिकरण जीवाजीवा	६ ८	३७ आद्य सरम्भ	६ ९
७ अधिके च	४ ३५	३८ आद्यशब्दो विविमेदी	१ ३५
८ अधिके च	४ ४१	३९ आये परोक्षम्	१ ११
९ अनन्तगुणे परे	२ ४०	४० आद्यो ज्ञानदशनावरण०	८ ५
१० आशनावमोर्द्व्य०	९ १९	४१ आनयनप्रेष्यप्रयोग०	७ २६
११ आदिशिरादिमाध	५ ४२	४२ आमुद्रतात्	९ २८
१२ अनादिसम्बन्धे च	२ ४२	४३ आरणाच्युतात्	४ ३८
१३ अनित्याशरण	९ ७	४४ आतरीन्ध्रमुक्तानि	९ २९
१४ अनुग्रहार्थ०	७ ३३	४५ आत्ममनोताना०	९ २१
१५ अनुयेणि गति	२ २७	४६ आया मिश्रान	३ १५
१६ अपरा पत्योपममधिक च	८ ३९	४७ आलोचनप्रतिबिम्बण०	९ २२
१७ अपरा द्वादशमुद्रता	८ १९	४८ आश्वनिरोध सवर	९ १
१८ अप्रतिघाते	२ ४१	४९ आज्ञापायविपाक	९ ३७
१९ अप्रत्यवेक्षिता०	७ २९	इ ।	
२० अर्थस्य	१ १७	५० इन्द्रसामानिर०	४ ४
२१ अर्पितानपिनसिद्धे	५ ३१	इ ।	
२२ अन्तारम्भपरिमहत्त्व०	६ १८	५१ ईर्याभाषण०	९ ५
२३ अवग्रहेहाभावधारणा	१ १५	उ ।	
२४ अविग्रहा जीवस्य	२ २८	५२ उच्चैर्नोवेद्य	८ १३
२५ अविचार द्वितीयम्	९ ४४	५३ उत्तम क्षमा०	९ ६
२६ अत्रतत्त्वपर्यान्द्रियमिया०	६ ६	५४ उत्तममहाननस्य०	९ २७
२७ अगुभ पापस्य	६ ४	५५ उत्पादव्ययधोव्ययुक्त सत्	५ २९
२८ असङ्गयेवा प्रदेशा०	५ ७	५६ उपयोगो ऋक्षणम्	२ ८
२९ असङ्गयेवभागादिषु०	५ १५	५७ उपयोग स्पशादिषु	२ १९
३० असदभिमानमनृतम्	७ ९	५८ उप नुपरि	४ १९
३१ अमुरेन्द्रो०	४ ३२	५९ उपशान्तक्षीणकपाययोद्य	९ ३८

ऊ ।	
६० ऊष्वाधास्तियग्व्य०	७ २५
ऊ ।	
६१ ऊवुविपुलमनी मन-पयाय	१ २४
ए ।	
६२ एकप्रदेनात्तिपु भाज्य०	५ १४
६३ एकसमयोऽविग्रह	२ ३०
६४ एक द्वौ वानादारक	२ ३१
६५ एकादश जिन	९ ११
६६ एकादशो भाज्या०	६ १७
६७ एकादीनि भा-यानि०	१ ३१
६८ एकाग्रक सविनर्क०	९ ४३
ओ ।	
६९ ओदारिकवेष्टिय०	७ ३७
७० ओपपानिकचरमदेश०	२ ५२
७१ ओपपानिकमनुष्येभ्य०	४ ७८
७२ ओपशमिक्षाधिकी०	२ १
७३ ओपशमिक्षादि०	१० ४
फ ।	
७४ कयायोदयात्ता०	६ १५
७५ कन्दपकाङ्गुल्य०	७ २७
७६ कन्पोषपत्रा०	४ १८
७७ कायप्रवीचारा	४ ८
७८ कायवाक्यन ऊभ याग	६ १
७९ कालध-येक	५ ३८
८० कृमिपिरीलिका०	२ २४
८१ कृन्मकर्मशया माप	१० ३
८२ केवलित्थुनसदृश०	६ १४
८३ क्षुत्पिपासा०	९ ९
८४ क्षत्रशास्तुहिरण्य०	७ २४
८५ क्षेत्रकालमनिलिङ्ग०	१० ७
ग ।	
८६ गनिकयावलिङ्ग०	२ ६
८७ गनिशरिरपरिग्रहा०	४ २२
८८ गनिस्थित्युपग्रहा०	५ १७
८९ गतिजानिशरीरा०	८ १७
९० गर्भनमूलनजमायम्	२ ४६
९१ गुणसाम्ये सन्नाजाम्	५ ३४
९२ गुणपयावव-द्वयम्	५ ३७

९३ ग्रहाणामेकम्	४ ४९
च ।	
९४ चक्षुरक्ष-भुरवधि०	८ ८
९५ चतुर्भाज शेषाणाम्	४ ५३
९६ चारिप्रमाह०	९ ११
ज ।	
९७ जगत्कायस्वभावां च	७ ७
९८ जघन्या त्वष्टभाग	४ ५२
९९ जम्बूद्वीपत्वगादय	३ ७
१०० जरावृषण्डपातजानां गर्भ	२ ३४
१०१ जीवमन्याभक्ष्यत्वादीनि च	२ ७
१०२ जीवस्य च	५ ८
१०३ जावानावायव०	१ ४
१०४ जीवितमग्नागता०	७ ३२
१०५ ज्ञातिपत्रा०	४ १३
१०६ ज्ञातिपत्राणामधिकम्	४ ४८
१०७ ज्ञानदानदान०	२ ४
१०८ ज्ञानावरण प्रज्ञानाने	९ १३
१०९ ज्ञानदानचामितोषवारा	९ २३
११० ज्ञानाज्ञानदशन०	२ ५
त ।	
१११ तनय निनरा	८ ४२
११२ तन्वृत कालविभाग	४ १५
११३ तत्त्वार्थभ्रद्धान सम्यग्दर्शनम्	१ २
११४ तन्म्येककाययोगायोगानाम्	९ ४२
११५ तन्प्रमाण	१ १०
११६ तन्प्रमाणनिद्वय०	६ ११
११७ तन्न भरत०	३ १०
११८ तत्सम्यर्थार्थ०	७ ३
११९ तदनन्तभागे मन-पर्यायस्य	१ २६
१२० तदनन्तरमूर्त्य०	१० ५
१२१ तदभिरतदेशविरल०	९ ३५
१२२ तद्वारीनि भा-यानि०	२ ४४
१२३ तदिन्द्रियानिन्द्रिय०	२ १४
१२४ तद्विभाजिन०	३ ११
१२५ तद्विपर्ययो०	६ २५
१२६ तद्वाचपरिणाम	५ ४१
१२७ तद्वाक्याव्यय नियम्	५ ३०
१२८ तद्विषयादधिगमाद्वा	१ ३

१२५ तन्मध्ये मेघनाभिर्दृष्टो०	३ ९	१६० न देवा	२ ५१
१२६ तपसा निर्वाच च	९ ३	१६१ नवचतुर्दश०	९ २१
१२७ तारकाणा चतुर्नाम	४ ५१	१६२ नाणो	५ ११
१२८ ताम्र नरका	३ २	१६३ नामगोत्रयाविशति	८ १७
१२९ तिर्यग्योनीनां च	३ १८	१६४ नामगोत्रयोरष्टौ	८ २०
१३० तीव्रमन्दज्ञाताज्ञात०	६ ७	१६५ नामप्रत्यया०	८ २५
१३१ तृतीय पीतलेद्य	४ २	१६६ नामस्थापनाद्व्य०	१ ५
१३२ तज्जावायू०	२ १४	१६७ नारकदेवानामुत्पात	२ ३५
१३३ तेषां पर पर सूक्ष्म	२ ३८	१६८ नारकसमूर्च्छिनो नपुंसकानि	१ ५०
१३४ तेष्वकत्रि०	३ ६	१६९ नारकाणां च द्विर्त्यादिषु	४ ४३
१३५ त्रयस्त्रिंशत्सामरोपमण्डप- मुष्कस्य	८ १८	१७० नारकतैर्यग्योनमानुषदेवानि	८ ११
१३६ त्रायस्त्रिंशलोकपाल०	४ ५	१७१ नित्यावस्थितान्यम्पाणि	५ ३
द ।		१७२ नित्याशुभतरलेक्षा०	३ ३
१३७ दर्शनविशुद्धिर्विनयमम्पन्नता०	६ २३	१७३ निदान च	९ ३४
१३८ दशनचारैर्यमोहनिय०	८ १	१७४ निरुपमागमन्तयम्	२ ४५
१३९ दर्शनमोहान्तराययो०	९ १४	१७५ निर्दशस्वामित्व०	१ ७
१४० दश वपसहस्राणि	४ ४४	१७६ निर्वर्तनानिक्षेप०	६ १०
१४१ दशाष्टपथ०	४ ३	१७७ निवृत्युपकरणे०	२ १७
१४२ दानादीनाम्	८ १४	१७८ निश्चाल्यो मती	७ १३
१४३ दिग्देशानर्थदण्०	७ १६	१७९ निशीलत्रतव च सर्वेषाम्	६ १९
१४४ दुःसशोक्तापा०	६ १२	१८० निक्षिप्याणि च	५ ६
१४५ दुःखमेव वा	७ ५	१८१ नृस्थिती परापरे०	३ १७
१४६ देवाश्चतुर्निष्काया	४ १	१८२ नैगमसग्रह०	१ ३४
१४७ देशसप्ततोऽष्टमहती	७ २	प ।	
१४८ द्रव्याणि जीवाश्च	५ २	१८३ पद्यनव०	८ ६
१४९ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा	५ ४०	१८४ पद्येन्द्रियाणि	२ १५
१५० दिनवाद्यादौ	२ २	१८५ परत परत०	४ ४२
१५१ द्विर्द्विर्विक्रमा०	३ ८	१८६ परत्रिवाहकरणे०	७ २३
१५२ द्विर्धानकीक्षणे	३ १२	१८७ परस्परोदीरितदुःखा	३ ४
१५३ द्विविधानि	३ १६	१८८ परस्परप्रेमहो जीवानाम्	५ २१
१५४ द्विविधोऽवधि	१ २१	१८९ परात्मनिन्दाप्रशस्ते०	६ २४
१५५ द्वाधिकादिगुणानां हु	५ ३५	१९० परा पत्न्योपमम्	४ ४७
घ ।		१९१ परे केवलिन	१ ४०
१५६ धमाधमयो हृत्त्र	५ १३	१९२ परेऽप्रवीचारा	४ १०
न ।		१९३ परे मोक्षहेतु	९ ३०
१५७ नक्षत्राणामर्थम्	४ ५०	१९४ पीतपद्मशुक्लेक्ष्मा०	४ २३
१५८ न चतुरनिन्द्रियाध्याम्	२ १९	१९५ पीतान्तलक्ष्मा	४ ७
१५९ न जयन्यगुणानाम्	५ ३३	१९६ पुलाकबहुला०	९ ४८
		१९७ पुकारार्थे च	३ १३

१९८ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वा०	१० ६	२३३ माया तैर्यग्योनस्य	६ १७
१९९ पूर्वार्द्धान्त्रा	४ ६	२३४ मारणान्तिकी सलेखना	
२०० पृथक्त्वेक्य०	१ ४१	जोषिना	७ १७
२०१ पृथिव्यव्यवस्तय स्वावरा	२ १३	२३५ मागाध्यवनिचरार्थ०	१ ८
२०२ प्रकृतिस्थित्युभाव०	८ ४	२३६ मिथ्यादर्शनाविरति०	८ १
२०३ प्रत्यक्षमन्यात्	१ १२	२३७ मिथ्यापदेशरहस्याभ्याख्यान०	७ २१
२०४ प्रदेशतोऽगन्त्येयगुण	२ ३९	२३८ मूछा परिग्रह	७ १२
२०५ प्रदेशसंहार०	५ १६	२३९ मेरुप्रदक्षिणा०	४ १४
२०६ प्रमत्तयोगात्प्राप्यपरोपण		२४० मैत्रीप्रमोदकारुण्य०	७ ६
हिंसा	७ ८	२४१ मेयुनमत्रह्ना	७ ११
२०७ प्रमाणनयैराधिगम	१ ३	२४२ मोहशुभाज्ज्ञा०	१० १
२०८ प्राग्प्रवेयकेभ्य कल्पा	४ २४	य ।	
२०९ प्राग्मानुपोत्तरान्मनुष्या	३ १४	२४३ यथोक्तनिमित्त०	१ २३
२१० प्रायश्चित्तविनय०	१ २०	२४४ योगद्व्युपनिषाना०	७ २८
य ।		२४५ योगवक्रता०	६ २१
२११ अथवधविच्छेदा०	७ २०	२४६ योगोपयोगी चिन्तेषु	५ ४४
२१२ अथहेत्वमावनिजराभ्याम्	१० २	र ।	
२१३ अथ समाधिकौ०	५ ३६	२४७ रज-शर्करा०	३ १
२१४ नदिरवस्थिता	४ १६	२४८ रूपिण पुत्रा	५ ४
२१५ बहुगुहविध०	१ १६	२४९ रूपिष्वध	१ २८
२१६ बहिरम्भपरिग्रहत्व०	६ १६	२५० रूपिष्वादिमान्	५ ४३
२१७ बादरसपराय सर्वे	१ १२	ल ।	
२१८ बाह्याभ्यन्तरोपप्लो	९ २६	२५१ लब्धिप्रत्यय च	२ ४८
२१९ ब्रह्मलोकालया०	४ २५	२५२ लब्धुपयोगी भावेन्द्रियम्	२ १८
म ।		२५३ लोकाकाशेश्वराह	५ १३
२२० भरतैरावतविदेहा०	३ १६	च ।	
२२१ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम्	१ २२	२५४ वर्तना परिणाम०	५ २२
२२२ भवनवासिनो०	४ ११	२५५ वाचनाप्रच्छेदा०	९ २५
२२३ भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीर्णा०	४ ३०	२५६ वाय्वन्तानामेकम्	२ २३
२२४ भवनेषु च	४ ४२	२५७ विप्रहगतौ कमयोग	२ २६
२२५ भूतमत्यनुकम्पा०	६ १३	२५८ विप्रहवनी च०	२ २९
२२६ भेदसपाताभ्यां चातुषा	५ २८	२५९ विप्रकरणमन्तरायस्य	६ २६
२२७ भेदादणु	५ २७	२६० विचारोऽर्पव्यञ्जनयोगसक्तान्ति	१ ४६
म ।		२६१ विजयादिषु द्विचरमा	४ ३७
२२८ मति स्मृति०	१ १३	२६२ वितर्क धृतम्	९ ४५
२२९ मतिधुनावधि०	१ ९	२६३ विधिभ्यदारु०	७ ३४
२३० मतिधुनमोर्निव०	१ २७	२६४ विपरीत शुभस्य	६ २२
२३१ मतिधुतावधयो०	१ ३२	२६५ विपरीत मनोज्ञानाम्	९ ३३
२३२ मत्वादीनाम्	८ ७	२६६ विपाकोऽनुभाव	८ २२

२६५ विगुह्रिखल०	१ २६	३०४ सद्रय०	८ २६
२६८ विगुह्रप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष	१ २५	३०५ सततिमाहिनायस्य	८ १६
२६९ विशपत्रिसत०	४ २७	३०६ स वध	८ ३
२७० वेदनायां	९ ३२	३०७ समुर्जनगर्भापपाता जन्म	२ ३२
२७१ वेदनाये शेषा	९ १६	३०८ समनस्का मनस्का	२ ११
२७२ वैमियमीपपातिरम्	२ ४७	३०९ सम्मत्कवचारित्रे	२ ३
२७३ वैमानिका	४ १७	३१० सम्मगदर्शन	१ १
२७४ व्यञ्जनस्यावग्रह	१ १८	३११ सम्मगदृष्टि ग्रावक०	९ ४७
२७५ व्यन्तरा विनर०	४ १२	३१२ सम्मगयोगनिग्रहो गुप्ति	९ ४
२७६ व्यन्तराणां च	४ ४६	३१३ सत सनत्कुमारे	४ ३६
२७७ ज्ञतशौलेषु पद्य०	७ १९	३१४ स यथा नाम	८ २३
श ।		३१५ सयम धृत०	९ ६९
२७८ शङ्काकाशा	७ १८	३१६ सारागसयम०	६ २०
२७९ शब्दधसौम्य०	५ २४	३१७ सबद्रव्यपर्यायपु	१ ३०
२८० शरीरत्वाव्यन०	५ १९	३१८ सवस्थ	२ ४३
२८१ गुहे बाध	९ २९	३१९ ससारिणो मुक्ता ३	२ १०
२८२ गुभ विगुह्रमव्याधाति	२ ४९	३२० ससारिणस्त्रसस्थावरा	२ १२
२८३ गुभ पुण्यस्य	६ ३	३२१ सङ्गिन समनस्का	२ २५
२८४ शेषा स्पर्शरूप	४ ९	३२२ सागरोपमे	४ ३४
२८५ शेषाणां समुर्जनम्	२ ३६	३२३ सागरोपमे	४ ४०
२८६ शेषाणां पादोने	४ ३१	३२४ सारस्वता०	४ २६
२८७ शेषाणामन्तर्मुद्रितम्	८ २१	३२५ सामायिक छेदोप०	९ १८
२८८ धृत मतिपूर्व०	१ २०	३२६ सुखदु ख०	५ २०
२८९ धृतमतिद्वयस्य	२ २२	३२७ सूक्ष्मसम्पराय०	९ १०
स ।		३२८ सोऽनन्तसमय	५ ३९
२९ स आसव	६ २	३२९ सौधर्मोदियु यथाक्रमम्	४ ३३
२९१ स कपायत्वाब्धि	८ २	३३० सौधर्मेशान	४ २०
२९२ स कपाया०	६ ५	३३१ स्तनप्रयोग०	७ ९९
२९३ सङ्क्रिष्टासुरो०	३ ५	३३२ स्थिति	४ २९
२९४ स गुप्तिसमेति	९ २	३३३ स्थितिप्रभाव०	४ २२
२९५ सघानभेदेभ्य उत्पद्यन्ते	५ २६	३३४ स्निग्धव्यस्तत्वाद्बध	५ ३२
२९६ मद्रूपेयामश्लेषाक्ष०	५ १०	३३५ स्पर्शनरसनव्राण०	२ २०
२९७ सचित्तनिक्षेपविधान०	७ ३१	३३६ स्पर्शरसगन्ध०	५ २३
२९८ सचित्तशीतगन्धता०	२ ३३	३३७ स्पर्शरस०	२ २१
२९ सचित्तसङ्ग०	७ ३०	ह ।	
३० समहपा०	१ ८	३३८ हिसादिष्विडासुत्र	७ ४
३०१ सद्मतोरविशेषाद्य०	१ ३३	३३९ हिसानृतस्तेयविषय०	९ ३६
३०२ सद्मद्रये	८ ९	३४० हिसानृतस्तेया०	७ १
३०३ स द्विविधा	४ ९		

३ तृतीय परिशिष्टम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्राङ्कः ।	दिगम्बराप्रार्थनासूत्रपाठः ।	सूत्राङ्कः ।	श्वेताम्बराप्रार्थनासूत्रपाठः ।
१५	अवप्रहेहापायधारणा ।	१५	अवप्रहेहापायधारणा ।
	× ×	२१	दिविषोऽवधि ।
२१	भवप्रत्ययोवधिदेवनाकाशाम् ।	२२	भवप्रत्ययो नारकदेशानाम् ।
२२	क्षयोपगमनिमित्तं पट्टिकन्तं क्षयगाम् ।	२३	यथापनिमित्तं ।
२३	ऋतुनिपुलमनी मनःपयस्य ।	२४	पयस्य ।
२८	तदनन्तमागं मनःपयस्यस्य ।	२९	पयस्यस्य ।
३३	नेगमनप्रद्वयवहारजुगुप्सुगन्धसमभिष्टे बम्भूता नया ।	३४	सूत्रशब्दा नया ।
	× ×	३५	आयशादो द्वित्रिभेदाः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

५	ज्ञानाज्ञानदर्शनं धयश्चतुस्त्रिंशदभेदा सम्पत्स्वचारित्रसयमासयमा ।	५	दर्शनज्ञानादिलक्षय
१३	पृथिव्यन्तेजोनायुवनस्वनय स्यावरा ।	१३	पृथिव्यन्तस्वनय स्यावरा ।
१४	द्वांद्विवादयस्त्रयाः ।	१४	तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रयाः ।
	× ×	१५	उपयोगं स्वशादिषु ।
२	स्पर्शरसगन्धवर्णरादास्तदया ।	२१	शब्दास्तेषामथा ।
२२	वनस्य वनानामेकम् ।	२३	वाय्वन्तानामेकम् ।
२९	एकसमयाभिनेहा ।	३०	एकसमयोऽविग्रहः ।
३०	एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ।	३१	एकं द्वौ वा नाहारकः ।
३१	सम्पृच्छनगर्भापनादा जन्म ।	३२	सम्पृच्छनगर्भापना जन्म ।
३३	जरायुपाण्डुजयोतानां गर्भः ।	३४	जराय्वग्जपोतपानां गर्भः ।
३४	देवनाकाशामुत्रपादः ।	३५	नारकदेशानामुत्रपातः ।
३७	परं परं सूक्ष्मम् ।	३८	तपो परं परं सूक्ष्मम् ।
४०	अप्रतिघातः ।	४१	अप्रतिघातः ।
४६	औपपादिकं वैकल्पिकम् ।	४२	वैकल्पिकोपपानिकम् ।
४८	तैजसमपि ।		× ×
४९	गुणं निगुह्यमव्यापानि बाहाराक प्रमत्तगणतम्येयः ।	४९	चतुदशपूर्वं परस्येन ।

५२ शेषास्त्रिवेदा ।

५३ औपपादिकचरमोत्तमदेहा सङ्क्षेप
वर्णायुषोऽनपवर्त्यायुष ।

	×	×
५२ औपपादिकचरमदेहोत्तमपुण्यासङ्क्षेप		
• ।		

तृतीयोऽध्यायः ।

१ एतन्नाशं राजाङ्गकापङ्कधूमनमोमहानम
प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशत्रिषा
सत्ताधोऽध ।२ तामु त्रिशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिषधो
नैकनरकशतसहस्राणि पथ चैव यथाक्रमम् ।३ नारका नित्यानुभतरभेदयापरिणामदेह-
वदनाविनिर्गता ।४ जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीप
समुद्रा ।१० भरतहेमवतहरिविदेहरम्भकहैरम्भवते
रावतवर्णा क्षेत्राणि ।

१२ हेमाञ्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममया ।

१३ मणिविचित्रपाश्चा उपरि मूले च तुल्य
विस्तारा ।१४ पद्ममहापद्मतिगिच्छकेसरिमहापुण्डरीक
पुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ।१५ प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धवि-
ष्कम्भो हृद ।

१६ दशयोजनवगाह ।

१७ तन्मध्ये योजनपुष्करम् ।

१८ तद्विगुणद्विगुणा रुदा पुष्कराणि च ।

१९ तश्चिवासिन्यो देव्य श्रीर्ह्यधृतिकीर्ति
बुद्धिरभ्य परयोपमस्मिन् य ससामा
निकपरिपत्का ।२० गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्वरिका
कान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तामुवर्ण
रूप्यकूलारचारचोदा सरितस्तन्मध्यगा ।

२१ द्वयोर्द्वयो पूर्वा पूर्वा ।

२२ शेषास्त्वपरगा ।

२३ चतुर्दशन्दीसहस्रपरिवृत्ता गङ्गासि
न्धादयो नद्य ।२४ भरत यद्विशतिपद्मयोजनशतविस्तार
पद्मैकोनविंशतिभागा योजनस्य ।

१ सत्ताधोऽध पृथुनरा ।

२ तामु नरका ।

३ नित्यानुभतरलेदया

४ जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीप
समुद्रा ।१० तत्र भरत
।×

×

×

×

×

×

×

×

×

×

×

२५ तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वपथरवर्षादि देहान्ता ।	×	×
२६ उत्तरा दक्षिणतुल्या ।	×	×
२७ भरतैरावतयोर्द्विहासौ पदसमयाभ्या मुत्सर्पणवसर्पिणीभ्याम् ।		
२८ ताम्यामपरा भूमयोऽवस्थिता ।	×	×
२९ एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हेमवनकहा रिवर्षकदेवदुरुवक ।	×	×
३० तथात्तरा ।	×	×
३१ विदेहेषु सहयेयकाला ।	×	×
३२ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूदीपस्य नवति शतभाग ।	×	७
३८ नृस्थिता परावरे विमन्योपमान्तमुद्धतं ।	१७	परापरे ।
३९ नियम्योनिनानी च ।	१८	तिर्यम्योनीना च ।

चतुर्थोऽध्याय ।

२ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेद्या ।	२ तृतीये पीतलेद्य ।
×	×
८ दोषा स्यात्पशुदमनःप्रवीचारा ।	७ पीतान्तलेद्या ।
१२ ज्योतिष्का स्यचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्र प्रकीर्णकतारकाश्च ।	८ प्रवीचारा द्वयोर्द्वया ।
१९ सौधमैशानसानकुमारमाहेन्द्रमहान्नद्वो त्तरालान्तवक्त्रापिपुशुकमहापुत्रशतारसहस्रा रेध्वानतप्राणतयोराराणाच्युतयार्नवसु त्रेवे यक्षषु विजयवैद्यन्तजयन्तापराजितषु सर्वाथसिद्धौ च ।	१३ प्रकीर्ण तारका ।
२२ पीतपद्मपुत्रलेद्या द्वित्रिपेषु ।	२० सौधमैशानमानतकुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोक अन्तकमहापुत्रमहसारे
२४ ब्रह्मलोकाग्न्या लोकाग्निवा ।	सर्वार्थसिद्धे च ।
२८ स्थितिरसुरनागमुपर्णद्वापेपाणा साग रोपमत्रिपल्योपमाद्द्विहीनमिता ।	२३ त्रेद्या हि त्रिपेषु ।
×	×
×	×
×	×
२९ सौधमैशानया सागरोपमेऽधिके ।	२४ लोसान्तिका ।
×	×
×	×
३० सान्तकुमारमाहेन्द्रयो सत ।	२९ स्थिति ।
३१ त्रिसप्तनवेकादशत्रयोदशपञ्चदशभिर धिकानि तु ।	३० भवनषु दक्षिणार्धाभिरतीनां पल्योपमम- ध्यमम् ।
	३१ दोषाणां पादौने ।
	३२ अक्षुरे द्रव्योऽसागरोपममधिक च ।
	३३ सौधमादिषु यथाक्रमम् ।
	३४ सागरोपमे ।
	३५ आयेके च
	३६ सत सान्तकुमारे ।
	३७ विपेक्षितसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदश- भिरधिकानि च ।

३३ अपरा पत्योपममधिकम् ।

X X

X X

३९ परा पत्योपममधिकम् ।

४० ज्यानिष्कार्णा च ।

X X

X X

X X

४१ तद्वृत्तभागोऽपरा ।

X X

४२ त्रैलोक्यकानामगौ चारोपमानि
गर्भाम् ।

३९ अपरा पत्योपममधिकं च ।

४० सारोपमे ।

४१ अविके च ।

४७ परा पत्योपमम् ।

४८ ज्यानिष्कार्णामधिकम् ।

४९ ग्रहाणामेकम् ।

५० नक्षत्राणामर्थम् ।

५१ तारकार्णां चतुर्भाग ।

५२ त्रयन्या त्वष्टभाग ।

५३ चतुर्भाग शेषाणाम् ।

X X

पञ्चमोऽध्यायः ।

२ द्रव्याणि ।

३ जीवाश्च ।

१ सहस्रपेयामहपेयाश्च पुद्गलाणाम् ।

X X

१६ प्रदेशसमहारसिस्पर्शाभ्यां प्रदीपवत् ।

२६ भेदसद्भावेभ्य उत्पद्यन्ते ।

२९ सद्द्रव्यलक्षणम् ।

३७ वक्ष्येऽविकौ पारिणामिकौ च ।

३९ कालश्च ।

X X

X X

X X

२ द्रव्याणि जीवाश्च ।

X X

७ असहस्रपेया प्रदक्षा धर्माधर्मयोः ।

८ जीवस्य च ।

१६ सिस्पर्शाभ्यां ।

२६ सद्भावनभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ।

X X

३७ वक्ष्ये समाधिका पारिणामिकौ ।

३९ कालेतेरेरे ।

४२ अनादिरादिमाश्च ।

४३ रूपिण्यादिमाश्च ।

४४ योगोपयोगौ जावेपु ।

षष्ठोऽध्यायः ।

३ गुण पुण्यस्यागुण पापस्य ।

X X

५ इन्द्रियकपायावतक्रिया पञ्चवतुपक्षप
शक्तिशक्तिमत्त्वा पूनस्य भेदा ।६ तीक्ष्णमन्दतातागतभावान्भिकरणवैयवि
शेषेभ्यस्तद्विशेष ।

१७ अल्पारम्भपरिमित्व मानुस्य ।

X X

१८ स्वभावमाश्च च ।

२१ सम्यक् च ।

२३ तद्विपरीत गुप्तस्य

३ गुण पुण्यस्य ।

४ अगुण पापस्य ।

३ अमृतकपायेन्द्रियक्रिया
।७ भाववीर्याधिकरणविशेषेभ्य
स्तद्विशेष ।१८ अल्पारम्भपरिमित्व स्वभावमार्दवान्व
च मानुस्य ।

X X

X X

२२ विपरीत गुप्तस्य ।

२४ दर्शनविगुह्यविनयसम्पन्नता नीलत्रने
ध्वनीचारोऽभी ज्ञानापयोगसवेगो
शक्तिस्थागनरमी माधुसनाधिषेयाय-
करणमर्हदाचार्यरहधुनप्रवचनभक्तिरावश्य
कापरिहागिमागप्रभावना प्रवचनवत्सल
त्वमिति तीर्थकरत्वस्य ।

२१

भीक्ष्ण

तस्मीसद्वसाधुमसाधिषेयावृत्यकर-

तार्थकृत्वस्य ।

सप्तमोऽध्यायः ।

४ बाह्यनोगुनीयादाननिक्षेपणसमिव्यालो
नित्यानभावनानि पद्य ।
५ क्रोधलोभभीक्ष्णहृदयप्रयादयानान्यनु
वीचिभाषण च पद्य ।
६ शून्यागारविमोचितावासरोररोधा-
करणभेदयगुह्यमधर्माविमकादा पद्य ।
७ स्त्रीरागकषाधश्रवणमनोहराङ्गनिरीक्षण
पूर्वतानुस्मरणदुष्येष्टगगरीरसम्पदा
रत्यागा पद्य ।
८ मनोहामनोभेदियविषयरागद्वेषवर्ज-
नानि पद्य ।
९ हिंसादिष्विदामुत्राग्रायावयवदर्शनम् ।
१० जगत्त्रायस्वभावो वा सवेगवेराग्यार्थम् ।
११ परविवाहकरणत्वरिकापरिगृहीतापरि-
गृहीतागमनानङ्गीणकामतीव्रामिनि-
वेसा ।
१२ चन्द्रर्षीकुत्रयमौल्यव्यासमीश्याधिष्ठ
रणोरभोगपरिभोगानर्थक्यानि ।
१४ अग्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्पलगादानस
स्तरोपकमणानादस्तुत्यनुपस्थानानि ।
१७ जीविउमरणशक्तमिप्रानुरागमुद्यानुव
चनदानानि ।

×

×

×

×

×

×

×

×

×

×

४ हिंसादिष्विदामुत्र चायायावयवदर्शनम् ।

७ जगत्त्रायस्वभावो च सवेगवेराग्यार्थम् ।

११ परविवाहकरणत्वरपरिगृहीता ..

१७ चन्द्रर्षीकुत्रय

गोपभोगाधिकृतानि ।

१९

सन्तारो

१३

निदानकरणानि ।

नुपस्थापनानि ।

अष्टमोऽध्यायः ।

१ मष्टयायन्वाचीव कर्मणो योग्यानुप्र
तानादत्ते स षष्ठ
४ आधो नावदर्शनावरणवेदनीयमोहनी-
यायुनामगोत्रान्तराया ।
६ मनिधुनावाधिमन पर्वदकेवलानाम् ।
७ चभुरचधुषधिदेवलानो निप्रानिदानि
द्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्थानगृह्य ।

२

पुत्रलानादत्ते ।

३

स षष्ठ ।

५

मोहनीयायु क नाम ।

७

मयादीनाम् ।

८

स्थानगृह्यवेदनीयानि च ।

- ९ दर्शनचारिप्रमोहनीयाकपायकपायवेद
नीयाऽप्याम्बिदितवशात्तमेदा सम्य
कवमिथास्वनदुभयान्यऽकपायकपायी
हास्यरत्यरति नाकभयजुगुप्सास्त्रीपुमपु
सकवेदा अतः तानुपपत्त्याभ्यानप्रत्या
स्थानगज्वलनविकल्पाद्येकस्य क्रोध
मानमायालाभा ।
- ११ दानमममोगापमोगवीर्याणाम् ।
१२ भित्तिनिर्माणोत्रयो ।
१३ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाभ्यायुष ।
१४ शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ।
१५ नामप्रत्यया सर्वतो योगविशेषासूत्रै
कक्षेत्रावगाहस्थिता सर्गात्मप्रदेशोक्त
न्तानन्तप्रदेशा ।
१६ सद्देशगुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।
१७ अतोऽन्यत्पापम् ।

- १० मोहनीयाकपायनोक्ताय
तदुभयानि कपायनोक्तायावनन्तानु
बध्यप्रत्याभ्यानप्रत्याभ्यानावरणसज्ज
लनविकल्पाद्येकस्य आपमानमायालोभा
हास्यरत्यरतिशोरुभयजुगुप्सास्त्रीपुमपु
सकवेदा ।
- १४ दानादीनाम् ।
१७ नामगात्रयोर्विगति ।
१८ युष्मत्स्य ।
२१ सुहृत्सु ।
२५ क्षेत्रा
वगात्स्थिता ।
२६ सद्देशसम्यक्त्वदास्यरतिपुण्यवेद
गुभायु ।
X X

नमोऽध्यायः ।

- ६ उत्तमममामादीर्वाजसत्यशोचगदमस्त
पस्तवागारिधन्यनम्रचर्प्याणि धर्म ।
- १७ एकादशो भाग्या युगपदेकस्मिन्नेकोन-
विंशति ।
- १८ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविगु
दिसूक्ष्ममाप्तरायययात्पातमिति चारि
त्रम् ।
- २२ आलोचनप्रतिकमणतदुभयविवेकव्युत्स
र्गतपक्षेदपरिहारोपस्थापना ।
- २७ उत्तमसहनस्यैकाग्रचिन्तानिराधो ध्यान
मान्तर्मुहूर्तात् ।
X X
- ३१ विपरीत मनोऽस्य ।
३६ आतापायविपाकमस्थाविचयाय
धर्म्यम्
X X
- ३७ गुहे चाद्ये पूर्वविद ।
४ व्येक्ययोगकाययोगायोगानाम् ।
४१ एकाग्रये सविनर्कवीचारे पूष ।

- ६ उत्तम धमा
विंशते ।
- १८ यथाख्यातानि चारित्र्यम् ।
- २२ स्थापनानि ।
२७ निरोधो ध्यानम् ।
२८ अमुहृतात् ।
३३ विपरीत मनोऽज्ञानम् ।
३७ धम्ममप्रमत्तसयतस्य ।
३८ उपशान्तशीलकपाययो ।
३९ गुहे चाद्ये ।
४२ तत्त्व्येककाययोगा ।
४३ सवितर्क पूर्व ।

दशमोऽध्यायः ।

१ बन्धदेत्वभाबनिर्नराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्र मोभो मोक्ष ।	२ निर्नराभ्याम् ।
× ×	३ कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष ।
३ औपशामिकादि मध्यन्वानां च ।	४ औपशामिकादिमध्यन्वाभावा-नान्यत्र के- वलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्य ।
४ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्ध- त्वेभ्य ।	× ×
५ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छन्त्या गेकातात् ।	५ गच्छत्या ।
६ पूर्वप्रयोगादसहचाह्यच्छेदात्तया गति परिणामाच्च ।	६ तद्वति ।
७ आविद्धकुलालचक्रवत् व्यपगनलेपालावू वदेरण्डबीजवदमिशिखावच्च ।	× ×
८ घर्मास्तिकायाभावात् ।	× ×

४ चतुर्थं परिशिष्टम् ।

उपयोजितग्रन्थानां सूचिः ।

- १ श्रीहरिभद्रसुरिटीका
- २ श्रीसिद्धसेनशेखरीका
- ३ श्रीयशोवित्तयनीटीका
- ४ तत्त्वार्थनिष्पन्नकम्
- ५ चत्वारः कर्मप्रथा
- ६ प्रार्थनाश्रवण कर्मप्रथा
- ७ अभिधानराजेंद्र
- ८ प्रज्ञापनासूत्रम्
- ९ नदिसूत्रम्
- १० स्थानाङ्गसूत्रम्
- ११ भगवतीसूत्रम्
- १२ उत्तरार्थयनसूत्रम्
- १३ समसायाङ्गसूत्रम्
- १४ विषाङ्गसूत्रम्
- १५ अनुयोगद्वारसूत्रम्
- १६ प्रवचनसारोद्धार
- १७ आचाराङ्गसूत्रम्
- १८ विशेषावश्यकभा यम्

लिखितपुस्तकम् ।

श्रेष्ठि माणिक्यकालमनसुम्भार्ईमुद्रापिता ।

प सुखकालजी ' एनैरगूदिता ।

श्रीभास्मानन्दसभासुद्रापिता ।

श्रीराजेन्द्रसूरि ।

उरतसुद्रापितम् ।

श्रीभावाविजयगणिध्यारपा ।

सुरतसुद्रापितम् ।

यशाविजयतीर्जनप्रथमाला

५ पचमम् परिशिष्टम्

	पृ		पृ
अकर्मभूमि	६०	अवधिदर्शनम्	३५, ४०, १५४,
अक्रियावादी	१५०	अवधिदर्शनावरणम्	१५४
अगुरुलघुपरिणाम	६६	अग्निप्रहा	४८
अहम्	२३	अशनम्	१४४
अवधुर्दर्शनम्	३५ १५४	अष्टममण	१४३
अवधुर्दर्शनावरणम्	१५४	अस्तिकाय	३५, १०६
अज्ञानम्	४१	असिद्धम्	४१
अज्ञानिका	१५०	आकाशास्तिकाय	१०६
अजीव	७, ८	आभिमित्रोधिकज्ञानम्	१५
अजीविकाय	१६	आमशीपधी	१९८
अण्डजा	५३	अम्नायार्थवाचक	१६८
अणव	११६	आयु	२५
आद्धा	१४	आरम्भ	१२९
अधर्मास्तिकाय	१०६	आर्षा	७९
अधिकरणम्	१२९	आवलिंका	६
अन्तर्मुद्घर्त	५६	आवदयकापरिहाणि	१३५
अन्तराय	१३२	आध (स) व	८, १२५, १२६
अनपवर्तनीयम्	५९	आस्तिक्यम्	५
अनुकम्पा	५	आसादनम्	१३२
अनुत्	११५	आहार	१४८
अनुयोग	७	आहारक	५०
अनुप्रेणिगति	४८	इन्द्रियम्	१३
अपवर्तनम्	६१	इष्टुपरिमाणम्	७७
अपवर्तनीयम्	५९	उत्कङ्कासनम्	१७६
अपाय	१७	उत्कङ्क	१२
अपूर्वकरणम्	७	उत्सर्पिणि	१५
अभय्य	३३	उदय	६
अरति	९८	उपग्रह	११२
अलोक	३१	उपघात	१३२
अवग्रहादय	१९	उपभोग	४०
अवधिज्ञानम्	१६, २८	उपयोग	७, ८
अवधिज्ञानावरणम्	१५३	उपशम	८

	पृ		पृ
उपाङ्गम्	२५	छेदोपस्थापनीय	१८५
ऋजुमति	२८	जघ-य	१२
अपिभाषितानि	२४	हस्ताभाव्यम्	२६
औत्कारिक	११५	ज्ञानोपयोग	१३५
औदयिक	८	जनपदा	७८
आपशमिक	८	जरायुजा	५२
कर्मप्रवृत्ति	१८८	जीव	७
कर्मभूमय	६०, ८१	तप	१३५
कन्या	८५	त्याग	१३५
कथाय	४१	त्रस्ता	४४
क्षायिक	८	तर्थिम्	१८६
क्षयापशम	२६	तर्थिकरनामकम्	२
कापोतलक्ष्या	४१	तेजोलक्ष्या	४१
काय	१३	दर्शनविगुद्धि	१३५
कायव्युत्सग	२४	द्रव्यनय	१२०
कर्मणम्	४८	द्रव्यास्तिकाय	१२०
क्रिया	१२७	दिगाचार्या	१६८
क्रियावादिन	१५०	दृष्टिवाद	५६
कुत्करा	७६	देशा	७८
कृष्णराजि	१०१	धनु काष्ठम्	७७
कृष्णदेश्या	४१	धर्मास्तिकाय	१०६
केवलज्ञानम्	१२, १६	नपुमकवेद	१३
केवलज्ञानावरणम्	१५३	नरका	६४
केवलदर्शनम्	३५, १५४	निकाचना	६
केवलदर्शनावरणम्	१५४	निकाचिता	६
केवली	१२	निगोदजावा	२६
रादिमम्	१४४	निद्रा	१५४
गति	४१, ४८	निद्रानिद्रा	१५४
गर्भ	५१	निरुपक्रमा	६
चक्षुदर्शनम्	३५, १५४	निर्जरा	६, ७, ८
चक्षुदर्शनावरणम्	१५४	निबद्ध	५
चतुयमण	१४३	निद्वय	१३२
चतुर्दशापूर्वभर	५६	नीललक्ष्या	४१
चतुर्विंशतिस्तव	२३	नृलोक	९२
चमरेन्द्र	१०२	मोक्षन्द्रियम्	२२
त्वारिग्रम्	२	पञ्चातिचारा	१४५
चौर्णिक	११५	पञ्चदेश्या	४१
छप्स्या	१७४, २०२	परिहारविगुद्धि	१८५

	पृ		पृ
परीपहा	१७३	भल्यम्	८
पयायनय	१२०	भवस्य	३७
पन्योपमम्	१५	भोग	४०
पानम्	१४४	मण्डलरि'कम्	९३
पारिणामिक	८	मतिज्ञानावरणम्	१५३
पुद्गल	१०८	मन पर्यवज्ञानम्	११६
पुद्गलपरावर्त	१५	मन पर्यवज्ञानावरणम्	१५३
पुद्गलान्निघाय	१०६	मरणसमुद्घात	६३
पुवेद	१३	मार्गप्रभावना	१३५
पूवाणि	२६	मातृकापदास्तिकम्	१२०
पोतजा	५२	मात्सर्यम्	१३२
पापध	१४३	मिथ्यादर्शनम्	४१
प्रच'ग	१५६	मिथिकागति	११३
प्रतरभेद	११५	म्लिशा	७९
प्रतरकृष्ट	१७३	मुहूर्त	१२
प्रतिरक्षणम्	२३	मूर्च्छुणा	१८६
प्रत्याख्यानम्	२४	मोक्ष	७
प्रत्येकपुद्गलसिद्ध	१९४	मयाख्यानचारित्र्यम्	१९३
प्रदोष	१३२	युगम्	१९
प्रयोगगति	११३	योग	१२५
प्रवचनम्	१९	योनि	५१
प्रवचनमातर	१८५	रज्जु	१३
प्रवचनवत्सयम्	१३५	रुचक	७५
प्रवाजक	१६८	लब्धिप्रययम्	५६
प्रशम	१८	लिङ्गम्	४१
प्रशम्याकरणम्	१६७	लेख्या	१३४१
प्राणा	३७	लोक	१३
प्रभतानि	३६	व'दनम्	२३
प्राभूतप्राभतानि	२६	वर्षा	७४
प्रायोगिक	११५	वशा	७४
बाध	६, ७, ८, १५३	वात	४४
बलीन्द्र	९२	वास्या	७४
बादर	७१	विनयसम्पन्नता	१३५
बादरसम्पराय	१७४	विपुलमति	२८
बाहु	७७	विपुलौषधी	१९८
भक्ति	१३५	विमङ्गलानम्	३३
भरतया	७५	विरहकाल	१४
भवप्रत्यय	२६	विष्कम्भ	७३

विद्यसागति	पृ	पृ
विद्यसागति	११३	१८५
वीर्यम्	११५	४४
वीरासन	४०	९९
वैनयिका	१७६	२
शल्यम्	१४४, १५०	६, १२
शुक्लेद्या	६९	१३५
शलेशी	४१	१२९
धुनम्	१२	२९
धुनज्ञानम्	२३	१२, ११
धुतङ्गनावरणम्	१५	१२९
धुनसमुद्घा	१५३	१९८
धुनज्ञानम्	१६८	९४
धुनोद्घा	३३	२, ७८
षड्व्याणि	१६८	५, ११५
षड्वारयकम्	२९	१९४
पञ्चभक्ष	१३५	७२
एकधा	१४३	१४४
सङ्ग	६ ११६	२, २५
सङ्गा	१३३	१५
सङ्गी	४८	२३ ११६ १८५
स्थानदि	४७	१८५
स्त्रीवेद	१५४	१७४
स्थावर	१३	१६७
स्विति	४४	११२
	८२	

श्रीमत्-उमास्वातिवाचकप्रवरप्रणीतानि

सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि ।

सम्बन्धकारिका.

सम्यग्दर्शनशुद्ध यो ज्ञान विरतिमेव चाप्नोति ।
 दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥ १ ॥
 जन्मनि कर्मक्लेशैरनुयदेऽस्मिन्स्तथा प्रयतितव्यम् ।
 कर्मक्लेशाभावो यथा भवत्येष परमार्थः ॥ २ ॥
 परमार्थालाभे या द्रोषेऽप्यारम्भकस्वभावेण ।
 कुशलानुबन्धमेव स्यादनवयं यथा कर्म ॥ ३ ॥
 कर्माहितमिह चासुत्रं चाधमनमो नरः समारभते ।
 इह फलमेव त्रयमो विमध्यमस्तृभयफलार्थम् ॥ ४ ॥
 परलोकहितायैव प्रवर्तते मध्यमं क्रियासु सदा ।
 मोक्षायैव तु घटते विशिष्टमतिवृत्तम्, पुरुष ॥ ५ ॥
 यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तममवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति ।
 नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥ ६ ॥
 तस्मादर्हति पूजामर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके ।
 देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥ ७ ॥
 अभ्यर्चनादर्हता मनःप्रसादस्ततः समाधिश्च ।
 तस्मादपि निःश्रेयसमतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥ ८ ॥

तीर्थप्रवर्तनफल यत्प्रोक्त कर्म तीर्थकरनाम ।
 तस्योदधात्कृतार्थाऽप्यहंस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥
 तत्स्वाभाव्यादेव प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् ।
 तीर्थप्रवर्तनाय प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥ १० ॥
 य शुभकर्मासेवनभाषितभावो भवेत्प्रनेकेषु ।
 जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीप ॥ ११ ॥
 ज्ञानैः पूर्वाधिगतैरप्रतिपतितैर्मतिश्रुतावधिभिः ।
 त्रिभिरपि शुद्ध्युक्तः शैत्यश्रुतिकान्तिभिरिवेन्दुः ॥ १२ ॥
 शुभसारसत्त्वसहनेनवीर्यमाहात्म्यरूपगुणयुक्तः ।
 जगति महावीर इति त्रिदशैर्गुणतः कृताभिरय ॥ १३ ॥
 स्वयमेव ब्रुद्धतत्त्व सत्त्वहिताभ्युद्यताचलितसत्त्वः ।
 अभिनन्दितशुभसत्त्व सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥ १४ ॥
 जन्मजरामरणार्तं जगदशरणमभिसमीक्ष्य नि सारम् ।
 स्फीतमपहाय राज्य शमाय धीमान्प्रवव्राज ॥ १५ ॥
 प्रतिपद्याशुभशमनं नि श्रेयससाधकं श्रमणलिङ्गम् ।
 कृतसामायिककर्मा व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥ १६ ॥
 सम्यक्त्वज्ञानचारित्र्यसवरतप समाधिवलयुक्तः ।

१ यस्योदये सति त्रिभुवनस्यापि प्रचयो भवति तद्रूपत्वं तीर्थकरनाकमणो लक्षणम् । तच्च कैवल्यवस्थाया विपच्यते ।

२ मतिश्रुतावधीना लक्षणं सू १/९ टिप्पल्या द्रष्टव्यम् ।

३ यन्निमित्तकदृढतमादिभेदभिन्नास्थिवधनरूपविशेषो भवति तद्रूपत्वं सहननस्य लक्षणम् ।

४ सम्यक्त्वम्—मोहाविरोधी आत्मनः परिणामः । यस्मिन् व्यक्ते सति आत्मनोऽन्तर्गुणप्रवृत्तिः । अस्त्येव परिणामस्य फल तत्त्ववृत्तिः । सम्यक्त्वे सिद्धे सति प्रणामसवेगानिर्वेदानुकम्पास्तिकता इति पञ्च प्राप्नोति दृश्यन्ते । तथा तत्त्वाध्यानलक्षणं सम्यक्त्वम् ।

चारित्र्यम् सावज्ययोगविरतिरूपत्वम् ।

सवर - आश्रयविरोधनिमित्तकत्वं सवरस्य लक्षणम् । मनोवाक्यलक्षणयोगाशुभाशुभकर्म यस्मादाश्रयन्ति स आश्रयः ।

मोहांदीनि निहत्याशुभानि चत्वारि कर्माणि ॥ १७ ॥
 केवलमधिगम्य विभु स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम् ।
 लोकहिताय कृनाथोऽपि देशयामास तीर्थमिदम् ॥ १८ ॥
 द्विविधमनेकद्वादशविध महाविषयममितगमयुक्तम् ।
 ससारार्णवपारगमनाय दु रक्षयायालम् ॥ १९ ॥
 ग्रन्थार्थवचनपटुभि मयत्नवद्विरपि चाद्रिभिर्निपुणैः ।
 अनभिभवनीयमन्यैर्भास्कर इव सर्वनेजोभि ॥ २० ॥
 कृत्वा त्रिकरणशुद्ध तस्मै परमर्पये नमस्कारम् ।
 पूज्यतमाय भगवते वीराय विलीनमोहाय ॥ २१ ॥
 तत्त्वार्थाधिगमाख्य बह्वर्थ समग्र लघुग्रन्थम् ।
 वक्ष्यामि शिष्यहितमिममर्हहचर्नकदेशस्य ॥ २२ ॥
 महतोऽतिमहाविषयस्य दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य ।
 क' शक्त प्रत्यास जिनवचनमहोदधे कर्तुम् ॥ २३ ॥
 गिरसा गिरिं त्रिभित्सेदुच्चिक्षिप्सेच्च स क्षितिं दोभ्याम् ।
 प्रतितीपेच्च समुद्र मित्सेच्च पुन कुशाग्रेण ॥ २४ ॥
 व्योम्रीन्दु चिक्रमिपेन्नेरगिरिं पाणिना चिकम्पयिपेत् ।
 गत्यानिल जिगीपेच्चरमसमुद्र पिपासेच्च ॥ २५ ॥
 न्वद्योनकप्रभाभि. मोऽभितुभूयेच्च भास्कर मोहात् ।
 योऽतिमहाग्रन्थार्थं जिनवचन सजिघृक्षेत् ॥ २६ ॥

१ मोहादय - मोहज्ञानदर्शनावरणान्तर्गता ।

२ तीर्थ-वर्तमानग्रन्थनरूप ग्रन्थम् ।

३ आमला अलरया गमा मयानो नया कस्यमाणस्तैयुक्तम् ।

४ काया वाक् मनश्चेत त्रीणि करणानि तै गुदमवलङ्घ्य, गुदानि वा त्रीणि
 करणान्यामिति त्रिंशत्करणगुदम् । शाङ्करकल्पादि शापका निष्ठापरनिषात ।

५ प्रत्यास - समग्र ।

६ मानु गणयितुमिच्छेत् ।

७ जिनवचनसमग्र कर्तुमिच्छेत् ।

एकमपि तु जिनवचनाद्यस्मान्निर्वाहक पदं भवति ।
 श्रूयन्ते चानन्ता सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥ २७ ॥
 तस्मात्तत्प्रामाण्यात् सभासतो व्यामतश्च जिनवचनम् ।
 श्रेय इति निविचार ग्राह्यं शयं च वाच्यं च ॥ २८ ॥
 न भवति धर्मं श्रोतुं सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
 ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥ २९ ॥
 श्रममविचिन्त्यात्मगतं तस्माच्छ्रेयं सदोपदेष्टव्यम् ।
 आत्मानं च परं च हि हिनोपदेष्टानुगृह्णाति ॥ ३० ॥
 नतं च मोक्षमार्गाद्वितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।
 तस्मात्परमिममेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

१ 'करोमि भदन्त ! सामायिकमित्येतावतैव पदेन भावतु मुण्डीनेनातन्तकालेन
 अनन्ता सिद्धा' इत्युक्तं प्रवचने, उदाहरणमात्रं तु यमायै स्वाध्याय इति ।

२ एकातत - निश्चयेन ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १।१ ॥

१ सम्यग्दर्शन २ सम्यग्ज्ञान ३ सम्यग्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्षमार्गः । तं पुरस्ताद्वक्ष्यतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्याम । शास्त्रानुपूर्वीं विन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिति मुच्यते । एतानि च समस्तानि मोक्षसाधनानि । एकतराभावाऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । एषा च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरम् । उत्तरलाभे तु नियतं पूर्वलाभः । तत्र सम्यगिति प्रशसार्थो निपातः समञ्चतेर्वा भावः । दर्शनमिति । दृशेरव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिरेतत्सम्यग्दर्शनम् । प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । सगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । एव ज्ञान-चारित्रयोगपि ॥ १ ॥

॥ तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनम् ॥ १।२ ॥

तत्त्वानामर्थानां श्रद्धान् तत्त्वेन वार्थानां श्रद्धान् तत्त्वार्थश्रद्धानम्, तत् सम्यग्दर्शनम् । तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः । तत्त्वानि जीवादीनि वैक्ष्यन्ते । त एव चार्थास्तेषां श्रद्धान् तेषु प्रत्ययावधारणम् । तत्रैव प्रशंसयोगनिर्वेत्तानुसम्पात्तिरव्यभिचारिणस्तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनमिति ॥ २ ॥

१ चतुर्मात्रमकीर्तनमुद्देशः ।

२ सम्यग्ज्ञानाब्देऽपि सम्यग्-गच्छ प्रशसाया निपातः समञ्चतेवा, ज्ञानमिति च भावः एव, एव चारित्रमपि ।

३ अ १ सू ४

४ प्रशंस - सुपरीक्षितप्रवृत्तप्रवाच्यप्रवचनतत्त्वाभिनिवेशाद् द्रोषाणामुपशमः । इन्द्रियाथपरिमोगनिवृत्तिश्च । सवेग - सखारभीतिः । निर्वेद - विषयानभिष्वङ्गः । अनुसम्पा - अनवधिपरतु उपग्राहणेच्छा । आस्तिक्यम् - अस्ति आत्मादिपदार्थज्ञातम् इत्येषा मन्यस्य स आस्तिकः । तस्य भाव आस्तिक्यम् ।

॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति । निसर्गसम्यग्दर्शनमधिग-
मसम्यग्दर्शनं च । निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विविधम् ।
निसर्गं परिणामं स्वभावात् अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् । ज्ञानदर्शनो
पयोगलभणो जीव इति वक्ष्यते । तस्यानादौ ससारं परिभ्रमत
कर्मत एव कर्मण स्वकृतस्य उधनिकाचनोद्वेयनिर्जरापेक्षं नारकति
र्यग्योनिमनुष्यामरभग्नग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफलमनुभवतो ज्ञान

१ आत्मनस्तीथकरानुपदेशदानमन्तरेण स्वत एव जन्तोर्न्यत् कर्मोपशमादिभ्यो
जायते तन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् ।

२ यत् तीथकरानुपदेशे सति राक्षानिमित्तसव्यपेक्षमुपशमादिभ्यो जायते
तदाधिगमसम्यग्दर्शनम् ।

३ अनर्थान्तरम्-पर्यायः ।

४ अ २ सू १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८

५ बधो (अ ८ सू ३) नाम एकप्रेषावस्थितानां कर्मयोग्यस्वधनां
(स्वध - स्वन्दन्ति शुष्यन्ति क्षीयन्ते च पुष्यन्ते पुद्गलानां चटननं विचटनेन चोत्
स्वन्धा) रागाद्वेगमेहावलीप्तसकलात्मप्रदेशेऽन्वाहारपुद्गलानामिव (पूरणगलनधर्माण
पुद्गला) परिणामकं सम्यग्ध । निष्काचना तु स्पृष्टानन्तरभाविनी बद्धस्य कर्मण सकल
करणायोग्यतावस्था । बद्ध नाम कर्मात्मप्रदेशे सह क्षिप्रं, यथा सूचय कलापीकृता पर
स्परेण बद्धा कथ्यन्ते । ता एवाग्रा प्रस्तास्तान्ति समामिष्यज्यमानान्तरा स्वप्ना
इति व्यपदिश्यन्ते ता एव पुन प्रताप्य यदा धनेन ताडिता प्रणष्टस्वयिभागा एक-
पिण्डताभितास्तदा निष्काचता इति उपदेशमश्रुवते । एव कर्माप्यात्मप्रदेशेषु योजनी
यम् । तस्यैव निष्काचितस्य प्रकृत्यादि (८-४) उधमेणावस्थितस्योदयावल्कि
प्रविष्टस्य (आवल्कि-अमख्येयसमयसपातात्मन कालविशेषः । तासु श्रेणिषु प्राविष्टा
व्यवस्थिता) प्रतिगण यो विकानुभवः स उदयः । उदयानुभवसमनन्तरमेवापेतस्नेह
लेशपरिश्रुत्यतिसमयं कर्म निवराव्यपदेशमङ्गीकरोति ।

६ उत्पत्तिस्थानम् ।

७ प्रादुर्भावः ।

दर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् तानि तानि परिणामाभ्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परिणामविशेषादेपूर्वकरणतादृग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्येतन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् । अधिगम अभिगम आगमो निर्मित श्रवण शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम् । तदेव परोपदेशात्तत्त्वार्थश्रद्धान भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥३॥

॥ जीवाजीवास्त्रयवन्धसद्वरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

१ जीवा २ अजीवा ३ आस्रवा ४ बन्ध ५ सवरो ६ निर्जरा ७ भोक्ष इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । तादृश्रणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्याम ।

नामस्थापनाद्व्यभावतस्तद्व्यास ॥ ५ ॥

एभिर्नामाद्विभिश्चतुर्भिर्ननुयोगद्वारेस्तेषा जीवादीना तत्त्वाना न्यासो भवति । विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो निक्षेप इत्यर्थः । तत्रया—१ नामजीव २ स्थापनाजीवो ३ द्व्यजीवो ४ भावजीव इति । नाम, सना, कर्म इत्यनर्थान्तरम् ।

१ यदा यदोपयुक्ते तदा नदा मुख्यह दु विनोऽहमिति साकारानाकारोपयोगबलाच्चेतयते तेनाम्यानुभव इत्यर्थः ।

२ अपूर्वकरणम् अप्राप्तपूर्वं तात्त्विकमध्यवसायान्तरं नीविनेत्यपूर्वकरणमुच्यते । किञ्च भव्यजीवो येन परिणामेन रागद्वेषरूपा दुर्मेष्टप्रति लक्षयति स परिणाम आत्मेऽपूर्वकरणमुच्यते । अयं परिणाम कदाचिदेव लभ्यतेऽतन्मस्यापूर्वकरणमिति सत्ता ।

३ जीव (२-८), अजीवस्तद्विपरिणित (अ ५), आत्मव-आत्मधम स्वे सति कमरधावाधारणकारणम् (६-१, ६-२), बन्ध-अभिनवकमग्रहणम्, आभिनवपदेन सन्नमव्यवच्छेद (८-२, ८-३), सवर-आधवविपरिणित, विपाकात्तपसा वा कर्मपरिज्ञाने कर्मात्ममयोगध्वस्त निजरा (९-३), भोक्ष-कृत्स्नकमनुपलक्षण (१०-३) आत्मन स्वभावसमवस्थानम् ।

४ अनुयोजनमनुयोग । अनुर्हो योऽनुयोग । अनुकुलो वा योगोऽनुयोग । अनुयोग-व्याख्यान विधिप्रतिषेधाम्यामथप्ररूपणम् ।

चेतनावतोऽचेतनस्य वा द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते स नाम जीवः ॥ य काष्ठपुस्तचित्रकर्माभनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो देवताप्रतिकृतिरिन्द्रो, रुद्र, स्कन्दो, विष्णुरिति ॥ द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञाम्थापितोऽनान्तिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते । अथवा शून्योऽयं भक्तः । यस्य ह्यजीवस्य सतो भव्य जीवत्वं स्यात् स द्रव्यजीवः स्यात् । अनिष्टचेतत् ॥ भावतो जीवा औपशमिकशौचिकतायोपशमिकोऽधिकपारिणामिकभावयुक्ता उपयोगलेक्षणा ससारिणो मुक्ताश्च द्विविधा वक्ष्यन्ते । एवमजीवादिषु सर्वेष्वनुगन्तव्यम् ।

१ जीवादीनां स्वरूपानुभव प्रत्यभिमुखीभावरूपत्व पारिणामिकस्य लक्षणम् ।

२ द्रव्यजीवविकल्पोऽयं भक्तो न सम्भवति । मृत्पिण्डो द्रव्यघट इत्यादौ भावकारणतात्पमेयं द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनात् । उक्तप्रकारेण प्रयोगभावात्तत्र निषिद्धलक्षणापत्तेः ।

३ भव्यत्व सिद्धिगमनयोग्यत्वम् ।

४ प्रदेगविभाकेति द्विविधकर्मोदयनिरोध — उपशम । तत्रान्यो भाव औपशमिकः ।

५ कर्मणा सवथा मये सति प्रादुर्भवन् क्षाधिको भावः ।

६ मयोपशमाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां जायमानः शायोपशमिकः ।

७ कर्मादयाजायमानः पयाय जीवाधिको भावः ।

८ परिणमन परिणामो जीवत्वात्कारेण यद्वचनं स पारिणामिकः ।

९ ज्ञानदर्शनयोः सम्यक् स्वानिरयसमीमानुल्लेखनेन धारणरूपत्वम् वाक्याभ्यन्तरनिमित्तकत्वे नाति आमनो यथायोग्यं चैतन्यनुसारिपरिणामविशेषरूपत्वं वा उपयोगस्य लक्षणम् ।

१० अ २ सु १०

११ अर्चय इति नाम यस्य त्रियते स नामाजीवः । स्थापनाजीवः काष्ठादिन्यस्त, धमास्तिकत्वादेरपि (५-१) स्थापना स्मारकलिप्याकारेणाभिप्रायिनी भवत्येव । द्रव्याजीवो गुणादिवियुतो उद्दिस्थापितः । भावाजीवो गत्यानुपग्रहकारी धमादि (५-१७, ५ १८, १९) । २ द्रव्यान्वय आत्मसमवेता पुद्गल्या अनुदिता रागादिपरिणामनः । भावान्वयस्तु त एवोदिताः । ३ द्रव्यरन्ध्रो निगडादिः । भावरन्ध्रः प्रकृत्वादिः । ४ द्रव्यसवरोऽपिशानम्, भावसवरो गुल्यादिपरिणामापन्नो (७-६) जीवः । ५ द्रव्यनिजग मागधिकारशून्या ब्रह्मादीनां भावनिजरा कर्मपरिणाम सम्यक्कानागुपदेशानुशानपूर्वकः ।

पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्य, स्थापनाद्रव्य, द्रव्यद्रव्यं, भावतो
द्रव्यमिति । यस्य जीवस्याजीवस्य वा नाम क्रियते द्रव्यमिति तन्ना-
मद्रव्यम् । यत्पाष्ठपुस्तचित्ररुर्मांसनिक्षेपादिषु स्थाप्यते द्रव्यमिति तत्
स्थापनाद्रव्यम् । देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो, रुद्र, स्कन्दो, विष्णुरिति ।
द्रव्यद्रव्य नाम गुणपर्यायवियुक्त प्रवास्थापितं धर्मादीनामन्यतमम् । के-
चिदप्याहु 'यच्च' इदं द्रव्यतो द्रव्य भवति तच्च पुद्गलद्रव्यमे-
वेति प्रत्येतन्यम् । 'अणय स्कन्धाश्च' 'सद्वातभेदेभ्य उत्पद्य-
न्ते' इति वक्ष्याम । भावतो—द्रव्याणि धर्मादीनि सगुणपर्यायाणि
माप्सिलक्षणानि वक्ष्यन्ते । आगतश्च प्रोभृतज्ञो द्रव्यमिति भव्यमाह ।
'द्रव्यं च भव्ये' । भव्यमिति प्राप्यमाह । भूषांस्त्यात्मनेपदी । तदेव
प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि । एव सर्वेषामनानीनामादिमता च
जीवानां भावाना मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थं न्यासः कार्य इति ॥५॥

प्रमाणनैयैरधिगम ॥६॥

एषां च जीवानां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्य

१ प्रधानशब्दस्य तदवयवशब्दान्तराणि पर्याय । एषायादन्य पर्याय एषाया-
न्तरम्, तेनाप्यस्य शब्दस्य न्यासः वाच्यः ।

२ अ ७ सू २५

३ अ ५ सू २६

४ अ ५ सू ३७

५ 'प्राभृतम्' इति आगमे पूर्वाख्ये (२-४९) कथ्यमाने 'प्राभृतम्' ।

इति शब्दप्राभृतं, तच्च पूर्वेऽस्ति, यत् इदं व्याकरणमायात्, तत् शब्दप्राभृतं यो
जानाति स प्राभृतज्ञो गुरुरेव ब्रवीति, न चैवमहमव वक्षि इति भावः ।

६ पा सू ५-३-१०४ ।

७ पाणिनिघा पा चुरादिगणे ।

८ प्रमाणनयतत्त्वान्केकालङ्कारे प १ सू १-२ । तत्त्वाय १-३५

९ अ १ सू ३५

१० अधिगम — ज्ञानम् ।

स्तानां प्रमाणनयैर्विस्तराधिगमो भवति ॥ तत्र प्रमाण द्विविधम् ।
'परोक्ष प्रत्यक्ष च' वक्ष्यते । चेतुर्विधमित्येके । नयवादान्तरेण ।
नयाश्च नैगमादयो वक्ष्यन्ते ॥ ६ ॥

किं चान्यत्—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिर्विधानतः ॥ ७ ॥

एभिश्च निर्देशादिभिः पद्भिरनुयोगद्वारैः सर्वेषां भावानां
जीवादीनां तत्त्वानां विमलपशो विस्तरेणाधिगमो भवति । तद्यथा
१ निर्देशः । को जीवः । औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्य जीवः ।

सम्यग्दर्शनपरीक्षायाम् । किं सम्यग्दर्शनम् । द्रव्यम् । सम्यग्द्वाष्टि-
जीवोऽरूपी नोस्केन्द्यो नोग्रामः । २ स्वामित्वम् । कस्य सम्यग्दर्श-
नमित्येतदात्मसयोगेन परसयोगेनोभयसयोगेन चेति वाच्यम् ।
आत्मसयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनम् । परसयोगेन जीवस्याजी-
वस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विक्ल्पाः । उभय

१ अ १ सू १० नाथम् ।

२ 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि' इति गौ सू १-१-३

३ अ १ सू १४ ।

४ अरूपी—अविग्रमन रूपमस्ति इत्यरूपी सवचनादिषु शेष नासी रूपादिधर्म
समन्वित विन्ध्यमूर्त आत्मेति ।

५ पञ्चास्तिकाय—(५ १, ५-२) समुदिति स्कन्ध । नोशब्दस्य तद्देशत्वात् नो
स्कन्ध सम्यग्द्वाष्टि । एव नोग्रामोऽपि वक्तव्य । स्कन्ध—अ ५ सू २५

१ यदा एक साष्वादिषु जीव प्रतीत्य सम्यक्त्वमुत्पद्यते तदा निमित्तापेक्षया
जीवस्यैव । १ इह यस्य सम्यग्दर्शनमागत स जीवो न विवक्षित । १ एव अहव्यतिमा
पेक्षयाऽजीवस्य । द्वयो साष्वादीनामन्यतमजीवयोर्निमित्तयोरेवापेक्षयाजीवयोरिति मद्ग ।
१ एव द्वयोरहव्यतिमयो । ४ बहूना साष्वादीना निमित्तभूतानामपेक्षया जीवानामिति
मद्ग । ५ एव बहूनामहव्यतिमानाम् । ६ सर्वेष्वपि एतेषु प्राप्तसम्यक्त्वो जीवो
नापेक्ष्यते परसयोगस्वैवाधिकारविवक्षणात् । उत्तरसयोगे आत्मपरसयोगाविन्धा कार्या ।

संयोगेन जीवस्य नोजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पा न सन्ति । शेषा सन्ति । ३ साधन । सम्यग्दर्शनं केन भवति । निसर्गाधिगमाद्वा भवतीत्युक्तम् । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः । अधिगमस्तु सम्यग्व्यायामः । उभयमपि तदावरणीस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति । ४ अधिकरणं त्रिविधमात्मसन्निधानेन परसन्निधानेनोभयसन्निधानेनेति वाच्यम् । आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । परसन्निधानं बाह्यसन्निधानमित्यर्थः । उभयसन्निधानं बाह्याभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । कस्मिन्सम्यग्दर्शनम् । आत्मसन्निधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं, जीवे ज्ञानं, जीवे चारित्र्यमित्येतदादि । बाह्यसन्निधाने जीवे सम्यग्दर्शनं नोजीवे सम्यग्दर्शनामिति यथोक्ता विकल्पाः । उभयसन्निधाने चाप्यभूताः सञ्ज्ञताश्च यथोक्ता भङ्गविकल्पा इति । ५ स्थितिः । सम्य-

तत्र १ जीवस्य २ अजीवस्य इत्येतौ भङ्गौ न स्तः । एकाकिनो-सुभयसंयोगानौचित्यात् । अथान्ये भङ्गास्तु सम्भवन्त्विति न वाच्यम् । यस्माज्जीवयोरित्यत्र न हि सम्यक्त्वयुक्तस्य ग्रहणं द्वयोः कयोश्चिन्निमित्तभूतयोरेव भङ्गः क्रियते तौ च परसंयोगविश्रुतावतस्त्याज्यो ३ जीवयो रिति तृतीयो भङ्गः । एवमजीवयोर्निमित्तभूतयोः । जीवानां निमित्तभूतानां, अजीवानां निमित्तभूतानामिति षडपि नादरणीयाः, आत्मसंयोगः विना उभयसंयोगानुत्पत्तेः । अथ षडेव च भङ्गाः श्रेयाः आदरणीयाः । ते त्विमे-१ जीवस्य जीवस्य २ जीवस्य अजीवस्य ३ जीवस्य जीवयोः ४ जीवस्य अजीवयोः ५ जीवस्य जीवानां ६ जीवस्य अजीवानां इति ।

१ अ १ सू ३

२ अ १ सू ३ माथ्यम् ।

३ एतच्च प्रायः स्वामिद्धारवत् व्याख्येयम् तत्र 'यदात्मसंयोगेन' इत्याहुक्तं तत्त्वानेऽत्रात्मसन्निधाननेत्यादि वाच्यम् ।

दर्शनं कियन्त कालम् । सम्यग्दृष्टिद्विविधा । सात्तिः सर्पर्यवसाना,
सादिरपर्यवसाना च । सादिमपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनम् ।
तज्जपन्त्येनान्तर्मुहूर्त उत्कृष्टेन पदपाष्टिः सागरोपमानि साधिकानि ।
सम्यग्दृष्टि सात्तिरपर्यवसाना । संयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली
सिद्धश्चेति । ६ विधान । हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्श
नम् । तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य च क्षयादिभ्यः । तद्यथा ।
क्षयसम्यग्दर्शनं, उपशमसम्यग्दर्शनं, क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति ।
अत्र चौपशमिकक्षायौपशमिकक्षायिकाणां परतः परतो विशुद्धिप्रकर्षः । ७

किं चान्यत्—

१ एकापायसद्द्रव्यवर्तिनी । अपरा तु अशुद्धदलिकरूपसद्द्रव्यापगमे क्षीणदर्श
नमोहाना श्रेणिकादनिम् । द्विविधापीय सादि सपर्यवसाना । उत्पत्तिकाले आदि
मत्वात् । आग्राया मिथ्यात्वपुञ्जोदये द्वितीयायाश्च केवलशानोत्पत्तौ मतिशानतृतीयाया
पायापगमेनापगमात् ।

२ जघन्येन—न्यूनन्यूनतया । (४-३१)

३ सुदूतौ घटिकाद्रव्यात्मक काल । अत्र प्रथमक्षणमारम्भान्तिमक्षणपर्यन्तमत्र
सुदूतमिति ध्यते । क्षण एव जैनमते समयपदेनाभिधीयते ।

४ उत्कृष्टेन—अधिराधिरतया । (४-३१)

५ एतत्त्वविगणनमग्रे ४।१७ सूत्रे भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

६ 'कायबाह्मन कम योग' ॥ ६।१ ॥ इति योगेन सहित

७ शैलेशी—शैलस्येव मेरोरिव अचलता स्थिरता अस्यामवस्थाया सा शैलेशी ।
अथवा शीत समाधानं तच्च निश्चयत प्रकपप्रमत्तमाधानिरूपत्वात् सवसवर । सतत
स्य सवसवररूपस्य शैलस्येश शैलेश तस्येयमवस्था शैलेशीति ।

८ केवलशानमस्यास्तीति केवली । केवलशानलक्षणम्—सामग्रीविद्रोपत
समुद्भूतसमस्तावरणव्यापेन निर्गलद्रव्यपयायसाक्षात्कारस्वरूप केवलशानम् । प्र न
लो परि २ सू २३

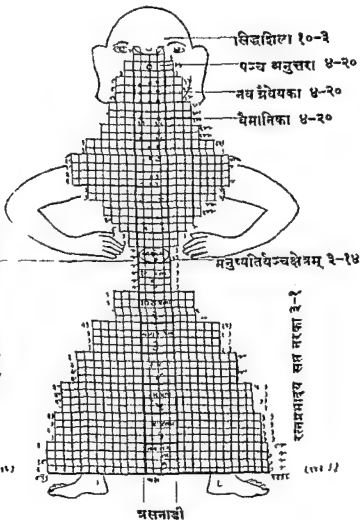
१ क्षयसम्यग्दर्शनम् १ उपशमसम्यग्दर्शनम् २ क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति ३ ।
मत्याग्रावरणीय—(८-७) दर्शनमोहसप्तक्षयादुपजात क्षयसम्यग्दर्शनमभिधीयते ।
तेषामेरोपशमाजात उपशमसम्यग्दर्शनमुच्यते । तेषामेव क्षयोपशमाम्या जात क्षयोप
शमसम्यग्दर्शनमिति ।

उपराज

तियरलोक

अधोलोक

(१५)

(१५)

॥ सत्सरयाक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

१ सत्, २ सग्या, ३ क्षेत्र, ४ स्पर्शन, ५ कालः, ६ अन्तर, ७ भावः, ८ अल्पबहुत्वमित्येतैश्च सद्भूतपदमरूपणादिभिरष्टाभिर्युयोगद्वारैः सर्वभावानां विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति । कथमिति चेदुच्यते । १ सत् सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति । अस्तीत्युच्यते । कास्तीति चेदुच्यते । अजीरेषु तावन्नास्ति । जीरेषु तु भाज्यम् । तथा । गैतीन्द्रियसंययोगरूपायवेत्तेर्देष्टव्यमभ्यन्तर्वज्ज्ञानद्वेगनगरिनाहारोपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु यथासम्भव सद्भूतमरूपणा कर्तव्या । २ सरया । कियत्सम्यग्दर्शने किं सरयेयमसरयेयमनन्तमिति । उच्यते । असरयेयानि सम्यग्दर्शनानि, सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः । ३ क्षेत्रम् । सम्यग्दर्शने कियति क्षेत्रे । लोकरस्यासरयेय-

१ गतिनामकर्मोदयार् विवाहितमवाद्रधान्तरगमनयाग्यत्व गतेलक्षणम् ।

२ अष्टोपाङ्गकर्मनिर्माणनामकर्मोदयाद्याप्यानि त्वगादीनीन्द्रियाणि ।

३ पुद्गलभूतित्वे सत्यात्मनो निवासरूपत्व कायस्य लक्षणम् ।

४ कउपयति पुद्गलमात्रं सन्तं यम मलिनं कुर्वन्ति जीवमिति कथाया ।

५ यद्वशात्स्वातन्त्र्यादभिलाषो बाधो भवति-जायते । ते त्रिविधा १ रूढिवेद २ पुद्गद ३ नुमववेद । तत्र क्रिया पुस्याभिलाष रूढिवेद, पुम क्रियामभिलाष पुवेद, उभयोरप्यभिलाषो नुसकवेद ।

६ लिखते लिख्यते कर्मणा राह आत्मा धनयेति हेत्या, अप्ययसाय । मनो योगेनरिणामित्रन्यत्र लक्ष्याया लक्षणम् ।

७ तन्वायभद्रानम् ।

८ यद्वदशरजुप्रमाणावगाहो लोको भवति । इह रजुर्दिवा । औपचारिकं परमार्थिकम् । तत्र लोकानां बुद्धिरस्यैव दृष्टान्तराव प्रथमं स च यथा-‘जीवणलक्षणममाणं निमग्नमित्तं जाह को देवो । ता छम्मासे गमण एव रज्जुजिा रितं’ । छाया-योजनप्रमाणं निमग्नमात्रेण याति यो दय । तत्पूरम्मासे गमनमेव रज्जुगणयन्तः । इति । तिष्ठितरजु सवासण्यातद्वीरसमुद्रयोजनप्रमाणं ।

१ केचन द्वीपनयोधन्यन्तर्वातिनः स्वयभूरमाणाभिधानेन निधेः परतन्वर्गिपूवयेदिकान्दतम्य यावत्तत्सर्वं तोयधेरपरवेदिकान्ता एतादस्तमाणा रजुरगन्तव्या अघस्ता रणेनयाऽधोमुगमन्तुत्योऽधीरुतीवृत्तयरावसादशकार उररि इव सप्तशिरव्यो

भागे । ४स्पर्शनम् । सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम् । लोकस्यासंख्येयभागः । सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति ॥

अत्राह—सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेष इति । उच्यते । अपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनमपाय आभिनिनोधिकम् । तत्रोपायसम्यग्दर्शनम् । तत्केवालिनो नास्ति । तस्मान्न केवली सम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति ।

५ कालः । सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमित्यत्रोच्यते । तदेकजीवने नानाजीवैश्च परीक्ष्यम् । तथा । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्बुद्धौ उत्कृष्टेन पद्माष्टिः सागरोपमानि साधिकानि । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्वा । ६ अन्तरम् । सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः । एक

मल्लक्यो दारावयोरकारमनुसरति लोकः । अयमथ । प्रथमं तावदेकं दारावग्धो भुवमवस्थाप्यते ततस्तस्योपरि द्वितीयमुपरिमुत्तं तस्याप्युपरि तृतीयमधोमुत्तमित्येव व्यवस्थितशरावत्रयसदृशाकारः सकलोऽपि लोको भवतीति । स च पञ्चरितक्रायमयो धर्माधर्माकाशजावपुद्गलरूपैश्च पञ्चमिरस्तिकायैव्यासः १। (प्रवचनसारोद्धारटीकायां सिद्धसेन सूरिशेखरकृतायां द्वार १४३ ।) अस्य सर्वस्य लोकस्य कल्पा भागाश्चतुर्दश । एवैकस्य विभागोऽयमनैः ऋजुसमिन् ॥८॥ सर्वाधस्तनलोन्मन्तादारम्योपरिम् तलम् । यद्यत्सप्तममेदिन्या एका ऋजुरिय भवेत् ॥ ९ ॥ प्रत्येकमेव सप्तानां भुवामुपरि वर्तिषु । तलेषु ऋजुवैका स्तुरेव सप्त ऋजवः ॥ १० ॥ रत्नप्रभोपरितलान् आरम्यादिमताधिपे । पयातेषु विमानेषु स्यादेवा ऋजुरष्टमी ॥ ११ ॥ तत आरम्यं नवमी महन्द्रान्ते प्रकीर्तिता । अतः परं तु दशमी लान्तकान्ते समाप्यते ॥ १२ ॥ भवेदेकादशी पूर्णा सहस्रान्त सीमनि । स्याद् द्वादश्यन्युत्तस्यान्ते त्रमादेव त्रयोदशी ॥ १३ ॥ भवेद् त्रैवेयकस्यान्ते लोकान्ते च चतुर्दशी । धर्मोर्ध्वभागादूर्ध्वार्धं सप्तसप्तोति रज्जवः ॥ १४ ॥ उपाप्याय श्रीविनयविनयनीकृतलोक्तप्रकाशे १२ सर्गे ॥

१ एतल्लक्षणमग्निमसूत्रे निष्पन्था द्रष्टव्यम् ।

२ सर्वाद्वा—सर्वकालः । अद्वा—समयादिकालभेदः ।

३ सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्चोक्षित्वा पुनर्यावन्न सम्यग्दर्शनमासादयति स विरहकालः । सम्यग्दर्शनेन नूनं काल इत्यर्थः ।

जीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः, उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः । नाना-
जीवान् प्रति नास्त्यन्तरम् ॥

७ भावः । सम्यग्दर्शनमौपशमिकादीना भावानां कतमो भावः
उच्यते । औदयिकपारिणामिकवर्जं त्रिषु भावेषु भवति । ८ अल्पप्रदु-
त्वम् । अत्राह सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु वर्तमानानां किं तुल्य-
संयत्त्वमाहोस्विदल्पप्रदुत्वमस्तीति । उच्यते । सर्वस्तोकमौपशमि-
कम् । ततः सायिकमसंययेयगुणम् । ततोऽपि सायौपशमिकमसं-
ययेयगुणम् । सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति ॥ एव सर्वभावानां
नामानिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरधिगमः कार्यः ॥ ८ ॥

उक्त सम्यग्दर्शनम् । ज्ञानं वक्ष्यामः —

॥ मतिश्रुतावधिमनः पर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनःपर्यायज्ञानं, केवलज्ञानं

१ पञ्चसवत्सरप्रमाणं युगम् । असंख्येययुगमानं षण्णोपमम् । षण्णोपमदशकोटि-
कोटिवाति सारोपमम् । दशसंसारोपममोटिकोत्थात्मिकोत्सार्पिणि एवमवसर्पिण्यपि
अनन्ताभिस्तसर्पिण्यवसर्पिणीभिः पुद्गलपरावर्तः तस्य अर्धं अर्धपुद्गलपरावर्तः । तत्समीप-
मित्यर्थः ।

२ औपशमिकसायौपशमिकसायिकेषु ।

३ अध्यामिभुक्ते नियतः — प्रतिनियतस्वरूपो बोधो बोधविशेषोऽभिनिबोधः, अध्यामि-
निबोध एवाभिनिबोधिकः, अभिनिबोधशब्दस्य विनयादिपाठान्मुपगमन् 'विनयादिभ्यः'
इत्यनेन स्वार्थे इफण् प्रत्ययः । "अतिवतन्ते स्वार्थे प्रत्ययका मृतेतिङ्ङवचनात्" इति
वचनादत्र नपुंसकता । यथा विनय एव वैयर्थिकमिति । अथवा अध्यामिनेभुज्यते
अनेनास्मादस्मिन् वेति अभिनिबोधः — तदावरणकमज्योपशमं तेन निर्वृत्त्याभिनि-
बोधिकः अध्यामिनिबोधिकः च तद् ज्ञानं च अध्यामिनिबोधिकज्ञानं — इन्द्रियमनोनिमित्तो योऽयं
देशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः । २ तथा भवणं श्रुतवाच्यं
वाचकमत्यपुरस्त्रीकारेण शब्दसस्पृशप्रमाणे हेतुरुपलब्धिर्विज्ञेयः, एवमाकारं यस्तु
अलधारणाद्ययात्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रथमं तद्वत्कालसाधारणं
समानपरिणामं शब्दार्थपयालोचनासूत्री इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः । श्रुतं
च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् । ३ तथा अवशब्दोऽयं शब्दार्थः, अव अवघोऽघो विभ्रुत
वस्तु धीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः, अथवा अवधिर्मर्यादा रूपिण्येव द्रव्येषु परिच्छेदः

कतया मवृत्तिरूपा तदुपलक्षित ज्ञानमप्यवधि । यद्वा अवधानम्-आत्मनोऽर्थसाक्षात्करण
 व्यापारोऽयमिति । अवधिश्चासौ ज्ञान चावधिशानम् । ४ तथा परि सर्वतो भावे अयन
 अथ “तुदादिभ्यो न कौ” इत्यधिकारे “अकृतौ च” इत्यनेनौणादिकोऽकार
 प्रत्यय, अयन गमन वेदनीमिति पयाया । परि अथ पयय मनसि मनसो वा पर्यव
 मन पर्यव सर्वतो मनोद्वयपरिच्छेद इत्यय । अथवा मन पयय इति पाठ । तत्र
 पययण पयय । भावेऽलप्रत्यय । मनसि मनसो वा पर्ययो मन पयय । सर्वतस्तत्परि
 च्छेद इत्यर्थः । स चासौ ज्ञान च मन पययज्ञानम् । अथवा मन पर्यायज्ञानमिति
 पाठ । तत्र मनास मनोद्वयाणि पयति सर्वात्मना परिच्छिन्नमिति मन पयाय “कमणोऽ
 ण्” इति अणुप्रत्यय । मन पयाय च तज्ज्ञान च मन पयायज्ञानम् । यद्वा मनस
 पयाया मन पयाया, पयाया भेदा धमा बाह्यवस्थालेचनप्रकारा इत्यर्थः । तेषु तेषा
 वा सत्रधि ज्ञान मन पयायज्ञानम् । ५ तथा केवल एकमसहाय मत्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्
 केवलज्ञानप्रादुभावे मत्यादीनामसम्भवात् । ननु कथमसम्भवे यायता मतिज्ञानादीनि
 स्वस्वावरणशयोपशमेऽपि प्रादुग्यन्ति । ततो निमूलस्वस्वावरणविलये तानि शुतरा भविष्य
 न्ति, चारित्रपरिणामवत् । उक्तं च “आवरणदेशविगमे जाइ वि जायन्ति महसुयार्शणि ।
 आवरणसव्यविगमे कह ताइ न होति जीवरस ॥ १ ॥ (छाया-आवरणदेशवि
 गमे यान्यपि जायन्ते मतिश्रुतादीनि । सर्वावरणविगमे कथं तानि न भवन्ति जी
 रस ॥ १ ॥) उच्यते इह यथा जात्यस्य मरकतादिमणेरमलोपदिग्धस्य यावन्नाया
 पि समूलमलापगमस्तावत्प्रया यथा देशतो मलविलय तथा तथा देशतोऽभिव्यक्तिरप्य
 जायते, सा च हचित्कदाचित्कथचित् भवतीत्यनेकप्रकार, तथात्मनोऽपि सफलकाल
 कलापावलम्बिनिर्गलपदाथपरिच्छेदकरणैकपारमार्थिकस्वरूपस्याप्यावरणमलपटलतिरोहि
 तस्वरूपस्य यावत् नात्रापि निर्विलकममलापगम तावत्प्रया यथा देशत कममलोच्छेद
 स्वथा तथा देशत तस्य विज्ञप्तिरुज्जृम्भते सा च हचित्कदाचित्कथचित्दित्यनेकप्रकार ।
 उक्तं च “मलविदमणेव्याक्तर्यधानेऽप्रकारत । कमविदा भविशतस्तथाऽनेकप्रकार
 त ॥ १ ॥” सा चानेकप्रकारता मतिश्रुतादिभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादिमणेरुप
 मलापगमसम्भवे समस्तास्यदृष्टेऽव्यक्तित्वब्यवच्छेदेन परिरुक्तरूपैकामिव्याक्तिरुपजायते तद्-
 दात्मनोऽपि ज्ञानदर्शन- (दर्शन-इत्यन्ते अदीयन्ते ज्ञायन्ते वा जीवादय पदाया अ
 नेनास्मादिमन्वेति) चारित्र- (चारित्र-धामप्यम्) प्रभावतो नि शेषावरणप्रहाणादशेष
 ज्ञानव्यवच्छेदेनैकरूपा अतिरुक्ता सवस्तुपयायसाक्षात्कारिणी विशतस्वरूपमिति । तथा
 चोक्तम् “यथा जात्यस्य रत्नस्य नि शेषमलहानित । स्फुटैररूपाभिव्यक्तिर्विशतिस्त
 द्रदात्मन ॥ १ ॥” ततो मत्यादिनिरपेक्ष केवलज्ञान अथवा शुद्ध केवल तदावरण-
 मलकलस्य नि शेषतोऽपगमात्, सकल वा केवल प्रथमत एवाशेषतदावरणापगमत
 सङ्पूर्णोत्पत्ते, असाधारण वा कथमनन्यसदृशत्वात् । अनन्त वा केवल शेषानन्तत्वात्
 केवल च तज्ज्ञान च केवलज्ञानम् ॥

मिन्येतन्मूलविधानतः । पञ्चविध ज्ञानम् । प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्य-
न्ते ॥ ९ ॥

॥ तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तदेतत्पञ्चविधमपि ज्ञान द्वे प्रमाणे भवतः । परोक्ष प्रत्यक्ष च ॥ १० ॥

॥ आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदौ भवमात्रम् । आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये
शास्ति । तदेवमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्ष प्रमाणं भवतः । कुतः ।
निमित्तापेक्षत्वात् । अपर्यायसदृश्यतया मतिज्ञानम् । 'तदिन्द्रिया-
निन्द्रियनिमित्तम्' इति वक्ष्यते ॥ तत्पूर्वस्त्वात्परोक्षपदेशमत्वाच्च
श्रुतज्ञानम् ॥ ११ ॥

॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

मतिश्रुताभ्या यदन्यत् त्रिविध ज्ञान तत्प्रत्यक्ष प्रमाण भवति ।
कुतः । अतीन्द्रियत्वात् । प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रामाणानि । अत्राह ।
इह अवधारित द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इति । अनुमानोपमाना
गमार्थापत्तिसम्भवाभावानापि च प्रमाणानीति केचिन्मन्यन्ते । तत्क-

१ अ १ सू १५, २०, २१, २४, अ १० सू १

२ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसायाम् १-१-१०

३ धर्मित्वेनोपात्त यमतिष्ठान तदपायो निश्चयः सद्द्रव्याणि शुद्धदलिकानि च
तथा सद्भावेन सद्द्रव्यानुगतोऽपायो धर्मित्वेनोपात्त इत्ययम् ।

४ अ १ सू १४

५ 'वार्त्ताकोऽध्यक्षमेक मुगतकणधुञ्जौ सानुमानं संशब्दः । तद्वैतं चारम्भं सहितं
मुपमया तत् श्रयं चाशब्दः' ॥ अथापत्या प्रमाहृतं वदति स निश्चितं मन्यो भट्ट एतत् ।
सामाज्य द्वे प्रमाणे त्रिनवतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥ ११ ॥ अत्र सम्भवैतिह्यादिकं प्रमाणं
मधिकमिति पौराणिकाः ।

धमेतदिति । अत्रोच्यते । सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात् । किं चान्यत् । अप्रामाणान्येव वा । कुतः । मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च । मिथ्यादृष्टोर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते । नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुताविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

मति स्मृतिः सज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥
मतिज्ञान, स्मृतिज्ञान, सज्ञाज्ञान, चिन्ताज्ञान, तथा आभिनिबोधिकज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

तदेतन्मतिज्ञान द्विविध भवति । इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्त च । तत्रेन्द्रियनिमित्त स्पर्शनादीना पञ्चाना स्पर्शादिषु पञ्चस्येव स्वविषयेषु । अनिन्द्रियनिमित्त मनोवृत्तिरोधज्ञान च ॥ १४ ॥

॥ अवग्रहेहापा(वा)यधारणा ॥ १५ ॥

तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकशत्रुर्विध भवति । तद्यथा ।
१ अवग्रह २ ईहा ३ अपायः ४ धारणा चेति ।

तत्राप्यक्त यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः । अवग्रहो ग्रहणमालोचनमवधारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ अवग्रहीते विषयार्थैरुद्देशाच्छेषानुगमन निश्चयविशेषजिज्ञासा ईहा । ईहा ऊहा तर्क परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम् ॥ अवग्रहीते विषये सम्यगसम्यगिति गुणदोषविचारणाध्यवसायापनोदोऽपायः ।

१ अ १ ए ३२

२ अ १ ए, ३५ भाष्ये ।

३ अ २ सू २०

४ अस्मन्मुद्रापितृप्रमाणमीमांस्याम् ११ २७, २८, २९, ३० ।

अपायोऽपगमः अपनोद. अपव्याध* अपेतमपगतमपविद्धमपनुत्तापे
त्यनर्थान्तरम् ॥ धारणा प्रतिपत्तिर्यथास्व मत्यवस्थानमवधारण च ।
धारणा प्रतिपत्तिरवधारणमवस्थान निश्चयोऽवगम. अवधोष इत्य-
नर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितानुक्तध्रुवाणा सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा ऐषां ब्रह्मादीनामर्थानां
सेतराणा भवन्त्येकश. । सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः ।
बहुवगृह्णाति अल्पमगृह्णाति बहुविधमवगृह्णाति एकविधमवगृह्णा-
नि । क्षिप्रमवगृह्णाति चिरेणावगृह्णाति । अनिश्रितमवगृह्णाति निश्चि-
तमवगृह्णाति । अनुक्तमवगृह्णाति उक्तमवगृह्णाति । ध्रुवमवगृह्णा-
ति अध्रुवमवगृह्णाति । इत्येवमीहादीनामपि विज्ञात् ॥ १६ ॥

१ अवग्रहादयः प्रागत्र निरूपितस्वरूपा (१-१५) मूलभेदतश्चत्वार इति क्षयो
पथमवैविध्यात् नानाभेदास्त एव भवन्तीति मत्वा चत्वार इत्याह । मतिज्ञानस्य च
प्रवृत्तत्वात् तद्वदा एत इति मतिज्ञानविभागा इत्याह (अवग्रहादय ए) तेऽवग्रहा-
दय, एषां सूत्रोपन्यस्तानां ब्रह्मादीनां पणाम् अर्थानाम् अयमाणाणामित्यय-
ब्रह्मादीनां पणामयानां सेतराणाञ्च तेऽवग्रहादयो ब्राह्मका इत्ययं इत्याह सेतराणां
भवन्तीति । एकश इति च एकैकस्य ब्रह्मादेर्यकलास्य सतरस्य ब्राह्मका इति
एकैकोऽवग्रहादिर्यकश, सेतर इत्यस्य चायं नैव ब्राह्म बहोरपस्य त्रिप्राप इतर इति,
शक्यं वनुमेव ब्रह्मादीनामनिश्चितादिरितर इति एतद्विरासायाह सेतराणां, सप्रतिपक्षा-
णामित्यय । एतत्त्वययति इतरशब्दस्य विरोधी योऽयं स वाक्यो भवति बह्वर्थस्य च
स्मोराधो विरोधी प्रतिपक्ष इत्येव क्षेपाणां प्रतिपक्षता श्रेया एव सम्बन्धं लगायित्वाऽयं
वक्ष्यति—

बहुवगृह्णाति अल्पमगृह्णाति बहुविधमवगृह्णाति एक-
विधमवगृह्णाति

बहुवगृह्णाति इत्यादिना, ननु चावग्रहादयः प्रथमान्ता श्रुता पूर्वक्षेत्रे,
(१-१५) ब्रह्मादयश्चैव पठ्यन्ता इति तत्रैवमयकयनं युक्तं बहोरपस्यावग्रह इत्य

स्वार्थस्यावग्रह इति, उच्यते, नार्थ दोष, यतोऽयमवग्रहः कृतसाधना सत्र कृता
 ध्वगृहणातीत्यवग्रह इह इति इहा अपैतीत्यपाय धारयतीति धारणा, यथासौ
 शनाशोऽवग्रहातीत्यादिरूपस्तस्यावग्रहं वमणा भवितव्यम् एवम् बह्यादिभेद सूत्रेण
 विषयात्मकं भण्यते अतो नास्त्ययमदो यदोरवग्रह बहुमवग्रहातीति अनयो एक
 एवाय, कवलन्तु शब्दभेद उच्यते । स्वशानानग्रहस्तावदेव बहुमवग्रहाति शय्यायामुप
 विशन् पुमान् तत्त्वयोषितुष्यवन्नन्दनादिरूपं बहु सन्तमर्कं भेदनायबुध्यते अय
 योषितुष्योऽयं च तल्लग्नपुष्पस्पर्शोऽयं च तद्राग्नपुष्पवन्दनस्पर्शोऽयं चैतत्परिहितदल
 स्पश अयमेतदायद्वरसनास्पश इति अतो षट्पुलस्पर्शं मित्रजातीयमवग्रहातीति । ननु
 चावग्रह एक सामयिक शास्त्रे निरूपितो न चैकास्मिन् समये चैकैकावग्रह एवविधो
 युक्तोऽल्पकालत्वादिति, उच्यते सत्यमेवमेतत्, किन्तु अवग्रहो द्विधा नैश्वयिको ध्याय
 हारिकश्च तत्र नैश्वयिको नाम सामान्यपरिच्छेदः स चैक सामयिक शास्त्रेऽभिहितः सतो
 नैश्वयिकादनन्तरमीदृशमात्रिका प्रवर्तते किमप्यस्य उतास्पश इति तस्याभ्यान्तरोऽ-
 पाय स्पर्शोऽयमिति अयं चापाय अवग्रह इत्युपचयते आगामिनो भेदान्नैव इत्यस्य
 देतेन सामान्यमवच्छिद्यते । यत पुनरेतस्मादीहा प्रवर्तयते वक्ष्याम्यस्य पुनश्चापायो
 मविध्यत्यस्यायमिति अयमपि चापाय पुनरवग्रह इत्युपचयते, अतोऽनन्तरवर्तिनीमीहा
 मपाय चाश्रित्य एव यावदस्यान्ते निश्चय उपजातो भवति यत्रापरं विदेयं न कादृशती
 त्वर्थं अपाय एव भवति न तत्रोपचार इति । अतो य एव औपचारिकोऽयमवग्रहस्त
 मवग्रह इत्यस्य बहु अवग्रहातीत्यतदुच्यते न त्वेकसमयवर्तिनं नैश्वयिकमिति, एवं बहुविधा
 दिषु सत्रोपचारिकाश्रयणादप्राप्त्येयमिति । सम्प्रति बह्वित्यस्य प्रतिपक्षं वक्ष्यामि-
 अल्पमवग्रहणातीत्यनेन, यदा तेषामेव योषिदादिस्पर्शानां य किञ्चिदेक स्पर्श
 मवग्रहणात्पन्त्या सतोऽपि क्षयोपशमापकर्षात् गृह्णाति तदाल्पमेकमवग्रहातीत्युच्यते ।
 बहुविधमवग्रहातीति, बहुष्यो विधा यस्य स बहुविधस्तमवग्रहाति, बहुविधो नाम स
 एव योषिदादिस्पर्श एकैकं शीतजिह्वमृदुकाठिनादिरूपो यदाऽवग्रह्यते तदा बहुविध
 गुणैर्मित्रं स्वयं परिच्छिन्दत् तत्रान् बहुविधमवग्रहातीत्युच्यते, यदा तु योषिदादि
 स्पर्शमयैकगुणसमन्वितं शीतोऽयमिति वा जिह्वोऽयमिति वा मृदुरयमिति वेत्येवमव-
 च्छिनत्ति तदा एकविधमवग्रहातीत्युच्यते ।

सिममवग्रहणाति । चिरेणावग्रहणाति । निश्चितमवग्रहणाति ।
 आनिश्चितमवग्रहणाति । असन्दिग्धमवग्रहणाति सन्दिग्धमवग्रहणाति

ध्रुवमवगृह्णाति । अध्रुवमवगृह्णाति इत्येवमीहादीनामपि
विशत् ॥ १६ ॥

तमेव भूयो योपिदादिस्वशमागु स्वेनात्मना यदाऽवच्छिन्नाति तदा सिमम-
वगृह्णातीति मण्यते, यदा तु तमेव योपिदादिस्वो स्वेनात्मनाऽवच्छिन्नाति बहुना
कालेन तदा विरेणावगृह्णीत्युच्यते । चिरणेति बहुना कालेन अनिश्रितमवगृ-
ह्णातीति निमित्ता लिङ्गप्रमितोऽभिधीयत, यथा यूयिकाकुमुमानामत्यन्तशीतमृदुरि-
ग्धादिरूपं प्राक् स्वर्गोन्भूतस्तेनानुमानेन लिङ्गन त विषय न यदा परिच्छिन्दत् तज्ज्ञान
प्रवर्तते तदा अनिश्रित अलिङ्गमवगृह्णीत्युच्यते, यदा त्वेवस्मादप्याताहिङ्गापरिच्छि-
नाति निमित्त, तदा अलिङ्गमवगृह्णातीति मण्यते । उक्तमवगृह्णातीत्यन्तु विकल्प
भौतावग्रहविषय एव न स्वव्यापीति, यत उक्तमुच्यते शब्द स चाप्यशरात्मक
तमवगृह्णातीति । अनुक्तस्तुलादन्यो “ नश्रिवयुक्तमन्यसहसाधिकरणे तथैव ”
(परिमारेन्दुशब्दे प ७४) इति अनया वचनया शब्द एवमशरात्मकोऽ-
भिधीयत तमवगृह्णाति अनुक्तमवगृह्णातीति मण्यत । अव्याप्तिदोषभीत्या
चापरेमि विकल्प प्रोज्झ्य अय विकल्प उपन्यस्तो निश्चितमवगृह्णातीति निश्चित
सकलसंशयादिदोषरहितमिति यथा तमेव योपिदादिस्पर्शमवगृह्णात् शान योपित
एव पुण्यागामव चन्दनस्यैवेत्येव यदा प्रवर्तते तदा निश्चितमवगृह्णाती-
त्युपदिश्यत । अनिश्रितमवगृह्णातीति च कदा व्यपदिश्यते यदा तमेव स्पर्श संशया
पक्षे परिच्छिन्नाति स्पर्शोऽयं मत्व्येवन्तु न निश्चिनोति योपित एवाय विलोमधमादेरपी-
दृशो भवति योपिदादिना तदा तदा तमयमवच्छिन्नातीत्यर्थ । एतदुक्तं भवति सति
चोपयोगे यदासौ विषय स्थाल्य सृष्टो भवति तदा तमवगृह्णाति, एवम्
अध्रुवमवगृह्णातीति सतीन्द्रिये सति चोपयोगे सति च विषयसम्बन्धे कदाचित्त
विषय तथा परिच्छिन्नाति कदाचिनेत्यतदहमवगृह्णातीत्युपदिश्यते । एवमित्यनेनैतत्
कथयति-यथा विषयस्य बन्वादेर्भेदाद् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहित इत्योपप्राप्त्युक्त्या
पक्षपदिबम् ईहादीनामपि इहापायधारणानामपि जनीयाद् बहुवीहते अल्पमीहते
बहुविधमीहते एकविधमीहते क्षिप्रमीहते विरेणेहते अनिश्रितमीहते निमित्तमीहते उक्त-
मीहते अनुक्तमीहते । द्वितीयविकल्पे निश्चितमीहते सन्दिग्धमीहते ध्रुवमीहते अध्रुवमीहते ।
एवमपायेऽपि बहुवर्तीत्यादयो द्वादशनिरुक्ता धारणाया च बहु पश्यती-
त्यादयो द्वादशैव, एवमवग्रहादीनां स्वस्थाने द्वादशविषयम् ॥ १६ ॥

॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥

अवग्रहादयो मतिज्ञानविरूपा अर्थस्य भवन्ति ॥ १७ ॥

॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति नेहादयः । एव द्विविधोऽवग्रहो व्यञ्जनस्यार्थस्य च । ईहादयस्त्वर्थस्यैव ॥ १८ ॥

॥ न चक्षुरनिन्द्रियान्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा नोऽन्द्रियेण च व्यञ्जनाग्रहो न भवति । चतुर्भिरेन्द्रियैः शेषैर्भवतीत्यर्थः । एवमेतन्मतिज्ञान द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ठ्युत्तरशतविधं पद्मिंशन्निशतविधं च भवति ॥ १९ ॥

१ अथ स्वशरसगधवर्णशब्दात्मकस्तस्य स्वशादेर्यस्यावग्रहादयोऽयच्छेदका मतिज्ञानविरूपा —मतिज्ञानस्येन्द्रियादिभेदनाविभक्तस्य विरूपा अशा इत्यर्थः ।

२ व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थो येन दीपेनेव घटः, तद् व्यञ्जनम् । तथा—व्यञ्जन-मुपकरणेन्द्रियस्पर्शागारपरिणतद्रव्यसमूहस्तस्यावग्रह एवैको भवति ।

३ नोऽन्द्रियम्—मनः ।

४ चक्षुषा नोऽन्द्रियेण च मन ओघज्ञानरूपेण च सङ्गते रूपाकारपरिणता पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च यत्नविशेषाः सस्तेषु न यान्ति अतो व्यञ्जनं चक्षुरुपकरणेन्द्रियनो-
ऽन्द्रियेणैव भवति ।

५ द्विविधं इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तभेदात् । चतुर्विधमवग्रहेहानायधारणाभेदात् । अष्टाविंशतिविधं स्वशनादीनां मनोऽन्तानां (स्वशनरसनमृत्तैश्च ३ श्रोत्राणि मनश्च) प्रणया प्रत्येकमर्यादप्रशदिभिश्चतुर्विधं भेदेषु नयनमनोवज्जाना चतुर्णां व्यञ्जना-
वग्रहरूपभेदचतुर्ग्यसेनात् । अष्टषष्ठ्युत्तरशतविधं—तस्या एवाष्टाविंशतेरेकैकभेदस्य
बह्वादिभेदेन योनामवनात् । पद्मिंशन्निशतविधं—तस्या एवाष्टाविंशतेरह्वादिभि-
स्तेतरैर्द्वादशधामवनात् ।

॥ श्रुत मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतज्ञान मतिज्ञानपूर्वक भवति । श्रुतमाप्तवचनमागम, उपदेश ऐ-
तिह्यमात्राय भवंचन जिनवचनमित्यनर्थान्तरम् । तद्विविधमङ्गेषां
महर्षिविष्ट च । तत्पुनरनेकविध द्वादशविध च यथासङ्ख्यम् । अङ्गबाह्यम-
नेकविधम् । तद्यथा । सामौक्तिक चतुर्विंशतिस्तैवो वन्दनं प्रतिर्भक्षण

१ तीर्थकरोर्गदष्टत्वे सति उदयतिष्ठदवद्वेषधैरवधारितरूपत्वं श्रुतस्य लक्षणम् ।

२ प्रकर्षेण, मादिभिनयप्रमाणनिर्देशादिभिश्च जीवादयोऽर्था उपपन्तेऽनेन
सत्यवचनम् ।

३ अगानि आचारादीनि (एषा वर्णनमरममुद्रावधिष्यमाणस्याद्वादमञ्जरी
पृ १७६ टि ३ द्रष्टव्यम् । तेष्वो बाह्या अगबाह्या भिन्ना अनङ्गप्रतिष्ठा - (१) चन्द्र
प्रशस्ति (२) सप्तप्रशस्ति (३) जम्बूद्वीपप्रशस्ति (४) द्वीपसागरप्रशस्ति ।
(स्या ४ ठा सू २७७) इत्यादयः अनेकविधा ।

४ इह पुरुषस्य द्वादश अगानि तद्यथा- द्वौ पादौ द्वे जङ्घे द्वे ऊरुणी
द्वे गात्राणि द्वौ बाहू द्वौ शिरसा । एव श्रुतरूपस्यापि परमपुरुषस्याचारादीनि
द्वादशागानि (१ आचाराग २ सुवृत्ताग ३ स्थानाग ४ समवायाग ५
मगयनी (विवाहप्रशस्ति) ६ शाताधर्मकथाङ्ग ७ उपासकदशाङ्ग ८ अतृदृशाग
९ अनुत्तरोपपातिकदशाग १० प्रभव्याकरण ११ निपाक १२ दृष्टिवाद)
क्रमेण वेदितव्यानि । श्रुतपुरुषस्याङ्गेषु प्रविष्टमङ्गप्राचष्टम् । अङ्गमात्रेण व्यवस्थिता श्रुत
भेदा गणधरा गौतमस्याम्पादय मूलभूतमाचारादिषु श्रुतपुरुषव्यतिरेकेणैव सर्वोत्कृष्ट-
श्रुतलघिसप्ततया तद्व्यतिरेकीयत्वात् द्वयोः शाताधर्मकथाङ्गं ततस्तत्कृतं सूत्रं मूलभूतमित्यगप्रविष्ट
मुच्यते । यत्पुन द्वौ श्रुतस्थविरौ मद्रनाहुस्याम्पादिभिः तदेकदेशमुपजीव्य विरचित
तदनङ्गप्रविष्टम् स्थविरास्तु मद्रनाहुस्याम्पादयस्तद्दृष्टं श्रुतमायस्यकनिपुत्तपादिसमनङ्ग-
प्रविष्टमङ्गनामुच्यते ।

५ सममाचो यनाध्ययने वर्ण्यते ।

६ चतुर्विंशतीनां पूरणस्यारोपकारिणो यत्र स्तव दोषाणां च तीर्थकृताश्च
चतुर्विंशतिस्तव ।

७ वन्दन-गुणवतः प्रणामो यत्र वर्ण्यते तद्वन्दनम् ।

८ असयमस्यान प्राप्तस्य यत्तत्स्मार्त्तं प्रतिनिवृत्तं यत्र वर्ण्यते । अ १ सू २२

कायव्युत्सर्गः प्रत्याख्यान दशवैकालिकं उत्तराध्यायाः देशाः कल्प-
व्यवहारी निशीयमृषिभाषितान्येवमादि ॥ अङ्गप्रविष्ट द्वादशविधम् ।
तद्यथा । आचारः सूत्रकृत स्थान समन्वयः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञात-
धर्मकथा उपासकाध्ययनदशाः अन्तकृतदशाः अनुत्तरौपपातिक-
दशाः मश्रव्याकरण विपाकसूत्र दृष्टिपात इति ।

अत्राह । मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः फ. प्रतिविशेष इति । अत्रो-
च्यते । उत्पन्नविनष्टार्थग्राहक साम्प्रतकालविषय मतिज्ञानम् । श्रुत-
ज्ञान तु त्रिकालविषय उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम् ॥

१ कृतस्य पापस्य यत्र स्थानमौपधान्यरूपकायत्यागेन विद्युद्विराख्यायते
स कायव्युत्सर्गः ।

२ स्वेच्छाप्रवृत्तिप्रतिकूलतया मर्यादया विवक्षितकालादिमानया आख्यान
प्रक्रमेण प्रत्याख्यानम् निवृत्तिद्वारेण प्रतिष्ठाकरणम् । एतौ सामायिकादिभिरध्ययनेराध-
र्यकधृतस्कष उक्तम् ।

३ विकालनापराकूलक्षणेन निवृत्त वैकालिक दशाध्ययननिर्माणं च तद्वैकालिक
स मध्यपदलोचनदशवैकालिकम् । शय्यमवसूरिकृत स्थानमख्यात श्रुतप्रमाणम् ।

४ आचारात्परत पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितयन्तो यतयस्तेनोत्तराध्ययनानि ।

५ पूर्वमेव आनीय सघसततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्ते,
दशा इति व्यवस्थावचन शब्द फावित्यतिविशिष्टावस्था यतीना यानु वर्ण्यते ता दशा इति ।

६ आभवात्प्रायश्चित्तदानप्रायश्चित्तयोः कल्पनाद्वेदनादपवहरणादानान्च कल्प-
व्यवहारी ।

७ उभयविधमायाधित्वापकताया उभयत्र पर्याप्तत्वाद् द्वित्वविभ्रान्तपदाभि-
धान निशीयमप्रकाश सूत्रायाम् ।

८ ऋषिभाषितानि-प्रत्येकबुद्धादिमणितानि (प्रत्येकबुद्धा-प्रतीत्येक किंश्चि-
द्व्यभाधिकमनित्यतादिमावनाकारेण वस्तु बुद्धा बुद्धयन्त परमाधमिति) काविलीया-
रीनि ।

९ वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयम् ।

अत्राह । गृह्णीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम् । अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किंकृतः मतिविशेष इति । अत्रोच्यते । वक्तृविशेषाद् द्वैविध्यम् । यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिः रईन्द्रिस्तत्स्वाभाव्यान्परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थ-करनामकर्मणोऽनुभावादुक्त भगवन्निष्ठपैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशय-वागुद्भिः संपन्नैर्गणधरैर्दृष्टं तदङ्गमपिष्टम् । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्व-न्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टाद्भ्यतिशक्तिभिराचार्यैः कालैः सहैवना-युर्दोषादल्पगत्तीना शिष्याणामनुग्रहाय यत्प्रोक्त तदङ्गवातामिति सर्वत्रप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य श्रुतज्ञान मतिज्ञानान्महाविर्षयम् । तस्य च महाविषयत्वात्तात्स्तानर्थानधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षमङ्गो-पाङ्गनानात्वम् । किं चान्यत् । सुखग्रहणधारणविज्ञानापोद्गमयोगार्थं

१ किंकृत — केन कृत ।

२ अ ६ सू १२

३ आमागमानन्तरागमपरम्परागमभेदाद्विविधो व्यागम । आमागमो मूलपुरुषप्ररू-
पित उच्यते अनन्तरागमस्तु द्वितीयपुरुषगृहीत उच्यते अहता द्वितीयपुरुषा गणधरा एव
भवन्ति । परम्परापरिभागीत्यर्थः । सा च तृतीयपुरुषादिषु ज्ञेया यथा गणधराणां द्वितीय
पुरुषा गणधरादिष्वपि स्युः अहता त्वेते परम्परागोचरास्तृतीयपुरुषा इत्यर्थः ।

४ दृष्य — कथितम् ।

५ काण्डोरात् — कालस्य दुः समाधिषु नम्य स्वभावात्पुरुषा अल्पशक्तयो भवन्ति ।

६ यन्निमित्तकद्वन्द्वतमादिभेदमिनाम्भिरधनरूपविशेषो भवति तदुपलब्ध साहचर्यस्य
लक्षणम् ।

७ आयुर्जीवित तदस्त्वम् । यः सबविर जीवेन्न धरंशतमिति ।

८ महाप्रिय — अनेकाथपरिच्छेदि ।

९ तीर्थं कुरादिनामधर्मोदयवर्तितीयकरादिना प्राञ्चरूपत्वं, अङ्गाख्यभुतस्य
लक्षणम् । तादृशाद्वाधार्तुवादित्यमुपाङ्गस्य लक्षणम् उपाङ्गाभिः द्वादश । राजप्रभृ-
यादीनि ।

च । अन्यथा ह्यनिरूपमज्ञोपाह्वश' समुद्रप्रतरणवहुरं'यवसेयं स्यात् ।
एतेन पूर्वाणि वस्तूनि प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाश्च
व्याख्याता ।

अत्राह । मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्व वक्ष्याति । द्रव्येर्ष्वेसर्व
पर्यायेऽपि । तस्मादेकत्वमेवास्त्विति । अत्रोच्यते । उक्तमेतत्
साम्प्रतकालविषय मतिज्ञान श्रुतज्ञान तु त्रिकालविषय विशुद्धतर
चेति । किं चान्यत् । मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो ज्ञस्वा-
भावात्पारिणामिकम् । श्रुतज्ञान तु तत्पूर्वव्यपशोपदेशाद्भवतीति । २० ।

द्विविधोऽवधि ॥ २१ ॥

भवप्रत्यय क्षयोपगमनिमित्तश्च ॥ २१ ॥

१ अनश्चेतुमशक्यमित्यर्थ ।

२ पूर्वाणि—उत्पादपृषादीनि (२-४९), वस्तूनि—तदशा, प्राभृतानि
यस्त्वशा, प्राभृतप्राभृतानि—प्राभृतानां, अध्ययनानि—ततोऽन्वयतराणि, उद्देशका—
ततोऽन्वयतरा । अ २ सू ४९

३ अ १ सू २७

४ अ १ सू २७

५ जानातीति श । शब्दमेव स्वाभाव्य ज्ञानाभाव्यमात्मरूपना । तस्मात् ।

६ सनकालवर्ति न कदाचित्सारे पर्यटत् एतद् भ्रष्ट यतो निगोदजीयाना
मपि अधरस्यानन्तमागो नित्योद्धाट इत्यागम । अत पारिणामिकम् । एकशरीरस्या
अनन्ता जीवा निगोदजीवा ।

७ मतिज्ञाने सति भवति नामतित्यर्थ ।

८ भव प्रत्ययो निमित्तकारण यस्य स तथा । भवनिमित्तक भवहेतुक चन्मन —
प्रभृति जायमानमित्यर्थ । अ १ सू २२

९ अपमेव गुणनिमित्त इत्याभिधीयते ।

॥ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

नारकाणां देवानां च यथास्व भवप्रत्ययमवधिज्ञान भवति ।
भवप्रत्यय भवहेतुक भवनिमित्तमित्यर्थ । तेषां हि भयोत्पत्तिरेव
तस्य हेतुर्भवति पक्षिणामाकाशगमनवत् न गिज्ञा न तप इति ॥२२॥

॥ यथोक्तनिमित्त पङ्क्तिरूप शेषाणाम् ॥ २३ ॥

यथोक्तनिमित्त क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थ । तदेतदवधिज्ञान
क्षयोपशमनिमित्त पङ्क्तिरूप भवति शेषाणाम् । शेषाणामिति नारकदेवे-
भ्यः शेषाणाम् । निर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च । अवधिज्ञानावरणी-
यस्य कर्मण क्षयोपशमाभ्यां भवति पङ्क्तिरूपम् । तत्रथा १ अनानुगा-
मिक २ आनुगामिक ३ हीयमानक ४ वर्धमानक ५ अनवस्थित
६ अवस्थितामिति ।

तत्रानानुगामिक यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्न तत् प्रच्युतस्य
प्रतिपतति प्रश्नादेशपुरपञ्चानवत् ॥ आनुगामिक यत्र कचिदुत्पन्न
क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति भास्वरप्रकाशवत् घटैरक्तभाववच्च
॥ हीयमानक असंख्येषु द्वीपेषु समुद्रेषु पृथिवीषु विमानेषु तिर्यगूर्व

१ स्थानयोग्यतानतिक्रमेण ।

२ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसाया १८ पृष्ठ टिप्पण्या द्रष्टव्यम् । त सू ८७ ।

३ प्रश्नं पृच्छन् जीवधत्तमूलानां त प्रश्नमादिशतीति प्रश्नादेश प्रश्नादेश
श्चासौ पुरुषश्चेति प्रश्नादेशपुरुषस्तस्य शन तेन तुल्यमेतद् दृश्य पुरुषप्रश्नादेशशानव
दित्येव गमकम् । अथवा प्रश्नादेश प्रधानपुरुषस्तन्निष्ठस्तत्परायणत्वस्य शन तद्वादिति ।
का पुनर्भावना । यथा नैमित्तिक कश्चिदादिशत्स्मिन्निर्दिष्ट स्थाने शक्नोति सवादयितु
न सत्तत्र पृच्छ्यमानमर्थमेव तदप्यवधिज्ञान यत्र स्थितस्योपनात तत्रम्य एवोपलभते ।
नान्यथेति ।

४ घटस्यापाकादुद्भूतस्य तद्वागादिनीतस्य रक्तता यथा न भवति तद्वदानुगामि
कमवधिज्ञान न प्रतिपतति ।

मधो यदुत्पन्न रुमश. संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति आ अङ्गुलासरयेय-
भागात् प्रतिपतत्येय वा परिच्छिन्नेन्धनोपादानसतत्यग्निशिखात् ॥
वर्धमानकं यदङ्गुलस्यासरयेयभागादिपूतपन्नं वर्धते आ सर्वलोकात्
अधरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानार्थीयमानेन्धनरा-
श्यग्निवत् ॥ अनवास्थित दीयते वर्धते च वर्धते दीयते च प्रतिपतति
चोत्पन्नते चेति पुन पुनरुमिवत् ॥ अवस्थित यावति क्षेत्रे उत्पन्न
भवति ततो न प्रतिपतत्या केरलप्राप्ते आ भवसमाप्ता जात्यन्तर-
स्यायि वा भवति लिङ्गवत् ॥ २३ ॥

उक्तमवधिज्ञानम् । मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्याम—

॥ ऋजुविपुलर्मती मनःपर्याय ॥ २४ ॥

मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् । ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुल-
मतिमनःपर्यायज्ञानं च ॥ २४ ॥

अत्राह । कोऽनयो. प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते—

॥ विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष ॥ २५ ॥

विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयो. प्रतिविशेष । तद्यथा ।

१ यथापनीते धनाग्निज्वाला नाशमागु प्रतिपन्नते तद्वदेतदपि ।

२ अधरोत्तरो—अथ उपरिवर्तिनौ यावरणी शम्यादिकाष्ठनिर्मितौ ताभ्यां यत्र
मथन परस्परं सवर्णं तेन निष्पन्न उद्धूतस्तपोपात्तं प्रथितं शुष्कं यच्छृणादि तेनोपची-
यमानो वृद्धिं गच्छन्नथ च आधीयमानः पुनः पुनः क्षिप्यमाण इधनानां पललादीनां
राशिर्वर्जनामौ तद्वत् । यथाग्निं प्रयत्नादुत्पन्नं सन्न पुनरिधनलाभाद्वृद्धिमुपागच्छत्येव
परमशुभाद्यथैवसायलाभादसौ पूर्वोत्पन्नो वर्धते इत्यर्थः ।

३ मरणं यावत् ।

४ जात्यन्तरमपि गच्छन्तं जीवः न मुञ्चति तदवधिज्ञानम् । तेनान्वितं एव
गच्छति ।

५ लिङ्गवत्—पुरुषवेदादिलिङ्गं विधा तेन तुल्यं वतत इति शिङ्गवत् । यथा
११ जन्मन्युपादाय पुरुषवेदे जन्तुर्जात्यन्तरमाधत्तुति । एवमवधिमपि ।

६ अ १० सू. ७

ऋजुमतिमन पर्यायाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञान विशुद्धतरम् । किं चान्यत् । ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञान प्रतिपततत्यपि भूयो विपुलमतिमनःपर्यायज्ञान तु न प्रतिपततीति ॥ २५ ॥

अत्राह । अथाग्रधिमनःपर्यायज्ञानयो कः प्रतिविशेष इति अत्रोच्यते—

॥ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिप्रियेभ्योऽवधिमन पर्याययो ॥ २६ ॥

विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोविशेषो भवत्यवधिमन पर्यायज्ञानयो । तत्रथा । अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञान विशुद्धतरम् । यावान्ति हि रूपाणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तानि मन पर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते । किंचान्यत् । क्षेत्रकृतश्चानयो प्रतिविशेष । अवधिज्ञान सयतंस्य असयतंस्य वा सर्वगतिषु भवति । मन पर्यायज्ञान तु मनुष्यसयतस्यैव भवति नान्यस्य ॥ किंचान्यत् विषयकृतश्चानयो प्रतिविशेषः । रूपिन्द्रव्येभ्यःसर्वपर्यायेष्ववधेरिषयनिर्वन्धो भवति । तद्वन्तभागे मनःपर्यायस्येति ॥ २६ ॥

१ प्रतिपतति—प्रत्यवते ।

२ पावनकल्याणारात्सवया विरतस्य मुन ।

३ पूर्वोक्तविपरीतस्य ।

४ रूपिन्द्रव्येभ्यः-परमाश्वादिषु ।

५ एकज्ञानविषयतया सबर्पायरहितेषु ।

६ विषयनिर्गम-गोचरानिर्गम । तद्वि एकैकस्य परमाणो कदाचित् अमरस्येयान् पयायान् जानानि कदाचित् सख्येयान् जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान् । न तु कदाप्यनन्तान् । केवलज्ञानस्यैवान्तपयायप्राप्तव्यान् । मनःपयायज्ञानस्य तु रूपिन्द्रव्यानि न सर्वाणि विषयस्तेषामवधिज्ञानशतानां द्रव्याणामनन्तमागीकृतानां य एकोऽनन्तमागताम्भितेषां विषयनिर्गमः । तस्मादनीन्द्रियत्वादितौल्येऽप्यवधिमनःपयाययोर्मेद इति सिद्धम् ।

अत्राह । उक्तं मन पर्यायनानम् । अथ केवलज्ञान किमिति ।
अत्रोन्यते । केवलज्ञान दशमेऽध्याये वक्ष्यते । मोहक्षयाज्ज्ञान-
दर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति ।

अत्राह । एषां मतिज्ञानादीनां ज्ञानानां कः कस्य विषय-
निबन्ध इति अत्रोन्यते—

॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥

मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्या-
येषु । ताभ्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते न तु सर्वे पर्यायैः ॥ २७ ॥

॥ रूपिष्ववधेः ॥ २८ ॥

रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति असर्वप-
र्यायेषु । सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन रूपीष्वेव द्रव्याण्यवधिज्ञानी
जानीते तान्यपि न सर्वे पर्यायैरिति ॥ २८ ॥

॥ तदनन्तभागे मन पर्यायस्य ॥ २९ ॥

यानि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे मनः
पर्यायस्य विषयनिबन्धो भवति । अवधिज्ञानविषयस्यानन्तभाग
मन पर्यायज्ञानी जानीते रूपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचारगतानि च
मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानि विशुद्धतराणि चेति ॥ २९ ॥

१ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसाया पृ १८ टिप्पण्या द्रष्टव्यम् ।

२ सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि तेषु धर्माधमाकाशपुद्गलजीवा
स्तिकायाख्येषु । असर्वपर्यायेषु सर्वे निरविज्ञा उत्सादव्ययध्रौव्यात्मका पर्याया येषां
तानि सवपर्यायाणि न सवपर्यायाणि असर्वपर्यायाणि तेषु ।

३ गुणादिगुणोपेतानि रूपीणि द्रव्याणि जानात्यवधिज्ञानी तेषामवधिज्ञानाद्व्या-
पामनन्तभागो यस्तस्मिन्ननन्तभागे एकस्मिन् मन पर्यायज्ञानी जानीते ।

॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ ३० ॥

सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिर्ग्रहो भवति । तद्धि सर्वभावग्राहक सम्भिन्नलोकालोकविषयम् । नातः पर ज्ञानमस्ति । न च केवलज्ञानविषयात्पर किञ्चिदन्यज्ज्ञेयमस्ति । केवलपरिपूर्ण समग्रमसाधारण निरपेक्ष विगुह्य सर्वभावनापक लोकालोकविषयमनन्तपर्यायमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्राह । एषा मतिज्ञानादीना युगपदेकस्मिज्जीवे कति भवतीति । अत्रोच्यते—

॥ एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥

एषां मत्यादीना नानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिज्जीवे आ चतुर्भ्यः । कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेक भवति । कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः । कस्मिंश्चिज्जीवि भवन्ति । कस्मिंश्चिच्चत्वारि भवन्ति । श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सद्भावस्तत्पूर्वत्वात् । यस्य तु मतिज्ञान तस्य श्रुतज्ञान स्याद्वा न वेति ।

अत्राह । अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैर्मतिनानादिभिः किं सहभावो भवति । नेत्युच्यते । केचिदाचार्या व्याचक्षते । नाभावः किं तु

१ सम्भिन्नौ सपूर्णे यौ लोकालोकौ तद्विषयम् । लोकौ धमाधमद्वयद्वयावच्छिन्नमाकारा यत्र स्वाकाशे तौ धमाधमौ न स्तः सोऽलोकः ।

२ क्वचित्प्रथमं क्वचिद् द्वे इत्यादिप्रकारेण विवक्ष्यमानानि ।

३ केचिदाचार्या व्याचक्षते—ताभाव एवास्ति पृथग्राप्तानां मतिज्ञानादीना नाशकभावात् । एकाधिकरण्यावच्छिन्नस्वपूर्ववर्तितासम्बन्धेन केवलस्यैव स्वसमानाधिकरणगुणनाशकत्वे ज्ञानचतुष्टयवदशमनीर्यदशनमुपेतत्वादपि नाशप्रसङ्गात् न च तत्राशपरत्वात् सम्भनत् तस्मात्सदावग्यानमस्त्येव मत्यादीना केवलेन घत किमिति तानि स्वमर्थे न प्रकाशयन्ति उच्यते आभमवात् तदाह किं स्वभिभूतत्वात् इत्यप्रमादत्वात् । अकिञ्चित्काराणि स्वकार्याकारिणि भवन्तीन्द्रियवच्चक्षुरादिवत् । यथाहि केवलज्ञानसदपि चक्षुरादीन्द्रियविषयग्रहणमिति न व्याप्तिरिति । केवलाप्रकारेण चरितार्थत्वात् । एष मत्यादिचतुष्टयमपीति भावः ।

तदभिभूतत्वादकिंचित्कराणि भवन्तीन्द्रियवत् । यथा वा व्यभ्रं
नभासि आदित्य उदिते भूरितेजस्त्वादादित्येनाभिभूतान्यन्यतेजासि
ज्वलनमणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशन मत्परकिंचित्कराणि भवन्ति
तद्वदिति । केचिदप्याहुः । अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं तत्पूर्वकं
श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमनपर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये तस्मान्नैतानि
केवलिनः सन्तीति ॥ किं चान्यत् । मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्यायेणो
पयोगो भवति न युगपत् । सभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलि
नो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसंभय
मुपयोगो भवति ॥ किं चान्यत् । क्षयोपशमज्ञानं चत्वारि ज्ञानानि
पूर्वाणि क्षयादेव केवलं । तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि
सन्तीति ॥ ३१ ॥

॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमिति । विपर्ययश्च भवत्यज्ञान
चेत्यर्थः । ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति ।

अत्राह । तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानमिति । ननु च्छायातपश्च
तोष्णवच्च तदत्यन्ताविरुद्धमिति । अत्रोच्यते । मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्वि-
परीतग्राहकत्वमेतेषाम् । तस्मादज्ञानानि भवन्ति । तत्रथा । मत्तज्ञानं

१ व्यभ्रे—मेपरहिते ।

२ अनुगतोऽव्यवहितः समयोऽन्यन्ताविभागवान् । यत्र कालसन्ताने स
कालसन्तानोऽनुगमयन्तमनुसमयः कालसन्तानमुपयोगो भवति । बारवारेणोपयोगो भव
तीति यावत् । एकस्मिन् समये केवलज्ञानोपयोगे वृत्ते ततोऽन्यस्मिन्नेकलदर्शनोपयोगे
इति । एव सर्वकालमवसेयम् ।

३ मिथ्यादृष्टिपरिग्रहीता मतिर्मत्तज्ञानम् ।

श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति । अवधिधिपरीतो विभङ्ग इत्युच्यते ॥ ३२ ॥

अत्राह । उक्तं भवता सम्यग्दर्शनपरिग्रहीत मत्यादिज्ञानं भवत्यन्यथाज्ञानमेवेति । मिथ्यादृष्टयोऽपि च भ्रान्त्याश्चाभव्याश्चैन्द्रियनिमित्तानविपरीतान्स्पर्शादीनुपलभन्ते उपदिशन्ति च स्पर्शं स्पर्श इति रस रस इति । एव शेषान् । तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते । तेषां हि विपरीतमेतद्वदिति

॥ सदसतोरविशेषादृच्छोपलब्धेरुन्मत्तत्वात् ॥ ३३ ॥

यथोन्मत्तः कर्मोदयादुपहृतेन्द्रियमतिविपरीतग्राही भवति सोऽथ गौरित्यभ्यवस्यति गा चाथ इति लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्ट इति लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्येयमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमभ्यवस्यतो नियतमज्ञानमेव भवति । तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहृतेन्द्रियमतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति ॥ ३३ ॥

॥ नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दा नयः ॥ ३४ ॥

१ नैगमः २ सङ्ग्रहो ३ व्यवहार ४ ऋजुसूत्रः ५ शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति ॥ ३४ ॥

तत्र—

१ मिथ्यादृष्टिपरिग्रहीत श्रुतं श्रुताज्ञानम् ।

२ मिथ्यादृष्टिपरिग्रहीतोऽवधिर्विभङ्गज्ञानम् ।

३ भवति धर्मपदयोग्यतामापादयति इति भव्यं सिद्धिगमनयोग्यं ।

४ तथाविधानादिपारिणाभिरुमावान् (कदाचिन्नापि) सिद्धिगमनायोग्यं ।

५ गद्यरूपशब्दानवैपरीत्येन ।

६ कदाचिच्च लोष्टं लोष्टमेव अभ्यवस्यति कदाचिद्वा सुवर्णमित्येव तस्यो मत्तं स्वैवमुक्तेनाविशेषेण अभ्यवस्यत्यस्य लोष्टं सुवर्णमित्येव विपरीतमभ्यवस्यत नियतं निश्चितमज्ञानमेव कुत्सितमेव तज्ज्ञानं भवतीति ।

७ अ १ सू ३ भाष्यम् ।

॥ आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यान्नैगममाह । स द्विभेदो देश-
परिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति । शब्दस्त्रिभेदः साम्प्रतः समाभिरूढः
एवम्भूत इति ॥

अत्राह । त्रिभेदा लक्षणमिति । अत्रोच्यते । निगमेषु येऽभि-
हिता शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः ।
अर्थानां सर्वैकदेशसङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः । लौकिकसम उपचारप्रायो
विस्तृतार्थो व्यवहारः । सता साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृ-
जुमून । यथार्थाभिधानं शब्दः । नामादिषु प्रासिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे
प्रत्ययः साम्प्रतः । सत्स्वर्थेऽप्यसङ्क्रमः समाभिरूढः । व्यञ्जनार्थयोरे-
वम्भूत इति ॥

अत्राह । उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः । तत्रया इति क-
पदार्थ इति । नया प्रापका कारका साधका निर्वर्तका निर्भासका
उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् । जीवादीन्यदार्थान्नयन्ति
प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति निर्भासयन्ति उपल-
म्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नया ॥

अत्राह । किमेते तन्त्रान्तरीया वादिन आहोस्वित्स्वतन्त्रा
एव चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति । अत्रोच्यते ।
नैते तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः । ज्ञेयस्य
त्वर्थस्याभ्यवसायान्तराण्येतानि । तत्रया । घट इत्युक्ते योऽसौ
चेष्टाभिर्निर्गच्छ ऊर्ध्वमुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जला

१ चोदको दुरुक्तादिसूचकस्तस्य पक्षो विप्रयन्तचोदकपक्ष इति शीलमेवामिति
चोदकपक्षग्राहिणः । मतिभेदः बुद्धिभेदः । तेन विप्रधाविता ध्ययाथनिरूपका इति
यावत् ।

दीनामाहङ्गणवारणसमर्थ उत्तरगुणनिर्वर्तनानिर्दृष्टो द्रव्यविशेषस्तस्मि
 न्नेकस्मिन्विशेषवति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञान नैगमनयः ।
 एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिप्रतिशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु
 घटेषु सम्प्रत्ययः सद्ग्रहः । तेष्वेव लौकिकपरीक्षरुप्राद्येषूपचारग-
 म्येषु यथास्थूलार्थेषु सम्प्रत्ययो व्यवहारः । तेष्वेव सत्सु साम्प्रतेषु
 सम्प्रत्ययः कृजुसूत्रः । तेष्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु
 प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु सम्प्रत्ययः साम्प्रतः शब्दः । तेषामेव साम्प्र-
 तानामध्यवसायासङ्क्रमो विनर्कभ्यानयत् समाभिरूढः । तेषामेव
 व्यञ्जनार्थयोरन्योन्यापेक्षार्थग्राहित्वमेवम्भूत इति ॥

अत्राह । एवमिदानीमेकास्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वात्तनु विप्र-
 तिपत्तिपसङ्ग इति । अत्रोच्यते । यथा सर्वमेकं सदाविशेषात् सर्वं
 द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात् सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात् सर्वं
 चतुष्टयं चतुर्दर्शनविषयावरोधात् सर्वं पञ्चत्वमास्तिकायावरोधात् सर्वं
 पदत्वं पदद्रव्यावरोधादिति । यथैता न विप्रतिपत्तयोऽथ चाध्यवसाय

१ उत्तरोत्तरगुणा वाक्यरत्तादिगुणान्तया निर्वर्तना परिसमामित्तत्सपत्र ।

२ चक्षुर्दर्शनाद्युर्दर्शनाद्यधिदर्शनकेवलदर्शनरूपाणि चत्वारि दर्शनानि । तत्र चक्षु-
 षा दर्शनं यन्मुमामान्याशालम्क ग्रहणं चक्षुर्दर्शनम् । अचक्षुषा चक्षुर्वर्तमानन्द्रियचतुष्ट-
 येन मनसा च यद्दर्शनं सामान्याशालम्क ग्रहणं तदचक्षुर्दर्शनम् । अवधिना रूपिद्रव्य-
 मर्थादया दर्शनं सामान्याशमणमप्यधिदर्शनम् । केवलं सम्पूर्णवस्तुतत्त्वप्राह्वयोग-
 विशेषरूपेण यद्दर्शनं सामान्याशमणं तत्केवलदर्शनमिति ।

३ अस्तीत्यथ धिकालवचनो निपात अभूवत् भवन्ति भविष्यन्ति चेति भावना ।
 अतोऽस्ति च ते प्रदेशानां (प्रदेश परमनिर्गुणोऽशः) कायाश्च राशय इति अस्तिशब्देन
 प्रदेशप्रदेशा एविवद्व्यन्ते तत्रश्च तेषां वा काया अस्मिकाया । ते च पञ्च १ धमास्ति
 काय २ अधर्मास्तिकाय ३ आकाशस्तिकाय ४ जीवास्तिकाय ५ पुद्गलास्तिकाय ।
 इति ।

स्थानान्तराण्येतानि तद्वन्नयवादा इति । किं चान्यत् । यथा भाति-
ज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्धर्मादीनामास्तिकायानामन्यतमोऽर्थः, पृथग्
पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण न च ता विप्रतिपत्तय
तद्वन्नयवादा । यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानास्तत्रचने प्रमाणैरेकोऽ
र्थः प्रतीयते स्वविषयनियमात् न च ता विप्रतिपत्तयो भवन्ति
तद्वन्नयवादा इति ।

आह च—

नैगमशब्दार्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः ।

देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥ १ ॥

यत्सद्ग्रहीतवचन सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे ।

तत्सद्ग्रहनयनियत ज्ञान विग्रहयविधिज्ञः ॥ २ ॥

समुदायव्यक्ताकृतिसत्तासञ्ज्ञादिनिश्चयापेक्षम् ।

लोकोपचारनियत व्यवहार विस्तृत विद्यात् ॥ ३ ॥

साम्प्रतत्रिषयग्राहकमृजुसूत्रनय समासतो विद्यात् ।

विग्रहार्थशब्द विशेषितपत्तु शब्दनयम् ॥ ४ ॥ इति ॥

अत्राह । अथ जीवो नोजीव अजीवो नोअजीव इत्याका-
रिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति । अत्रोन्यते । जीव इत्या-
कारिते नैगमदेशसद्ग्रहनयवहारजुसूत्रसाम्प्रतसमाभिरुद्धे, पञ्चस्वपि
गतिष्वन्यतमो जीव इति प्रतीयते । कस्मात् । एते हि नया जीव
प्रत्यौपशमिनादियुक्तभावग्राहिणः । नोजीव इत्यजीवद्रव्य जीवस्य
वा देशप्रदेशौ । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोअजीव इति जीव
एव तस्य वा देशप्रदेशाविति । एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते

भवेत्स्थो जीवः प्रतीयते । कस्मात् । एष हि नयो जीवः प्रत्यौदयि-
भावग्राहक एव । जीवतीति जीवः प्राणिति प्राणैन्धारयतीत्यर्थः ।
तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते तैस्माद्धिवस्य एव जीव इति । नोजीव
इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोअजीव
इति भवस्थ एव जीव इति । समप्रार्थग्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन
देशप्रदेशौ गृथेते । एव जीवी जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेऽपि ।
सर्वसद्ग्रहणे तु जीवो नोजीव अजीवो नोअजीव जीवी नो-
जीवी अजीवी नोअजीवी अन्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम् । कस्मात् ।
एष हि नयः सङ्ख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वमेवेच्छति यथार्थग्राही ।
शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन्बहुवचनत्वं गृह्येते बहुवचनं सर्वा
कारितग्राहिण इति । एष सर्वभावेषु नयवादाधिगमः कार्यः ।

अत्राह । पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः
श्रयत इति । अत्रोच्यते । नेगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते । ननु
सूत्रनयो मातिज्ञानमत्यज्ञानवर्जानि पद ।

अत्राह । कस्मान्मतिं सविपर्ययां न श्रयत इति । अत्रोच्यते ।

१ मगारी ।

२ प्राणा—इन्द्रियाणि च स्रोवाकायाम्बयः प्राणायामावक आनुपभाति ।
पञ्चेन्द्रियाणि द्रव्यप्राणा रोगास्तु भावप्राणा ।

३ जीवनं प्राणधारणरक्षणं सिद्धे न विद्यते ।

४ एव तावच्चत्वारो विकल्पा एकवचनेन दर्शिताः । एव द्विवचनेन चत्वारो
विकल्पा नयाः । १ जीवी २ नोजीवी ३ अजीवी ४ नोअजीवी तथा च बहुवचनप्रापि
चत्वार एव १ जीवा २ नोजीवा ३ अजीवा ४ नोअजीवा नयाः । द्वित्व
बहुत्वाकारितेषु द्विवचनबहुवचनान्यामुच्चारितेषु ।

५ एष—गङ्गाइत्ययम् ।

६ सविपर्ययाणां—अज्ञानमतिनाशः ।

श्रुतस्य सर्विपर्ययस्योपग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञान
रूवलज्ञाने श्रयते ।

अत्राह । कस्मान्नेतराणि श्रयत इति । अत्रोन्यते । मत्प-
वधिमेव पर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात् । चेतनैर्ज्ञस्याभाव्याद्य
सर्वजीवानां नास्य कश्चिन्मिथ्यादृष्टिर्ज्ञो वा जीवो विद्यते । तस्मा
नपि विपर्ययान्न श्रयत इति । अतश्च प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचना
नामापि प्रामाण्यमभ्यनुनायत इति ।

अत्राह च—

विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च ।
विन्यस्य परिक्षेपाद्यैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥ १ ॥
ज्ञानं सविपर्यासं त्रयं श्रयन्त्यादितो नया सर्वम् ।
सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः ॥ २ ॥
क्रतुसूत्रं पदं श्रयते मते, श्रुतोपग्रहादनन्यत्वात् ।
श्रुतकेवले तु शब्दं श्रयते नोऽन्यच्छ्रुताद्वत्त्वात् ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्ट्यज्ञानं न श्रयते नास्य कश्चिद्विशोऽस्ति ।
ज्ञस्याभाव्याज्जीवो मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥ ४ ॥
इति नयवादाश्चित्रा कचिद्विस्तृता इवाथ च विशुद्धा ।
लौकिकविषयातीतास्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्या ॥५॥ ॥३५॥
इति सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु प्रथमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

१ व्यवहारावधारणदशायामुपजीवित्वात् ।

२ स्वालोचिताथस्य परग्रत्यायने श्रुतस्यैव मुरनिरीक्षत्वादित्यर्थः ।

३ चेतनैर्ज्ञस्याभाव्यादृष्टिर्न । ४ इति भावप्रधाननिर्देशात् शब्दं विशेषपरि-
च्छेदिता तयो र्वाभाव्य तथाभवेन तस्मात् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह । उक्तं भवता जीवात्मीनि तत्त्वानीति । तत्र यो जीव
कथं लक्षणो वेति । अत्रोन्यते—

औपशमिकक्षायिणौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्व-
मौद्देयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

१ औपशमिक २ क्षायिणः ३ क्षायोपशमिक ४ औद्देयिक
५ पारिणामिक इत्येते पञ्च भावा जीवस्य स्वतत्त्व भवन्ति ॥ ५ ॥

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

एते औपशमिकादयः पञ्च भावा द्विनवाष्टादशैकविंश-
तित्रिभेदा भवन्ति । तत्रथा । औपशमिको द्विभेद क्षायिको
नवभेद क्षायोपशमिकोऽष्टादशभेद औद्देयिक एकविंशतिभेद
पारिणामिकस्त्रिभेद इति । यथाक्रममिति येन सूत्रक्रमेणात् उर्ध्वं
वक्ष्यामः ॥ २ ॥

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

सम्यक्त्व चारित्रं च द्वावौपशमिकौ भावौ भवत इति ॥३॥

१ अत्र घृणाश्रत्यायात्पारिणामिकभावः—न गन्तुं घृणात्प्यनन्तुवेधितगुणका
ष्टगुणचूणकणसमुदायाद्य पतनन्दयः परिणताश्रस्य कश्चिद्वेग्वको वतत इति । रूपान्तर
परिणमनं ह्युदयः स च परमाथतः पुद्गलेष्वेव, उपचारात् जीवेष्वपीति यतो हि कदा
चि परमाणुरेकगुणकृष्णवर्णपरिणतो भूत्वा द्विगुणकृष्णमपरिणतं स्यात् । एक
गुणत्वाद द्विगुणत्व रूपान्तरमेव इत्येवमन्यत्रापि परिणामः प्रहृष्टव्यऽपि ।

२ स्वतत्त्व—स्वभावः ।

३ सम्यक्त्व—तत्त्वस्य । सदसत्त्वियामप्रवृत्तिनिवृत्तिक्षणम् ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

ज्ञान दर्शन दान लाभो भोग उपभोगो वीर्यमित्येतानि च
नव क्षायिका भावा भवन्तीति ॥ ४ ॥

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्य-
क्त्वचारित्रसयमासयमाश्च ॥ ५ ॥

ज्ञान चतुर्भेद मतिज्ञान श्रुतज्ञानमवधिज्ञान मन पर्यायज्ञान-
मिति । अज्ञान त्रिभेद मत्तज्ञान श्रुताज्ञान विभक्तज्ञानमिति । दर्शन
त्रिभेद चक्षुर्दर्शनमैवक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनमिति । लब्धय पञ्चविधा
दानलब्धिर्लभलाधिभोगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिरिति । सम्य
क्त्व चारित्र सयमासयम इत्येतेऽष्टादश क्षायौपशमिका भावा
भवन्तीति ॥ ५ ॥

१ अ ७ सू ३३

२ भुज्यते सङ्कल्पयत्युक्त इति भोग आहारमायादि ।

३ उपेत्य अधिः पुनरुपयुज्यमानतया भुज्यते इत्युपभोग ।

४ विशेषेण हरयति प्रवतयति आत्मानं तासु तासु त्रियासु इति वीर्यम् पराक्रम
इत्यर्थः ।

५ चतुष्पा दर्शनमुपलब्धि सामान्यार्थग्रहण स्वभावरोपयोगवत् तद्विजात
गान्धारकनयनोपलब्धिवद्वा व्युत्पन्नस्यापि अवक्षुदर्शन गोपेन्द्रियै भोगादिभि सामान्यार्थ
ग्रहणम् । अवधिगावरणन्योपगमनादिशेषग्रहणमिन्द्रियोऽवधिदर्शनमित्युच्यते । नियम
तत्त्व तत्साम्यमृष्टिस्वामिकम् एवमेतन्निविधमपि दर्शनावरणकमण (८-८) क्षयोपशमा
दुपजायत इति ।

६ अ ६ सू २०

गतिकपायलिङ्गमिध्यादर्शनाजानासयतासिद्धत्वलेश्याश्च-
तुदचतुस्त्र्यैकैकैवैरुपद्भेदा ॥ ६ ॥

गतिश्चतुर्भेदा नारुतैर्यग्योनमनुष्यदेवा इति । कपायैश्चतु-
भेद मोधी मानी मारी लोभीति । लिङ्ग त्रिभेद स्त्रीपुमान्नपुंसरूपमिति-
मिध्यादर्शनमेकभेद मिध्याद्वष्टिगिति । भवोनमेकभेदमत्रानीति ।
असयतत्वमेकभेदमसयतोऽविरत इति । अमिद्धैर्यग्येकभेदमसिद्ध-
इति । एषभेदमेकविधमिति । लेश्या पदभेदा कृष्णलेश्या नीललेश्या
कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या । उच्येते एकविंशति-
रीदयिकभावा भवन्ति ॥ ६ ॥

१ गतनामकर्मोदयादिवर्तितमपान्दवान्तरगमनयोग्यत्वं गतेऽङ्गम् ।

२ कप ससारस्तस्याय उपादानकारणविशेष कपाय । अथवा कप्यन्ते पीडयन्ते
प्राणिन परस्पर यस्मिन्ना कप ससार । तमवन्ते प्राप्नुवान जन्तवोऽननेति कपाय
व्याधमानमायारूप । ससारप्राप्तिनिमित्तरूपत्वं कपायस्य लक्षणम् ।

३ वेदोदयवन्यत्वे माने मधुमेच्छास्त्व ण्डिम्य लक्षणम् ।

४ अतन्त्वे तत्त्वबुद्धिरूपत्वम् ।

५ मिध्यात्वमोहोदये सति अतत्त्वज्ञानरूपत्वं अज्ञानस्य लक्षणम् ।

६ कर्मोदयप्रभवत्वममिद्धस्य लक्षणम् ।

७ (१) कृष्णद्रव्यसाविव्याद् मूलाद् वृषेन्मूलपरिणामतुल्यरूपत्वं कृष्णलेश्याया लक्षणम् । (२) नीलद्रव्यसाविव्यात्फलादनेच्छया महाशतत्वापातनपरिणामतुल्य
परिणामरूपत्वं नीललेश्यालक्षणम् । (३) कापोतद्रव्यसाविव्यात्फलादनेच्छया प्रशाब्धा
पातनपरिणामतुल्यपरिणामरूपत्वं कापोतलेश्याया लक्षणम् । (४) रत्नवर्णद्रव्यसाविव्यात्फला
दनेच्छया शुक्लसदोहच्छेदनपरिणामतुल्यपरिणामरूपत्वं मेचोलेश्यालक्षणम् । (५)
पीतवर्णद्रव्यसाविव्यात्फलादनेच्छया पद्मलेश्यालक्षणम् । (६) शुक्लवर्णद्रव्यसाविव्यात्फलादनेच्छया शुक्ललेश्यालक्षणम् ।

जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥

जीवत्व भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते त्रयः पारिणामिका भावा भवन्तीति । आदिग्रहण किमर्थमिति । अत्रोच्यते । अस्तित्वमन्यत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व गुणत्रयमसर्वगतत्वमनादिकर्मसन्तानवद्धत्व प्रदेशे त्वमरूपत्व नित्यैत्वमित्येवमौदयोऽप्यनादिपारिणामिका जीवस्य भावा भवन्ति । धर्मादिभिस्तु समाना इत्यादिग्रहणेन सूचिताः । ये जीव

१ दिनवाद्यादिसूत्रेण जीववर्तिन एव त्रिपञ्चाशन्नेदा सम्प्रदीता इति सख्यानि यमो न भिद्यते न चानथक्य सूत्रस्य जीववर्तिनोऽजीववर्तिनश्च साधारणा पारिणामिकस्ते तत्र नोपात्तास्तदुपादानायेदमादिग्रहणम् ।

२ अस्तित्व भावाना मौलो धर्म सत्तारूपत्वम् ।

३ शरीरादात्मनस्तद्विलक्षणत्वात्परलोकसद्भावाच्चावयमन्यत्वमभ्युपेयम् ।

४ शुभाशुभकर्मणो भवतकत्व योगप्रयोगसामर्थ्यात् ।

५ कर्तृत्वादेव च भोक्तृत्वम् ।

६ क्रोधादिमवात् गुणवत्त्व ज्ञानात्मात्मकत्वाद्वा । परमाष्वादावपि गुणवत्त्व एक यणादित्वात्समानम् ।

७ त्वरूप्यन्तशरीरमात्रव्यापित्वात् असर्वगतत्व ससार्वात्मनो मुक्तस्यापि समन्तत परिमितत्वात् । स्वदेहप्रमाणत्रिमासहीनत्वगाहात्मकत्वादसर्वव्यापिता परमाष्वादि मिस्तुल्या ।

८ अविग्रमानादिकमसतत्या वेष्टित ससारी समृतौ पयतीति न मुक्त इति ।

९ प्रदेशत्व तु लोकाकाशप्रदेशपरिमाणप्रदेश एक आत्मा भवति ।

१० रूपरसगन्धस्पर्शविरहितत्वादात्मनोऽरूपत्व तच्चाकाशादिभिस्तुल्यम् ।

११ 'तद्भावाय नित्यम्' ५।२० इति वक्ष्यते । नित्यश्च ततो ज्ञानादिसद्भावा दयमात्मा तुल्य चैतदाकाशादिभिर्यमते दद्य धर्मा साधारणा भाष्यकृतोपदर्शिता आदिशब्दाणि ।

१२ पुनरप्यादिग्रहण कुर्वन् शापयत्यत्रान्तधर्मकमेक तत्राशक्या प्रस्तारयितु सर्वे धर्मा प्रवचनत्वेन पुसा यथासमवभाषणीया । त्रियावत्त्व पर्यायोपयोगिता प्रदशा-
एकनिश्चयता एवप्रकारा सन्ति भूयाम ।

स्यैव वैशेषिकास्ते स्वशब्देनोक्ता इति । एते पञ्च भावास्त्रिपञ्चाश-
ज्ज्ञेदा जीवस्य स्वतत्त्व भवन्ति । अस्तित्वादयश्च ॥ ७ ॥

किं चान्यत्—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति ॥ ८ ॥

स द्वित्रिधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः सासारोऽनाकारश्च नानोपयोगो दर्श-
नोपयोगश्चेत्यर्थः । स पुनर्यथासङ्ख्यमष्टचतुर्भेदो भवति । ज्ञानोपयो-
गोऽष्टविधः । तत्रया । मतिनानोपयोगः, श्रुतज्ञानोपयोगोऽवधिज्ञानो-
पयोगो मनःपर्यायज्ञानोपयोगः केवलज्ञानोपयोगो मत्तज्ञानोपयोगः
श्रुतज्ञानोपयोगो विभक्तज्ञानोपयोग इति । दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः ।
तत्रया । चक्षुर्दर्शनोपयोगोऽचक्षुर्दर्शनोपयोगोऽअधिदर्शनोपयोगः
केवलदर्शनोपयोग इति ॥ ९ ॥

ससारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

ते जीवा समासतो द्विविधा भवन्ति ससारिणो
मुक्ताश्च ॥ १० ॥

किं चान्यत्—

१ एत इति प्रतिपद यउद्दिष्टा(२।१)औपशमिकादय षड्वैवान्पूर्णाधिका भागा
पर्यायान्तराभ्यात्मनस्त्रिपञ्चाशज्ज्ञेदा भवन्ति । ब्रह्मन् स्वतत्त्व दिनवाणदिसूत्रेण (२।२)
सख्या प्राक् नियता सैवानेनोपसङ्गतति । एते च भावविरूपा जीवाना यथासमवसायो
ज्या न सर्वे सर्वेयामिति । आधिकपारिणामिकावेव सिद्धानाम् । औपशमिकवज्या तार
कतियम्योनीनाम् । देवमनुष्याणा पञ्चापि । न त्वौपशमिकआधिके सम्यक्स्वचारित्रे वा
युगपद्भवत इति ।

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

समासतस्ते एव जीवा द्विविधा भवन्ति समनस्काश्च अमन-
स्काश्च । तान्परस्तादृक्ष्यामः ॥ ११ ॥

ससारिणस्त्रिसंस्थावरा ॥ १२ ॥

ससारिणो जीवा द्विविधा भवन्ति त्रसा संस्थावराश्च ॥ १२ ॥
तत्र —

पृथिव्यव्वनस्पतयः संस्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिका अप्कायिका वनस्पतिकायिका इत्येते
त्रिविधा संस्थावरा जीवा भवन्ति । तत्र पृथिवीकायोऽनेकविध
शुद्धपृथिवीशर्करावालुकादिः । अप्कायोऽनेकविधो हिमादिः । वन
स्पतिकायोऽनेकविध शैवालादिः ॥ १३ ॥

तेजोवायु द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥

तेज कायिका अहारादयः । वायुकायिका उत्कलिकादयः ।
द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया, पञ्चेन्द्रिया इत्येते त्रसा भवन्ति ।
ससारिणस्त्रिसा संस्थावरा इत्युक्ते एतदुक्तं भवति मुक्ता नैव त्रसा
नैव संस्थावरा इति ॥ १४ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । आरम्भो नियमार्थं पडादिमौतिषे

१ मनसा सहित समनस्कम् (२-२५) ।

२ त्रसन्ति अभिसाधिपूर्वक वा ऊर्ध्वमधोस्तमेषु चलन्तीति त्रसा । त्रसा द्विविधा
सूक्ष्मत्रमरधूलत्रसमेदन । त्रसनामकर्मोदयात् चरन्ति गच्छन्ति ते सूक्ष्मत्रसा । स्थान-
रनामकर्मोदयात् ये चरन्ति गच्छन्ति ते स्थूलत्रसा ।

३ तिष्ठन्तीति स्थानर ।

४ 'उत्कलिया मण्डलिया गुञ्जा घणवायसुद्धवाया यः वायर वारविहाणा पञ्चविहा
वाणिया एष ॥ १ ॥' (व्याचारागधु स्फ १ अ १ उ ७) स्थित्वा
स्थित्वा उत्कलिर्नाभिया याति स उत्कलिकावात । मण्डलिकावातरु वातोऽनीरुप ।
गुञ्जा भमा तद्वत् गुञ्जनीयो याति स गुञ्जावात । घनवातोऽत्यन्तघन प्रथिव्याद्याधार
तया व्यवस्थितो हिमपत्तलकल्पो मन्दस्तिमित शतकालादिषु शुद्धवान् ।

५ उपात्तीन्द्रियपञ्चकव्यतिरेकेण यावन्ति परैरभ्युपेयन्ते सर्वेषामत्र प्रतिषेधः ।

धार्यथ । इन्द्रियमिन्द्रालिङ्गमिन्द्रादिष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिति वा । इन्द्रो जीव सर्वद्रव्येष्वैश्वर्ययोगादिपथेषु वा परमैश्वर्ययोगात् । तस्य लिङ्गमिन्द्रियं लिङ्गानाम्बचनात्प्रदर्शनादुपष्टम्भनाद्व्यञ्जनाच्च जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥ १५ ॥

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्विविधानीन्द्रियाणि भवन्ति । द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि च ॥ १६ ॥

तत्र—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वृत्तीन्द्रियमुपकरणेन्द्रियं च द्विविधं द्रव्येन्द्रियम् । निर्गुणोपाङ्गनामनिर्वर्तितानीन्द्रियद्वाराणि कर्मविशेषसंस्कृता शरीरप्रदेशा । निर्माणनोपाङ्गप्रत्यया मूलगुणानिर्वर्तनेत्यर्थः । उपकरणं तादृशमभ्यन्तरं च । निर्वर्तितस्यानुपधातानुग्रहाभ्यामुपसारीति ॥ १७ ॥

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लघिरुपयोगश्च भावेन्द्रियं भवति । लघिर्नाम गतिजात्याग्निनामर्मजनिता तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनिता चेन्द्रियाश्रयसंघोदयानिर्वृत्ता च जीवस्य भवति । सा पञ्चविधा । तद्यथा । स्पर्शनेन्द्रियलब्धि रसनेन्द्रियलब्धि घ्राणेन्द्रियलब्धि चक्षुरिन्द्रियलब्धि श्रोत्रेन्द्रियलब्धिगति ॥ १८ ॥

१ “ इन्द्रियमिन्द्रालिङ्गमिन्द्रादिष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिति वा ” १५ पाणिनिसूत्रम् ५-२-१३ ।

उपयोग स्पर्शादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शादिषु मतिज्ञानोपयोग इत्यर्थः । उक्तमेतदुपयोगो लक्षणम् । उपयोगः प्राणिधानमायोगस्तद्भावः परिणाम इत्यर्थः । एषां च सत्या निर्वृत्तावुपकरणोपयोगौ भवतः । सत्यां च लब्धौ निर्वृत्त्युपकरणोपयोगा भवन्ति । निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावे विषया लोचन न भवति ॥ १९ ॥

अत्राह । उक्त भवता पञ्चेन्द्रियाणीति । तत्कानि तान्निन्द्रियाणीत्युच्यते—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणि ॥ २० ॥

स्पर्शन रसन घ्राणं चक्षु श्रोत्रमित्येतानि पञ्चेन्द्रियाणि ॥ २० ॥

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्था ॥ २१ ॥

एतेषामिन्द्रियाणामेते स्पर्शादयोऽर्था भवन्ति यथासङ्ख्यम् ॥ २१ ॥

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

श्रुतज्ञान द्विविधमनेकद्वादशविध नोऽनिन्द्रियस्यार्थः ॥ २२ ॥

अत्राह । उक्त भवता पृथिव्यम्बनस्पतितेजोवायवो द्वीन्द्रियादयश्च नव जीवनिकाया । पञ्चेन्द्रियाणि चेति । तर्हि कस्येन्द्रियमिति । अत्रोच्यते—

वाय्वन्तानामेकम् ॥ २३ ॥

पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानां जीवनिकायानामेवेन्द्रिय सूत्रक्रममाख्यात्मकम् स्पर्शनमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

१ अ २ सू ८

२ अङ्गवाह्य, अङ्गान्तरगत च । आप-आवश्यकपत्रनेकभेदम् । द्वितीय-आवाराङ्गादिद्वादशभेदम् ।

३ नोऽनिन्द्रियस्य मनसः ।

४ अथ - विषयः ।

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २४ ॥

कृम्यादीनां पिपीलिकादीनां भ्रमरादीनां मनुष्यादीनां च यथासङ्ख्यमेकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति यथाक्रमम् । तत्रया । कृम्यादीनां अपादिक-नूपुरक-गण्डपद-शङ्ख-गुक्तिका-शम्बूका-जलीरा-प्रभृतीनामेकेन्द्रियेभ्यः पृथिव्यादिभ्य एकेन वृद्धे स्पर्शनर-सनेन्द्रिये भवति । ततोऽप्येकेन वृद्धानि पिपीलिका रोहिणिका-उपविशा-कुन्धु-तुवरुक-तप्तुसधीज-कर्पासास्थिरा-शतपत्रपुत्पतक-तृणपत्र-काष्ठारकप्रभृतीनां त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणानि । ततोऽप्येकेन वृद्धानि भ्रमर वटर-सारङ्ग-भासिका-दश मशक वृश्चिष नय्यारत-कीट-पतङ्गादीनां चत्वारि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुषि । शेषाणां च तिर्यग्यो-निजानां मत्स्योरगभुजङ्गपाक्षि-चतुष्पदानां सर्वेषां च नागकमनुष्य-देवानां पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ २४ ॥

अत्राह । उक्तं भवता द्विविधा जीवा । समनस्का अमनस्काश्चेति । तत्र के समनस्का इति । अत्रोच्यते—

संज्ञिन समनस्का ॥ २५ ॥

समधारणसंज्ञायां सन्नितो जीवा समनस्का भवन्ति । सर्वे नागकदेवा गर्भव्युत्क्रान्तयश्च मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च केचित् ॥ ईहोपोहयुक्ता गुणदोषविचारणात्मिका समधारणसंज्ञा । तां प्रति

१ अत्र प्रभृतिसूत्रसमाप्तिपद्यन्तं ग्रन्थं श्रीहिमचन्द्राचार्यैः प्रमाणमीमांसायां किञ्चिद्भेदेन शब्दश्च सङ्गृहीतः (पृ २८।२९) अत्रालिकादयो चन्तवः समनस्यप्रसिद्धानुसारं शतं शक्याः । कौशादिभ्योऽपि शब्दानामनुपलम्भात् ।

२ संज्ञिनं संज्ञां भूतमयद्राविभावस्वभावपरात्वेन च । मानमभियाधिशेषो वा धा मिश्रते यस्य स संज्ञी । किञ्च ह्यस्तने दिवसऽहमेवमकारम् । श्वस्तने त्वेवमन्यथा वा करिष्यामीति चिन्तनं सा दीर्घकालिकीं सञ्ज्ञेऽप्युच्यते । द्वित्रिचतुरिन्द्रियणा हि यत्रपि हेतुवादोपदेशिकसंज्ञया भवति वर्तमानकालिकस्मरणं तथापि ते 'दीनपरमात्रेण कुतो धनवान्' इति न्यायादसंज्ञिन एव बोध्याः । अतीतानागतयोश्चित्तनवैकस्यात् । अतो दीर्घकालिकसंज्ञेयैव संज्ञिताव्यवहारः । संज्ञा त्रिधा १ हेतुवादोपदेशिकी २ दीर्घकालिकी ३ दृष्टिरादोपदेशिकी चेति । अत्र तृतीया तु सम्यग्दर्शनवतामेव संज्ञि पञ्चेन्द्रियाणां भवति तदपेक्षया सर्वे मिथ्यात्मिकसारजीवा असंज्ञिन इत्युच्यमाना स्तु ।

सङ्गिनो विरक्षिता । अन्यथा आहारभयमैश्वर्यपरिग्रहसङ्गाभि सर्व
एव जीयाः सन्निवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

विग्रहगतौ कर्मयोग ॥ २६ ॥

विग्रहगतिसमापन्नस्य जीवस्य कर्मकृत एव योगो भवति ।
कर्मशरीरयोग इत्यर्थः । अन्यत्र तु यथोक्त कायवाङ्मनोयोग
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अनुश्रेणि गतिः ॥ २७ ॥

सर्वा गतिर्जीवानां पुद्गलानां चाकाशप्रदेशानुश्रेणि भवति
प्रिश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम इति ॥ २७ ॥

अविग्रहां जीवस्य ॥ २८ ॥

सिध्यमानगतिर्जीवस्य नियतमाविग्रहा भवतीति ।

१ आहारसङ्गा-आहाराभिरापरूपं शुद्धेदनीयप्रभव आत्मपरिणामविशेष
भयसङ्गा-हीनसत्त्वतया मतिमयवाताश्रवणभीषणदशनादिजनिता बुद्धिस्तया तदर्थो
पयोगेन इहलोकदिभयलक्षणपारपर्यालोचनेनेति । मैथुनसङ्गा-मैथुन सशायतऽनयोनि
मैथुनसङ्गा पुनर्दोदयाभैथुनाय मयङ्गलैकनप्रसन्नयदनसस्ताम्भितोरुवेपथुप्रभृतिक्षण
क्रिया । परिग्रहसङ्गा-तीजलोभोदयात्परिग्रहाभिरापरूपः ।

२ गतिरन्तरालार्तिर्नी द्विधा, कर्त्तृ वक्त्रं च, ऋज्वी तावत् पृथ्वीरयामोत्थापित
प्रयत्नविशेषदेव गतिरिष्यते । धनुर्वाविमो गदितसस्कारेयुगमनवत् । तस्या च पूर्वक
स एव योगो धान्यः । अतोऽन्यस्यानुविग्रहतौ कर्मयोग विग्रहो वक्तुमुच्यते, विग्रहेण
युक्त गतिर्विग्रहगतिः । विग्रहप्रधाना वा गतिर्विग्रहगतिः । तस्या विग्रहगतौ कर्मादके
नैव योगो न शेषोदारिकादिकायवाङ्मनोयापर इति ।

३ कर्मणशरीरकृतैव चेष्टेत्यर्थः । अ २ सू ४९, अ ८ सू ११

४ कर्मव शरीर कर्मणम् ।

५ अथ च नियमोऽन्तर्गतेरेव क्रियते न कर्मणस्येति ख्यापयन्नाह-अन्यत्र तु
यथोक्त 'कायवाङ्मनोयोग'-इति । अन्तर्गतेरप्यत्र यथाभिहित आगमे कायादियोगो
भवति । तुङ्गोद्दे गत्यन्तरविशेषप्रदशनपरतयोक्त । तत्रथा नारकगमव्युत्क्रान्तिरित्य
गमनुष्यदेवना प्रयोऽप योगा समुच्छन्नजममात्रा तियगमनुष्याणा कायवाङ्मनोयोगवेव ।

६ आकाशप्रदेशानुश्रेणिरूपेण चीनपुल्लानां वा गतिः । तद्रूपत्व-अनुश्रेणि
गतेर्लक्षणम् । आकाशप्रदेशपक्वतुसारेण गमनरूपत्व वा । उक्तलक्षणाया श्रेणेर्विगतो
या गतिः सा विभ्रेणिर्जीवानाम् ।

७ ऋणुगतिः ।

विग्रहवती च ससारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥

जात्यन्तरसक्रान्तौ ससारिणो जीवस्य विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवति उपपातक्षेत्रवशात् । तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य इति । येषां विग्रहवती तेषां विग्रहा प्राक् चतुर्भ्यो भवन्ति । अविग्रहा एकविग्रहा द्विविग्रहा त्रिविग्रहा इत्येताश्चतुःसमयपराश्चतुर्विधा गतयो भवन्ति । परतो न सभवन्ति । प्रतिघाताभावाद्विग्रहनिमित्ताभावाच्च । विग्रहो वक्रित विग्रहोऽवग्रहः श्रेण्यन्तरसक्रान्तिरित्यनर्थान्तरम् । पुद्गलानामप्येवमेव ॥ २९ ॥

शरीरिणां च जीवानां विग्रहवती चाविग्रहवती च मयोगपरिणामवशात् । न तु तत्र विग्रहनियम इति । अत्राह । अथ विग्रहस्य किं परिमाणमिति । अत्रोच्यते । क्षेत्रतो भाज्यम् । कालतस्तु—

१ उपपातक्षेत्रे यत्र कम प्रतिपत्स्यते तस्य वश आनुलोम्यमनुकूलता । तस्मात्कारणात् ।

२ यस्योपपातक्षेत्रे समश्रेणिष्ववस्थितमुत्तिस्रो प्राणिनः स ऋज्वायता श्रेणिमनुत्पत्योत्पद्यते तत्रैकेन समयेन वक्ष्यमकुचाण कदाचित्तदेवोपपातक्षेत्रे विभोणित्य भवति । तदैकविग्रहा द्विविग्रहा त्रिविग्रहा च नि तिस्रो गतयो निष्पद्यन्ते । आकाशप्रदेशश्रेणी लिखित्वा प्रत्यक्षीक्रियन्ते ।

३ सिद्धमानगतेरेव प्रतिघाताभावात् । प्रतिघातकं हि कम तदभावादित्यर्थः । तथा जन्तुना एकविग्रहया गत्या यत्स्थानं यातव्यं तदस्ती समयद्वयनैव प्राप्नोति । उपपातक्षेत्रवशात् न ततोऽपि श्रेण्यन्तरमात्रमपतीत्यतः विग्रहनिमित्ताभावादुच्यते । विग्रहनिमित्त उपपातक्षेत्रवशः । इत्येव द्विविग्रहद्वयोर्योजनीयम् ।

४ क्षेत्रान्नेशया ।

एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥

एकसमयोऽविग्रहो भवति । अविग्रहो गतिरालोकान्तादप्येकेन समयेन भवति । एकविग्रहा द्वाभ्याम् । द्विविग्रहा त्रिभिः । त्रिविग्रहा चतुर्भिरिति । अत्र भङ्गप्ररूपणा कार्येति ॥ ३० ॥

एक द्वौ वानाहारकाः ॥ ३१ ॥

विग्रहगतिसमापन्नो जीव एक वा समय द्वौ वानाहारको भवति । शेष कालमनुसमयमाहारयति । कथमेक द्वौ वानाहारको न बहूनीत्यत्र भङ्गप्ररूपणा कार्या ॥ ३१ ॥

अत्राह । एवमिदानीं भवक्षये जीवोऽविग्रहया विग्रहवत्या वा गत्या गतः कथं पुनर्जायत इति । अत्रोच्यते । उपपातक्षेत्र स्वकर्मप्रशात्मा शरीरार्थं पुद्गलग्रहण करोति । सकपायत्वाज्जीव* कर्मणो योग्या-

१ भवान्तरालवर्तितायां जन्तोर्गतिपरिणतस्यैकेन समयेनातिक्रान्तेन वशा गतिर्जायत इति ।

२ आज्जी गति क्षेत्रमगीकृत्य कदाचिदध्यवहितभेष्यन्तरमात्र एव विरमति जन्तोस्तादवशात् । कदाचिच्छेदिनद्वयमतिप्रम्योपरमत्यालोकान्ताद्वा सिद्धममानस्य भवतीत्येकसमयपरिमाणमभेदवर्ति, सर्वत्र गतिविशेषात् ।

३ एको विग्रहो यस्याः सैकविग्रहा पूर्वापरसमयावधिकत्वात् विग्रहस्य सामर्थ्यान्निश्चीयते द्वाभ्यां समयाभ्यां निष्पाद्यत एकविग्रह इति । एवं द्वित्रिविग्रहयोरपि वाच्यम् ।

४ अत्रैवविधे विचारप्रस्तावे मद्वा विकल्पास्तेषां प्ररूपणा विभावना कार्या । सा चैव कार्या । नारका कदाचित्सर्व एव विग्रहगतयो भवन्ति । अथवा अविग्रहगतयश्च विग्रहगतश्चैव स्यात् । अथवा अविग्रहगतयो विग्रहगतयश्चेति ।

५ औदारिकादिपुद्गलानामादानरूपत्वमाहारस्य लक्षणम् । तादृशाहाराभावरूपत्वमनाहारस्य लक्षणम् । तद्वाय्वानाहारक । विग्रहगतिसमापन्नो जीव सामर्थ्याद्विग्रहापेक्षत्वात् द्विविग्रहा त्रिविग्रहा चानुपातो गृह्यते तत्र द्विविग्रहायामेक समय मध्यम त्रिविग्रहाया द्वौ समयावनाहारको मध्यमौ भवति ।

पुद्गलानादत्त इति । कायवाञ्छन प्राणापानाः पुद्गलानामुपकारः ।
नामप्रत्यया* सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यामः । तज्जन्म । तच्च
त्रिविधम् । तद्यथा—

सम्भूतनर्गर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥

सम्भूतनं गर्भ उपपात इत्येतन्निविध जन्म ॥ ३२ ॥

सचित्तशीतसवृत्ता सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनय ॥ ३३ ॥

ससारे जीवानामस्य त्रिविधस्य जन्मन एता* सचित्तादयः
सप्रतिपक्षा मिश्राश्चैकशो योनयो भवन्ति । तद्यथा । सचित्ता
अचित्ता सचित्ताचित्ता शीता उष्णा शीतोष्णा संवृत्ता विवृत्ता

१ अ ८ सू २५

२ गर्भसामग्रीं विना समुद्रतत्त्वरूपत्वं सम्भूतनस्य लक्षणम् । लोकत्रये यथायोगे
देहावयवविवर्धनरूपत्वं वा ।

३ शुक्लशोणितसमीलनाधारप्रदेशत्वं गर्भस्य लक्षणम् ।

४ धेनुप्राप्तिमात्रनिमित्तकं यजम तद्रूपत्वम् । गर्भसम्भूतनप्रकारा
हित्येन जायमानत्वं वा ।

५ “यु” मिश्रणे, युवन्ति तज्जसकामगशरीरवन्त सन्त औदारिकादिशरीर
प्राप्त्योपपुद्गलस्वरूपसमुदयेन मिश्रीमयन्त्यस्यामिति योनिवृत्तिस्थानम् ।

६ जीवप्रदेशे सहान्योन्यानुगमस्वीकृतजीवहेहादिरूपं यजन्तृत्वत्तिस्थानं तत्
सचित्ताया लक्षणम् । जीवप्रदेशे सप्तधरूपत्वं वा ।

७ पुष्पकाष्ठादिरूपं यजन्तृत्वत्तिस्थानं तत् । सर्वथा जीवप्रदेशसम्भारहितत्वं वा
अचित्ताया लक्षणम् ।

८ उभयसप्तधरहितत्वं सचित्ताचित्तालक्षणम् ।

९ शीतस्पर्शत्वे सति जन्तृत्वत्तिस्थानत्वं शीतयोनेर्लक्षणम् ।

१० उष्णस्पर्शत्वे सति जन्तृत्वत्तिस्थानरूपत्वमुष्णयोनेर्लक्षणम् ।

११ शीतोष्णपरिणामत्वे सति जन्तृत्वत्तिस्थानरूपत्वं शीतोष्णयोनेर्लक्षणम् ।

१२ दिव्यशय्यादिवद्भस्मात्प्राकृतस्थानरूपत्वं सवृत्तयोनेर्लक्षणम् । जन्तृत्वत्त्याधार
यत्वे सति अनुपलक्ष्यमाणस्थानविशेषरूपत्वं वा ।

१३ जन्तृत्वत्त्याधारयत्वे सति स्पष्टमुपलक्ष्यमाणस्थानविशेषरूपत्वं विवृत्तयोने
र्लक्षणम् ।

सदृत्ताविदृत्ता इति । तत्र देवनारकानामचित्ता योनिः । गर्भजन्मनां मित्रा । त्रिविधान्येषाम् । गर्भजन्मनां देवानां च शीतोष्णा । तैज-
कायस्योष्णा । त्रिविधान्येषाम् । नारकैकेन्द्रियदेवानां सदृत्ता ।
गर्भजन्मनां मित्रा विदृत्तान्येषामिति ॥ ३३ ॥

जराय्वण्डपोतजानां गर्भ ॥ ३४ ॥

जरायुजानां मनुष्य-गो-महिपाजाविकाश्व खरोष्ट्र-मृग चमरे
घराह-गवय सिंह-व्याघ्रर्क्ष-द्वीपि—श्च शृगाल मार्जारदीनाम् । अण्ड-
जानां सर्प-गोधा-कृकलाश-गृहकोकिलिकामत्स्य-कूर्म-नर-शिशुमारी-
दीनां पक्षिणां च लोमपक्षाणां हस चाप-शुक्ल-गृत्र श्येन पारावत-काय-
मयूर-महु-बक-प्लान्नादीनाम् । पोतजानां शलुक-हस्ति-श्वाविष्टा-
पक-शश-शारिका-नकुल-भृषिकादीनां पक्षिणां च चर्मपक्षाणां जलूका-
बल्लुलि भारण्ड-पक्षिविरालादीनां गर्भो जन्मेति ॥ ३४ ॥

नारकदेवानामुपपात ॥ ३५ ॥

नारकाणां देवानां चोपपातो जन्मेति ॥ ३५ ॥

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३६ ॥

जराय्वण्डपोतजनारकदेवेभ्यः शेषाणां सम्मूर्च्छनं जन्म ।

१ ऋक्षस्यमप्यहस्यमप्य जन्तुत्पात्तिस्थानं सदृत्ताविदृत्तालक्षणम् ।

२ जालवत् प्राणिपरिवरणरूपत्वं सति चित्तमासशोणितरूपत्वं जरायोलक्षणम् ।

तत्र जाता जरायुजा ।

३ चमरो नामारण्यो गौ ।

४ ऋक्ष — भल्लूक ।

५ द्वीपि — व्याघ्रविशेष ।

६ मत्स्यस्तद्विशेषोपात्तकान्तिव्यं सति शुक्लशोणितपरिवरणरूपं यमण्डलं तद्रूपत्वं मण्डस्य । तत्र जाता अण्डजा ।

७ शिशुमार — मत्स्यविशेष ।

८ पोता एव जाता पोतजा शुद्धप्रसवा न जराय्वादिना वेष्टिता ।

उभयावधारण चात्र भवति । जरायुजाटीनामेव गर्भ । गर्भ एव
जरायुजाटीनाम् । नारकदेवानामेवोपपात । उपपात एव नारकदेवा-
नाम् । शेषाणामेव सम्मूर्छनम् । सम्मूर्छनमेव शेषाणाम् ॥ ३६ ॥
औदारिकं वैक्रियाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥

औदारिक वैक्रिय आहारक तैजस कर्मणामित्येतानि पञ्च
शरीराणि ससारिणा जीवाना भवन्ति ॥ ३७ ॥

तेषा पर पर सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

तेषामौदारिकादिशरीराणां पर पर सूक्ष्म वेदितव्यम् । तद्यथा ।
औदारिकाद्वैक्रियं सूक्ष्मम् । वैक्रियादाहारकम् । आहारकातैजसम् ।
तैजसात्कर्मणामिति ॥ ३८ ॥

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुण प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥

तेषा शरीराणां पर परमेव प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुण भवति प्राक्
तैजसात् । औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो वैक्रियशरीरप्रदेशा असङ्ख्येय-
गुणाः । वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्य आहारकशरीरप्रदेशा असङ्ख्येयगुणा
इति ॥ ३९ ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

परे द्वे शरीरे तैजसकर्मणे पूर्वत पूर्वत* प्रदेशार्थतयानन्त-
गुणे भवतः । आहारकातैजस प्रदेशतोऽनन्तगुणम् । तैजसात्कर्म-
णमनन्तगुणमिति ॥ ४० ॥

अप्रतिधाते ॥ ४१ ॥

एते द्वे शरीरे तैजसकर्मणे अन्यत्र लोकान्तात्सर्वत्राप्रतिधाते
भवतः ॥ ४१ ॥

अनादिसम्बन्धे च ॥ ४२ ॥

ताभ्या तैजसकर्मणाभ्यामनादिसम्बन्धो जीवस्येत्यनादि-
सम्बन्ध इति ॥ ४२ ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

सर्वस्य चेते तैजसकर्मणे शरीरे ससारिणो जीवस्य भवतः ।
एकेत्वाचार्या नयवादापेक्ष व्याचक्षते । कर्मणमेवैकमनादिसम्बन्धम् ।
तेनैवैकेन जीवस्यानादि सम्बन्धो भवतीति । तैजस तु लब्धपेक्ष
भवति । सा च तैजसलधिर्न सर्वस्य कस्यचिदेव भवति । क्रोध-
प्रसादनिमित्तौ शापानुग्रहौ प्रति तेजोनिर्गमशीतरश्मिनिर्गमकरं तथा
भ्राजिष्णुप्रभासमुदयच्छायाविर्बर्तकं तैजस शरीरेषु माणिज्वलनज्यो-
तिष्कविमानवदिति ॥ ४३ ॥

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

ते आदिनी एषामिति तदादीनि । तैजसकर्मणे यावत्ससार-

१ तु शब्दोऽवधारकः । तैजस लब्धपेक्षमेव भवति सत्तामासादयति । सा च
तैजसलधिर्विशिष्टतपोऽनुष्ठानादिभिः साधने कस्यचिदेव भवति न सर्वस्य जन्तोस्तत्सा
धनकलाधविमुखस्य । स च तन्मोक्षसाधनसमासादिततेजोलधिस्तेजोनिर्गममातनोति ।

२ क्रोधनिमित्तशापप्रदानाभिमुख उष्णतेजोनिर्गमं करोति । प्रसादनिमित्तानु-
ग्रहामिमुख शीतरश्मिनिर्गमकरो भवति । शीता रश्मयो यस्य निवृज्यमाने तेजोवि-
शेषस्य स शीतरश्मि शीतरश्मिश्चासौ निर्गमश्च शीतरश्मिनिर्गमस्तत्करणशील शीत
रश्मिनिर्गमकर तैजसम् ।

३ भ्राजनशीलो भ्राजिष्णु प्रभास समुदयस्तस्य छाया आभा भ्राजिष्णुप्रभा
समुदयछाया । तस्याच्छायाविबर्तकमुत्पादकं तैजस शरीरेष्वादीकारिकादिषु केषुचित् ।

४ यथा हि मणयः स्फटिकाद्वैड्यादयो भ्राजिष्णुछायाविमलपुद्गलारब्धत्वाज्ज्व-
लनो वा निरस्तप्रत्यासन्नतिमिरमातः प्रद्योतते स्वतेजसा व्यातिष्कदेवानां वा चन्द्रादि-
त्यादीनां विमानान्यतिमास्वरूपि निमलद्रव्यारब्धत्वात्तथा तैजसशरीरापेक्षमौदारिकादियु
शरीरेषु केषुचिदेव क्षुरन्मृजाजालमुपलभ्यते न सर्वेषु । अन्यथा तदभावात् ।

भाविनी आदि कृत्वा शेषाणि युगपदेकस्य जीवस्य भाज्यान्या-
चतुर्भ्यः । तथा । तैजसकर्मणे वा स्याताम् । तैजसकर्मणौदा-
रिका वा स्युः । तैजसकर्मणवैक्रियाणि वा स्युः । तैजसकर्मणौदा-
रिकवैक्रियाणि वा स्युः । तैजसकर्मणौदारिकाहारकाणि वा स्युः । कर्म
णमेव वा स्यात् । कर्मणौदारिके वा स्याताम् । कर्मणवैक्रिये वा
स्याताम् । कर्मणौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः । कर्मणौदारिकाहारकाणि
वा स्युः । कर्मणतैजसौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः । कर्मणतैजसौ-
दारिकाहारकाणि वा स्युः । न तु कदाचियुगपपञ्च भवन्ति । नापि
वैक्रियाहारके युगपद्भवतः स्वामिशेषादिति वक्ष्यते ॥ ४४ ॥

निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४५ ॥

अन्त्यमिति सूत्रमप्रामाण्यात्कामणमाह । तन्निरुपभोगम् ।
न सुखदुःखे तेनोपभुज्येते न तेन कर्म मध्यत न वेद्यते नापि निर्जी-
र्यते इत्यर्थः । शेषाणि तु सोपभोगानि । यस्मात्सुखदुःखे तैरुपभु-
ज्येते कर्म मध्यते वेद्यते निर्जीर्यते च तस्मात्सोपभोगानीति ॥ ४५ ॥

अत्राह । एषा पञ्चानामपि शरीराणां सम्मूर्धेनादिषु त्रिषु
जन्मसु किं क जायते इति । अत्रोन्यते—

गर्भसम्मूर्धेनजमाद्यम् ॥ ४६ ॥

आद्यमिति सूत्रमप्रामाण्यादौदारिकमाह । तद्वर्गे सम्मूर्धेने
वा जायते ॥ ४६ ॥

वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥

वैक्रियशरीरमौपपातिकं भवति । नारकाणां देवानां चेति
॥ ४७ ॥

लब्धिप्रत्यय च ॥ ४८ ॥

लब्धिप्रत्यय च वैक्रियशरीर भवति । तिर्यग्योनीनां मनुष्या
णां चेति ॥ ४८ ॥

शुभ विशुद्धमव्याधाति चाहारक चतुर्दशपूर्वधरस्यैव ॥४९॥

शुभमिति शुभद्रयोपचित शुभपरिणाम चेत्यर्थः । विशुद्ध
मिति विशुद्धद्रव्योपचितमसाग्र चेत्यर्थः । अव्याधातीति आहारक
शरीर न व्याहन्ति न व्याहन्यते चेत्यर्थः । तच्चतुर्दशपूर्वधर एव
कस्मिंश्चिदर्थे कृन्त्रेऽत्यन्तसूक्ष्मे सन्देहमापन्नो निश्चयाधिगमार्थं
क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्हतः पादमूलमौदारिकेण शरीरेणाशय
गमनमत्रा लब्धिप्रत्ययमेवोत्पादयति दृष्ट्वा भगवन्त छिन्नसशयः पुन
रागत्य व्युत्सृजत्यन्तर्मुहूर्तस्य तैजसमपि शरीर लब्धिप्रत्यय भवति ॥

कार्मणमेपा निरन्धमाश्रयो भवति^१ तत्कर्मत एव भवतीति
बन्धे परस्ताद्विख्याति । कर्म हि कार्मणस्य कारणमन्येषा च शरी
राणामादित्यप्रकाशवत् । यथादित्य स्वमात्मान प्रकाशयत्यन्यानि
च द्रव्याणि न चास्यान्य^२ प्रकाशक । एव कार्मणमात्मनश्च कारण-
मन्येषा च शरीराणामिति ।

१ तपोविशेषजनिता लब्धिस्तत्प्रत्यय तत्कारणमेतच्छरीरं भवति । अत्रमज-
मिदमित्यर्थः ।

२ द्वादशाङ्गस्य दृष्टिवादाख्य (दृष्टिवात) महासमुद्रस्य षड् पदानि तद्यथा-
परिक्र्म १ सूत २ पूर्वानुयोग ३ पूर्वगत ४ चूलिका ५ । तत्र पूर्वगताख्यचतुर्थपदे
चतुर्दश पूर्वाणि १ उत्पादम् २ अमायणीयम् ३ वीर्यमवादम् ४ अस्तिनास्तिप्रवादम्
५ ज्ञानप्रवादम् ६ सत्यप्रवादम् ७ आत्मप्रवादम् ८ कमप्रवादम् ९ प्रत्याख्यानप्रवादम्
१० विश्वाप्रवादम् ११ कल्याणम् १२ प्राणावायम् १३ क्रियाविचालम् १४
लोकत्रिदुस्सारम् । तानि धारणाशनेनागम्यते इति चतुर्दशपूर्वधरः ।

३ आरम्भात्प्रभृत्या अपवर्गात् सर्वोऽन्तर्मुहूर्तपरिमाण कालो भवति ।

४ अ ८ सू. १, २, ३

अत्राह । ओदारिकमित्येतदादीना शरीरसंज्ञाना क, पदार्थ इति । अत्रोन्यते । उद्गतारमुदारम् । उत्कटारमुदारम् । उद्गम एव वोदारम् । उपादानात्मभृति अनुसमयमुद्गच्छति वर्धते जीर्यते शीर्यते परिणमतीत्युदारम् । उदारमेवौदारिकम् । नैवमन्यानि ॥ यथोद्गम वा निगतिशेष ग्राह्य छेद्य भेद्य दाह्य हार्यमित्युदारणादौदारिकम् । नैवमन्यानि उदारमिति च स्थूलनाम । स्थूलमुद्गत शुष्ट वृहन्महन्-
त्युदारमेवौदारिकम् । नैव शेषाणि । तेषा हि पर पर सूक्ष्ममि-
त्युक्तम् ॥

वैक्रियामिति । विक्रिया विकारो विकृतिर्विकरणामित्यनर्था-
न्तरम् । विविध क्रियते । एक भूत्वानेक भवति । अनेक भूत्वा एक भवति ।
अणु भूत्वा महद्भवति । महच्च भूत्वाणु भवति । एकाकृति भूत्वानेकाकृति
भवति । अनेकाकृति भूत्वा एकाकृति भवति । दृश्य भूत्वादृश्य भवति ।
अदृश्य भूत्वा दृश्य भवति । भूमिचर भूत्वा खेचर भवति । खेचर
भूत्वा भूमिचर भवति । प्रतिघाति भूत्वाप्रतिघाति भवति । अप्रतिघाति
भूत्वाप्रतिघाति भवति । युगपच्चैतान् भावाननुभवति । नैव शेषाणीति ।
विक्रियाया भवति विक्रियायां जायते विक्रियायां निर्वर्त्यते विजि-
र्यैव वा वैक्रियम् ।

आहारकम् । आन्दिह्यत इति आहार्यम् । आहारकमन्तर्मुहर्त
स्थिति । नैव शेषाणि ॥

तेजसो विनारस्तैजस तेजोमय तेज स्वतत्त्व शापानुग्रहप्रयो
जनम् । नैव शेषाणि ।

कर्मणो विकार कर्मात्मक कर्ममयमिति कर्मणम् । नैव शेषाणि ।
एभ्य एव चार्थनिर्देशेभ्य शरीराणां नानात्वं सिद्धम् । वि

चान्यत् । कारणतो त्रिषधत् । स्वामितैः प्रयोजनतः प्रमाणतैः प्रदेश
सङ्ख्यातोऽवगाहनतः स्थितितोऽल्पग्रहत्वत इत्येतेभ्यश्च नवभ्यो
विशेषेभ्यः शरीराणां नानात्व सिद्धमिति ॥ ४९ ॥

अत्राह । आसु चतसृषु ससारगतिषु को लिङ्गनियम इति ।
अत्रोन्यते । जीवभ्योदयिकेषु भावेषु व्याख्यायमानेषुक्तम् । त्रि-

१ स्थूलपुद्गलापचितमूर्त्योद्धारकम् । न तथा वैत्रियादीनि । पर पर सूक्ष्ममिति
(२-३८) वचनात् ।

२ विद्याधरोद्धारिकशरीराणि प्रत्यानदीधरादौदारिकस्य विषय जडघाचारण,
प्रत्यारुचकरपरयन्तात्तिषार्धमापाण्डुस्वनात् । वैत्रियमसख्येयद्वीपसमुद्रविषयम् ।
आहारकस्य यानमहादिदेहधोराणि तैजसकामणयोरामणयेनात् ।

३ औदारिकस्य मनुष्यतियञ्च । वैत्रियस्य देवनारकास्तिर्यङ्मनुष्याश्च केचित् ।
आहारकस्य चतुर्दशपूर्वधरमनुष्यसयत । तैजसकामणयोः स्वससारिण ।

४ औदारिकस्य धर्माधममुत्तु गवकवलज्ञानावाप्त्यादि प्रयोजन वैत्रियस्य स्थूल
सूक्ष्मैस्त्वल्योमचरश्रितिमति विषयाग्नेकलक्षणा विभूति । आहारकस्य तु सूक्ष्मव्यवहित
दुरवगाहार्थव्यवस्थिति । तैजसस्याहारपाक शापानुग्रहदानसामर्थ्यं च । कामणस्य
भवान्तरगतिपरिणाम ।

५ सातिरेकं योजनसहस्रमौदारिकम् । योजनलक्षप्रमाणं वैत्रियम् । रत्निप्रमाण
माहारकं लोकायामप्रमाणे तैजसकामणे ।

६ 'प्रदेशतोऽसख्येयगुणं प्रातजसादनन्तगुणे परे' इति प्रदेशभेद उक्त
(२ ३९, ४०) ।

७ सातिरेकयोऽनसहस्रप्रमाणमादा रैजससख्येयगुणप्रदेशेयु यावत्स्ववगाढं भवति
तेभ्यो बहुतरक सख्येयप्रदेशवगाढं योजनलक्षप्रमाणं वैत्रियं भवति । आहारकमाम्यामल्प
प्रदेशानगाढं भवति हस्तमानत्वात् । तैजसकामणे लोकान्तायताकाशश्रेण्यावगाढे भवत ।

८ औदारिकं त्रयन्येन अन्तर्मुक्तस्थिति । उत्कर्षेण त्रिषन्वोपमास्थिति । वैक्रिय
त्रयन्येनान्तर्मुक्तस्थिति । उत्कर्षेण त्रयन्त्रिशतागरोपमास्थिति । आहारकमन्तर्मुक्तस्थि
त्येव । तैजसकामणयोः सतानानुरोधात् अनादित्वमप्यवमानता चाभ्यस्यवधितया ।
अनादित्वं सप्यवसानता च मध्यस्यवधित्वेन ।

९ सवेत्तोऽनमारकम् । आहारकाद्वैत्रियशरीराण्यसख्येयगुणानि । वैत्रियशरीरे
भ्य औदारिकशरीराण्यसख्येयगुणानि । औदारिकशरीरेभ्यस्तैजसकामणान्यनन्तगुणानि ।

विधमेव लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग पुल्लिङ्ग नपुसकलिङ्गमिति ॥ तथा चारित्र-
मोहे नोक्तपायवेत्नीये त्रिविध एव यत्रो रक्ष्यते । त्रिविधं पुवेत्नो
नपुसकवेद इति ॥ तस्मान्निविधमत्र लिङ्गमिति ॥ तत्र—

नारकसम्मूर्छिनो नपुसकानि ॥ ५० ॥

नारकाश्च सर्वे सम्मूर्छिनश्च नपुसकान्येव भवन्ति । न स्त्रियो
न पुमांसः । तेषां हि चारित्रमोहनीयनोक्तपायवेत्नीयाश्रयेषु त्रिषु
षेदेषु नपुसकवेदनीयैर्ष्वैकमशुभगतिनामापेश्व पूर्वपदनिष्काचितमुदय-
प्राप्तं भवति नेतरे इति ॥ ५० ॥

न देवाः ॥ ५१ ॥

दवाश्चतुर्निष्ठाया अपि नपुसकानि न भवन्ति । स्त्रिय पुमा
सश्च भवन्ति । तेषां हि शुभगतिनामापेश्वे स्त्रीपुवेत्नीये पूर्वपदनि-
ष्काचिते उदयप्राप्ते द्वे एव भवतो नेतरे । पारिशेष्याच्च गम्यते
जगत्पण्डितज्ञास्त्रिविधा भवन्ति स्त्रिय पुमांसो नपुसकानीति ॥ ५१ ॥

अत्राह । चतुर्गतापि मसारे किं व्यग्रस्थिता स्थितिरायुष
उताकालमत्युरप्यस्तीति । अत्रोन्यते । द्वित्रिधान्याप्यपि । अपवर्त-
नीयानि अनपवर्तनीयानि च । अनपवर्तनीयानि पुनर्द्वित्रिधानि ।
सोपवर्तमानि निरुपवर्तमानि च । अपवर्तनीयानि तु नियत सोप-
वर्तमानाणीति ॥ तत्र—

१ कपायसहवार्तत्वात्कपायप्रेरणादपि । हास्यादिनपुसकस्योक्तं नोक्तपायकपायता ।
हास्यरत्यरतिशोकमयपुगुत्सास्त्रीपुनपुमकवेदा इति हास्यादयो नव ।

२-३ अ ८ सू १०

४ अ ४ सू ११, १२, १३, १७

५ नपुसकवेदनीयमत्रत्वात् ।

६ कारणान्तरातिश्रितावधे प्राक् यस्य धातुर क्षयस्तदायु अपवर्तनीयम् ।

७ येनापि कारणेन स्वात्मनामुषत् निश्चितकालावधि यदायुरपमोक्ष्यता याति
तदनपवर्तनीयमुच्यते ॥

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽ-

नपवर्त्यायुष ॥५२॥

औपपातिकाश्चरमदेहा उत्तमपुरुषा असङ्ख्येयवर्षायुष इत्येतेऽ-
नपवर्त्यायुषो भवन्ति । तत्रौपपातिका नारकदेवाश्चेत्युक्तम् । चरम-
देहा मनुष्या एव भवन्ति नान्ये । चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः ।
ये तेनैव शरीरेण सिध्यन्ति । उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धचक्र-
वर्तिनः । असङ्ख्येयवर्षायुषो मनुष्या तिर्यग्योनिजाश्च
भवन्ति । सदेवकुलुत्तरकुलुत्त सान्तरद्वीपकाम्बकर्मभूमिषु कर्मभूमिषु
च सुपमसुपमायां सुपमायां सुपमदुःपमायामित्यसङ्ख्येयवर्षा-
युषो मनुष्या भवन्ति । अत्रैव बाहोर्षु द्वीपेषु समुद्रेषु
तिर्यग्योनिजा असङ्ख्येयवर्षायुषो भवन्ति । औपपातिकाश्चासङ्ख्ये-
यवर्षायुषश्च निरुपक्रमा । चरमदेहा सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चेति ।
एभ्य औपपातिकचरमदेहासङ्ख्येयवर्षायुर्भ्यः शेषा मनुष्यास्तिर्यग्यो-

१ चक्रवर्तिन - भरतादयः ।

२ अर्धचक्रवर्तिन - रामकृष्णप्रतिवृष्ण ।

३ सदेव कुलुत्तरकुलुत्त सान्तरद्वीपकाम्बकर्मभूमिषु कर्मभूमिषु
पद्मानकीश्वरपुष्करद्वीपावृत्तिषु ।

४ अ ३ सू १४, १५, १६

५ अकर्मभूमिषु - ईश्वरविरचयारभ्यकहैरण्यवताख्यासु जम्बूद्वीपघातकीश्वर
पुष्करवर्षावृत्तिषु ।

६ कर्मणो भूमयः । यत्र जाता प्राणिनः सकलं कर्म क्षययित्वा सिध्यन्ति
तीर्थकरोपदेहात्ता कर्मभूमयो भरतविरचयविदेशशेषाणि पञ्चदश प्रत्येकं पञ्चमेदत्वात् ।

७ अ ४ सू, १५

८ मनुष्येन्द्रादिभूतेषु ।

९ न होरा प्राणापानाहारनिरोधाध्यवसाननिमित्तयेदनापराधात्तत्सर्गाख्या सम
भेदेना विरेगा गन्त्यादुयो भेदका उपक्रमा इत्यतो निरुपक्रमा एव ।

निजा सोपत्रमा निरुपत्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवन्ति ।
तत्र येऽपवर्त्यायुषस्तेषां त्रिपञ्चमं ऋष्टकान्मुदकाद्यशितान्जीर्णांशानि
प्रपातोद्धन्यनश्चापदवन्ननिर्घातादिभिः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिभिश्च
द्वन्द्वोपक्रमैरायुरपवर्त्यते । अपवर्तनं शीघ्रमन्तर्मुहूर्तात्कर्मफलोपभोगः
उपक्रमोऽपवर्तननिमित्तम् ॥

अत्रोद्दिष्टं । यद्यपवर्तते कर्म तस्मात्कृतनाशः प्रसज्यते यस्माच्च
वेद्यतः । अथास्त्यायुष्कं कर्म ध्रियते च तस्मात्कृताभ्यागमः
प्रसज्यते । यत्र सत्यायुष्के ध्रियते च ततश्चायुष्कस्य कर्मणः आफल्य
प्रसज्यते । अनिर्घृतं चेत्तत् । एकभयस्थितिं चायुष्कं कर्म न जात्यन्त-
रानुबन्धि तस्मादापवर्तनमायुषोऽस्तीति ॥ अत्रोच्यते । कृतनाशकृ-
ताभ्यागमाफल्यानि कर्मणो न विद्यन्ते । नाप्यायुष्कस्य जात्यन्तरानु-
बन्धः । किं तु यथोक्तैरुपक्रमैरभिहर्तस्य सर्वसन्तोहेनोत्पन्नामायुष्क-
कर्म शीघ्रपच्यते तत्पवर्तनमित्युच्यते । सहतशुष्कतृणराशिर्हृत्तत् ।
यथा हि सहतस्य शुष्कस्यापि तृणराशेरयवश्च क्रमेण दह्यमानस्य
चिरेण दाहो भवति तस्यैव शिथिलप्रकीर्णपिचितस्य सर्वतो युग-
पदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्याशु दाहो भवति तद्वत् । यथा

१ कृतनाश १ अकृताभ्यागम २ कर्मणा फलराहित्य ३ चेति दोषप्रदमनेन
पूर्वपक्षेण प्रतिपादिते ।

२ अनेन पूर्वोक्तदोषत्रयः स्वच्छयते ।

३ अज्यवसानविपश्चर्यादिभिः ।

४ आमिष्टुल्यम् ।

५ गर्वाग्मनां क्षान्त्येनेत्यर्थः ।

६ प्रातर्विषाग्मायुः भवति । यस्तु तस्य प्रमभावी विषयः सोऽपवर्त्यते । अनु-
भवः पुनः सर्वस्य युगपत् निषिध्यते । इत्येवोऽपवर्तनोद्गार्यः ।

७ सहतत्वात्परिणेशादपि तृणपुष्पाभिरायः दहने यदा तु निरलितो भवत्यय-
याम्नादायुः भस्मसाद्भवति तदादायुषोऽप्यनुभवः । यदायुर्दृष्टमिति पतनतया वध-
काल एव परिणाममाप्तमिति भवति पवनक्षेपवत् । तत्प्रमणं दहमानं चिराय वेदते ।

वा सङ्घर्षानाचार्य करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं
छेदादेवापवर्तयति न च सङ्घर्षेयस्थार्थस्याभावो भवति तद्वदुपक्रमा-
भिहतो मरणसमुद्घातद्वै स्वार्थं नर्मप्रत्ययमनाभोगयोगपूर्वकं करण-
विशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्तयति न चास्य फला-
भाव इति ॥ किं चान्यत् । यथा वा धौतपटो जलार्द्र एव सहतश्चिरेण
शोषमुपयाति स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवाग्वभिहत क्षिप्र
शोषमुपयाति न च सहते तस्मिन्प्रभूतश्लेहागमो नापि वितानितेऽ
कृत्स्नशोषः तद्वद्यथोक्तानिमित्तापवर्तनैः कर्मणः क्षिप्र फलोपभोगो
भवति । न च कृतप्रणाशकृताभ्यागमाफलानि ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥

१ गणितात्वाय । गणितप्रक्रियायामाहितनेपुण ।

२ करणानि गुणकारभागहारपर्यन्तनोद्धतनादीनि । तत्र यो लघु करणोवाय
स्वल्पफलस्तेन तत्फलमानयति गणिताभिहितत्वात् । तुल्येऽपि हि फलानयने गुणकार
भागहारौ चिरात् तत्फलं अभिनिर्वृतयत । स पुनर्गणितनिपुणो गुणकारभागहारभ्यां
विरकालगारिभ्यां समाशात् करणलाघवार्थमपवतनाहं गाशच्छेदादेवार्थाधिगमपवत
यति, यण्यवत्वादिकमनपवतनाहं पुनर्लघुकरणभिज्ञोऽपि न शक्नोत्येवापवतयितुमर्हम् ।
पञ्चाशदुत्तरसहस्रादेक गुणकारभागहारप्रममेवाऽऽ प्रयोज्यति । न च सख्यदार्थस्याभावो
भवति । फलभूतस्य करणविशेषे सत्यपि प्रसिद्धफलमेवमादशयात् ।

३ मरणसमुद्घातो नाम स्वर्गादिगतात्मप्रदेशापकर्षा मूच्छानुगतश्चेतनाविमुक्त
इषाव्यक्तप्रमाधलक्षणोऽस्तमितमन्त्रहिवर्त्तं चेषान्निर्याविशेष स एव चातिचिररूपमूल
प्रदेशोत्पन्नरूपत्वाद् एव तनार्तो विपण्यं किञ्चित्त्व्यनावमुरत ।

४ एतदुक्तं भवति । आज्ञानान् एव हि तदपवतनाकरणेन अपवतनाहं कमं
अपवतयति । आगारसादायपरिणामयन् । किमर्थं पुनरपवतयति । फलोपभोगाद्य
मायुष्कमफलोपभोगाय । अनाभोगनिवर्तितेन धीयविशेषेणात् । न चास्यायुष्कर्मणः
फलभावो भवति । इषागु विज्ञेयं भ्रमपरिभोगे बहुकालः । सर्ववर्तितपरिभोगे स्वल्प
इति । न पुनरुक्तं तत्र किञ्चित्कर्म परिगृह्यतीति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अत्राह उक्तं भवता । नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्यौद-
र्यिणो भावः । तथा जन्मसु 'नारकदेवानामुपपातः' । वक्ष्यति च ।
स्थितो 'नारकाणां च द्वितीयादिषु' । आस्रवेपु 'यद्धारम्भपरि-
ग्रहत्वं च नारकस्यायुषः' इति ॥ तत्र के नारका नामकं चेति ।
अत्रोन्यते । नरकेषु भवा नारकाः । तत्र नरकप्रसिद्धार्थमिदमुच्यते—

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातम प्रभाभूमयो

घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा सप्ताधोऽधः पृथुतराः ॥ १ ॥

रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमप्रभा
महातम प्रभा इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्त्येकैकश,
सप्त अधोऽधः । रत्नप्रभाया अथ शर्कराप्रभा शर्कराप्रभाया
अधो वालुकाप्रभा । इत्येव शेषा । अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इति सिद्धे
घनग्रहणं क्रियते यथा प्रतीयते घनमेवाम्बु अथ पृथिव्या ।
वातास्तु घनास्तनवश्चेति । तदेव खरपृथिवी पङ्कप्रतिष्ठा पङ्को घनोद-
धिवलयप्रतिष्ठो घनोदधिलयः घनवातवलयप्रतिष्ठः घनवातवलयः
तनुवातवलयप्रतिष्ठः ततो महातमोभूतमाकाशम् । सर्वं चेतत्पृथि-
यादि तनुवातवल्यन्तमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाशं त्वात्मप्रतिष्ठम् । उक्त-

१ अ २ सू ६

२ अ ७ सू ३५

३ अ ४ सू ४३

४ अ ६ सू १६

५ रत्नप्रभाया सर्वाधस्तनयोजनसंज्ञा पङ्क इत्युच्यते । इत्येवमापठणा । सप्त
म्या तु साधोषपञ्चाशत्सहस्रयोजनानि ।

मवगाहनमाकाशस्येति । तदनेन क्रमेण लोकानुभावसंनिविष्टा असङ्ख्येययोजनकोटीकोट्यो विस्तृता, सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्याः ॥

सप्तग्रहण नियमार्थं रत्नप्रभाद्या माभूवन्नेकशो दानियतसदृख्या इति । किं चान्यत् । अथ, सप्तैवेत्यवधार्यते । ऊर्ध्वं त्वेकैरेति वक्ष्यते । अपि च तन्त्रान्तरीया असङ्ख्येयेषु लोकधातुष्वसङ्ख्येया पृथिवी मस्तारा इत्यभ्यवसिताः । तत्प्रतिषेधार्थं च सप्तग्रहणमिति ॥

सर्वाश्चैता अधोऽधः पृथुतरा, उन्नातिच्छत्रसंस्थिताः । धर्मा वशा शैलाञ्जनारिष्टा माध्या माघवीति चासा नामधेयानि यथा सङ्ख्यमेव भवन्ति । रत्नप्रभा धनभावेनाशीतं योजनशतसहस्रं शेपा द्वात्रिंशत्पञ्चाविंशतिर्विशत्यष्टाशपोडशाष्टाधिकमिति । सर्वे धनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि । धनयाततनुवातास्त्रसङ्ख्येयानि अधोऽधस्तु घनतरा विशेषेणेति ॥ १ ॥

तासु नरकाः ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभाद्यासु भूपूर्वमधश्चैकशो योजनसहस्रमेकैक वर्जयित्वा मध्ये नरका भवन्ति । तत्रथा । उग्रीकापिष्टपचनी-लोहीकरकेन्द्रजानुकाजन्तोकायस्कृम्भाय, कोष्ठादिसंस्थाना वज्रतला सीमन्तकोपक्रान्ता रौरवोऽन्युतो रौद्रो हाहारवो घातनः शौचन-स्तापन क्रन्दनो विलपनश्छेदनो भेदन खट्वाखट, कालपिञ्जर इत्ये

१ तन्त्रान्तरीया जिनप्रवचनश्रुत्या । ते च प्रायः प्रस्तावान्मायासूनवीया एव गृह्यन्ते ।

२ एकरज्जुप्रमाणाविष्कम्भायामान्या रत्नप्रभा । शर्कराप्रभार्धतृतीयरज्जुप्रमाणा बालुकाप्रभा चतुरज्जुप्रमाणा पक्वप्रभा पञ्चरज्जुप्रमाणा धूमप्रभा रज्जुपदकप्रमाणा तम प्रभार्धसप्तरज्जुप्रमाणा महातम प्रभा सप्तरज्जुप्रमाणेति ।

३ छत्रमायामविष्कम्भाम्या लघु भवति तदधोवर्ति विस्तीर्णतर तस्याप्यधो विगाल्यतम इत्यतः छत्रातिछत्रवत् स्थिता ।

४ धर्मा इति नाम रत्नप्रभा इति गोत्रम् । एव क्रमेण सप्तानामपि ज्ञेयम् ।

चमाया अशुभनामान काल्मषाकालरौरवपद्मारौरवामतिष्ठानपर्यन्ता ।
रत्नप्रभाया नरकाणा प्रस्तारास्त्रयोदश । द्विज्यूना शेपासु । रत्नप्रभाया
नरम्बासाना त्रिंशच्छतसहस्राणि । । शेपासु पञ्चविंशति पञ्चदश
लक्ष त्रीण्येक पञ्चोन नररुगतसहस्रमित्यापष्टया । सप्तम्या तु पञ्चैव
महानम्का इति ॥ २ ॥

नित्याशुभतरलेद्यापरिणामदेहवेदनात्रिक्रिया । ॥ ३ ॥

ते नरका भूमिक्रमेणाधोऽधो निर्माणतोऽशुभतरा । अगुभा
रत्नप्रभाया ततोऽशुभतरा शर्कराप्रभाया ततोऽप्यशुभतरा बालुका
प्रभायाम् । इत्येवमासप्तम्या ॥

नित्यग्रहण गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गकर्मनियमादेते लेद्यादयो
भावा नरवगतौ नररूपश्चेन्द्रियजातौ च नैरन्तर्येणाभवक्षयोदूर्तनाद्भ-
वन्ति न षट्पाचिदाभिनिमेषमात्रमपि न भवन्ति शुभा वा भवन्त्यतो
नित्या इत्युच्यन्ते ॥

अशुभतरलेद्या । कापोतलेद्या रत्नप्रभायाम् । ततस्ती-
व्रतरसहेशाध्यवसाना कापोता शर्कराप्रभायाम् । ततस्तीव्रतरसहे-
शाध्यवसाना कापोतनीला बालुकाप्रभायाम् । ततस्तीव्रतरसहेशा-
ध्यवसाना नीला पद्मप्रभायाम् । ततस्तीव्रतरसहेशाध्यवसाना नील-
कृष्णा धूमप्रभायाम् । ततस्तीव्रतरसहेशाध्यवसाना कृष्णा तम
प्रभायाम् । ततस्तीव्रतरमहेशाध्यवसाना कृष्णैव महातम प्रभायामिति ।

अशुभतरपरिणाम । गन्धनगतिसंस्थानभेदवर्णगन्धरसस्पर्श-

१ उच्यते - पुद्गलाणां शरीरादिषु सकृद्विद्यमानान्यन्तान्शुभतरपरिणामा भवति । गति
नारकाणामप्रशस्तविहायोनानामकर्मो (८१२) इत्यादयुगा भवन्त्युपपत्तयश्च ।
संस्थान नरकाकृति नरकाकृतिश्च उभयमप्यलोक्यमानमेवोद्देशमुपगमयति महाभयप्रवृ-
त्तिश्चाकाङ्क्षितवद्वा । भेदपरिणामोऽपि पुद्गलाणामगुण शरीरनरकदुःखादिभ्यो विभिन्न
माना पुद्गला वणस्पर्शादिभिरगुणपरिणामा जायन्ते, ततश्च दुःखहेतवो भवन्ति ।

गुरुलघुशब्दारायो दशविधोऽशुभः, पुद्गलपरिणामो नरकेषु । अशुभ-
तरश्चाधोऽधः । तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोऽनन्तेन भयानकेन नित्योत्त-
मकेन तमसा नित्यान्धकाराः श्लेष्ममृत्रपुरीषस्रोतोमलरधिरयसामे
दपूयानुलेपनतला श्मशानमिव पूतिमासकेशास्थिचर्मदन्तनग्यास्तीर्ण
भूमयः । श्वशृगालमार्जारनकुलसर्पभूपकहस्त्यश्वगोमानुपशयकोष्ठांशु-
भतरगन्धाः । हा मातृधिगहो कष्ट उत मुञ्च तारद्धाउत मसीद
भर्तृमा वधी कृपणकमित्यनुद्वरदितैस्तीव्रकरुणैर्दीनविकृष्टैर्विलपै
रार्त्तस्वनैर्निनादेर्दीनकृपणकरुणैर्याचितैर्योष्यसन्निरुद्धैर्निस्तनितैर्गाढ-
वेदनैः कृजितैः सन्तापोष्णैश्च निश्वासैरनुपरतभयस्त्रना ।

अशुभतरदेहाः । देहाः शरीराणि । अशुभनामप्रत्ययादशुभा-
न्यहोषाहनिर्माणसंस्थानस्पर्शरसगन्धवर्णस्वराणि । कृण्वन्ति निर्लू-
नौण्डजशरीराकृतीनि दूरकरुणवीभत्सप्रतिभयदर्शनानि दुःखभाज्य-
शुचीनि च तेषु शरीराणि भवन्ति । अतोऽशुभतराणि चाधोऽधः ।
सप्त धनूषि त्रयो हस्ता पङ्कजगुलमिति शरीरोद्गायो नारकाणा
रत्नप्रभायाम् । द्विर्दि शेषासु । स्थितिबद्धोत्कृष्टजघन्यता वेदितव्या ॥

अशुभतरवेदना । अशुभतराश्च वेदना भवन्ति नरकेष्वधोऽधः ।
तद्यथा । उष्णवेदनास्तीव्रास्तीव्रतरास्तीव्रतमाश्चातृतीयाया । उष्ण

१ सर्वेषां हि जीवानां शरीराण्यात्मनो न गुरुणि नापि लघूनि इति अगुरु
लघुपरिणामः । सचानिष्टोऽनेन विषदु र्नाशयत्वात् ।

२ प्रेतीभूतानां श्वादीनामुदरदौर्गन्ध्यबद्धान् व्याविर्णिष्टाः ।

३ अनुबद्धः—सततम् ।

४ यत्र हस्तपादादयवया बहुप्राया प्रमाणविरावादिनश्च तद्गुण्डमित्युच्यते ।

५ निरुद्धः—भिन्नम् ।

६ रत्नप्रमानादशरीराणां द्विगुणः तृतीयस्यां नारकशरीरप्रमाणम् । तदपि
द्विगुणः तृतीयस्याम् । एव यावत्सप्तम्या षड्वधनुःशतानि पूर्णानि ।

७ बहूनामुष्णाः स्तीकानां नीतिलुष्णानीति ।

शीते चतुर्थ्याम् । शीतोष्णे पञ्चम्याम् । परयो शीता शीततराश्चेति ।
तत्रया । प्रथमशंखाले चरमनिदात्रे वा पित्तव्याधिमकोपाभिभूत
शरीरस्य सर्वतो दीप्ताभिगानिपरिहृतस्य व्यभ्रे नभसि मध्याह्ने नि-
वातेऽतिरस्कृतातपस्य यादृगुष्णज दुर भवति ततोऽनन्तगुण
प्रकृष्ट कष्टमुष्णवेदनेषु नरकेषु भवति । पौषमाघयोश्च मासयोस्तु-
पागल्भितास्य गरी हृत्यरुचरचण्णाधर्गष्टदशनायासिनि प्रतिसम
यप्रद्वे शीतमारते निरन्तराश्रयमाररणस्य यादृशीतसमुद्भव दुःख-
मशुभ भवति ततोऽनन्तगुण प्रकृष्ट कष्ट शीतवेदनेषु नरकेषु भवति ।
यानि क्लिष्टेष्णवेत्नाक्षरकादुत्क्षिप्य नारकः सुमहत्यङ्गाग्गानुशीले
प्राक्षिप्येत स शिख्य शीता मृदुमारत शीतलां प्रायामिमा मास सुख-
मनुषम विन्यादिद्रा चोपलभेत एव कष्टतर नारकमुष्णमाचक्षते ।
तथा शिख्य यदि शीतवेत्नाक्षरकादुत्क्षिप्य नारकः कश्चिदाकाशे
माघमासे निनि भवति महति तुपाररागां प्रक्षिप्येत स दन्तगन्तोत्तम
चरमकम्पायासकरेऽपि तत्र सुख विन्यादनुपमा निद्रा चोपलभेत
एव कष्टतर नारक शीतदुःखमाचक्षते इति ॥

अनुभतगत्रिया । अनुभतगत्र विक्रिया नरकेषु नारकाणां
भवन्ति । शुभ करिष्याम इत्यनुभतगमेव विकुर्वते । दुःखाभिभूत-
मनस्य दुःखप्रतीकार चिन्तीर्षया गरीयस एव ते दुःखहेतुन्वि-
वर्तन इति ॥ ३ ॥

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

परस्परोदीरितानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति ।
क्षेत्रस्वभावजनिताश्चागुभान्पुद्गलपरिणामादित्यर्थः ॥

१ यद्दूना शीता स्तोत्रानामुष्णेति शीतोष्ण ।

२ यद्दूना शिमाद्यन्वाद् द्वाभ्यां मामाभ्यां प्रमत्ता प्रथमतश्चरमत्वव्यवहारः ।

३ आश्रय - निवासस्थानम् ।

४ परस्परोदीरितानि - अन्योन्यदृष्टानि ।

तत्र क्षेत्रस्वभावजनितपुद्गलपरिणामः शीतोष्णक्षुत्पिपासादि । शीतोष्णे व्याख्याते क्षुत्पिपासे वक्ष्यामः । अनुपरतशुष्केन्धनोपादानेनैवाग्निना तीक्ष्णेन प्रततेन क्षुदाग्निना दन्द्यमानशरीरा अनुसमयमाहरयन्ति ते सर्वे पुद्गलानप्यगुस्तीत्रया च नित्यानुपक्तया पिपासया गुष्करुण्ठीष्टताद्युजिह्वाः सर्वोन्धीनापि पित्रेयुर्न च तृप्तिं समाप्नुयुर्वर्धेयातामेव चैषा क्षुत्तृष्णे इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि ॥

परस्परोद्दीरितानि च । अपि चोक्तम् । भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवानामिति । तन्नारकेष्ववधिज्ञानमगुभभवहेतुक मिथ्यादर्शनयोगान्च विभङ्गज्ञान भवति । भावदोषोपघाताच्च तेषां दुःखमारणमेव भवति । तेन हि ते सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च दूरत एवाजस्र दुःखहेतून्पश्यन्ति । यथा च फाकोल्लम्भट्टिनकुलं चोत्पत्त्यैव बद्धवैर तथा परस्परं प्रति नारकाः । यथा आपूर्वाब्जं गुणो दृष्ट्वा भवानो निर्दयः पुण्यन्त्यन्योन्यं प्रहरन्ति च तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवान्योन्यमालोभ्य क्रोधस्तीत्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः । ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्ता मोहाग्न्यादीपितमनसोऽतकिता इव भवान्, समुद्धता वैक्रिय भयानक रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीपरिणामजानि क्षेत्रानुभावजनितानि चायं शूलशिलामुसलमुद्गरबुन्ततोमरासिपाटिशशक्त्ययोधनखङ्गयाष्टिपरशुभिण्डिमालादीन्यायुधान्यादाय करचरणदशनैश्चान्योन्यमभिघ्नन्ति । ततः परस्पराभिहता विकृताङ्गा निस्तनन्तो गाढवेदनाः शूनाघातनमविष्टा इव महिषसूकरोरभ्रौ, स्फुरन्तो रुधिरवर्दमे चेष्टन्ते । इत्येवमादीनि परस्परोद्दीरितानि नारकेषु नारकाणां दुःखानि भवन्तीति ॥ ४ ॥

१ अ १ सू २२

२ नवीनान् अपरिचितानित्यर्थः ।

३ शब्दयन्तः ।

४ सौमित्रस्य वधस्थाने प्रविष्टाः ।

५ उरभ्र - भेषः ।

सङ्घिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्या ॥ ५ ॥

सङ्घिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति । तसृषु भूमिषु प्राक् चतुर्थ्या । तथा । अम्बाम्बरीषश्यामशत्रुलक्ष्मोपस्त्रकाग्महाकालास्यासिपत्रवनकुम्भीगालुङ्गनैतरणीत्तरस्वरमहागोपा' पञ्चदश परमाधामिना मिथ्यादृष्टय पूर्वजन्मसु सङ्घिष्टमर्माण, पापाभिगतय आसुरी गतिमनुप्राप्ता कर्मक्षेत्रजा एते ताच्छील्यान्नारकाणा वेत्ना समुदीरयन्ति चित्राभिरूपपत्तिभि । तथा । तस्मायोरसपायननिष्ठमायःस्तम्भालिङ्गनदृशाल्मल्यग्रासीपणावतारणायोयनाभिघातवासी क्षुरनक्षणाक्षरतप्तर्त्तलाभिषेचनाय कुम्भपाकाम्बरीपतर्जनयन्त्रपीडनाय शूलशलाकाभेदनरुचपाटनाङ्गाग्दहनवाहनामूचीशाहवलाण्कर्षणे तथा सिंहव्याघ्रदीपिभ्वशृगालवृक्कोरमार्जारनकुलसर्गवायसगृध्रकामोल्हश्येनादिखान्तै तथा तप्तबालुङ्गापतरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपरस्परयोधनादिभिरिति ॥

स्यादेतत्किमर्थं त एव कुर्यन्तीति । अत्रोच्यते । पापमर्माभिरतय इत्युक्तम् । तथा गोवृषभमहिषवराहपेकुवकुटुवार्तकालावसान्युष्टिमल्लाश्च मुञ्चमानान् परस्पर चाभिघ्नतः पश्यता रागद्वेषाभिभूतानामकुशलानुगन्धिपुण्याना नराणा परा प्रीतिरूपयते तथा तेषामसुराणा नारकारतथा तानि मारयतामन्योन्य घ्नतश्च पश्यता परा प्रीतिरूपयते । ते हि दुष्टकन्दर्पास्तथाभूतान् दृष्ट्वाद्दहास मुञ्चन्ति चेलोत्प्रेषान्द्वोडितास्फोटितावाडित तन्तालनिपातनाश्च कुर्वन्ति महतश्च सिंहनाटान्नदन्ति । तत्र तेषा सत्यपि त्वेवत्ये सत्सु च कामिरेप्यन्येषु प्रीतिकारणेषु मायानिदानमिथ्यादर्शनशून्यतीव्ररूपायोपह-

१ शन्यते बाध्यतेऽनेनेति शन्यम् त्रैराचरस्वरूपत्वे सति सयमस्वरूपमेदित्यशून्यस्य लक्षणम् । तत्र शून्य द्रव्यतत्त्वोमरादि, भावतस्तु हृद निविध मायानिदानमिथ्यादर्शनमेदितम् (१) माया-निवृत्ति नैव शून्य मायाशून्यम् । (२) नितरादीयत-त्यते माधुफलमनिन्द्रक्षव्यादिसाध्य बुद्धालकमन्त्रतत्त्वमनेन देवदद्यादिमायनपरिणामनिशितासिनेति निदानम्, (३) मिथ्या-विपरीत दर्शन मिथ्यादर्शनमिति ।

तस्यानालोचितभावनोपस्याप्रत्यवमर्षस्यादुशालानुबन्धिपुण्यकर्मणो
बालतपसश्च भावद्रोपानुरूपिणः फल यत्सत्स्वप्यन्येषु प्रीतिहेतुष्व-
शुभा एव प्रीतिहेतवः समुत्पद्यन्ते ॥

इत्येवमप्रीतिरनिरन्तरं सुतीव्र दुःखमनुभवता मरणमेव
काङ्क्षता तेषां विपत्तिरकाले विद्यते कर्मभिर्धारितायुषाम् । उक्तं हि ।
' औपपातिकचरं मदेहं क्षमपुरुषासङ्ख्येयवपोयुषोऽनपव-
र्त्यायुषः' इति । नैव तत्र शरणं विद्यते नाप्यपत्रमणम् । ततः कर्मवशा-
देव दग्धपाटिनभिन्नाच्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव सरोहन्ति गरी-
राणि दण्डैराजिरिवाम्भसीति ॥

एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ती-
ति ॥ ५ ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

तेषु नरकेषु नारकाणां परा स्थितयो भवन्ति । तत्रथा ।
रत्नप्रभायामेक सागरोपमम् । एव त्रिसागरोपमा सप्तसागरोपमा दश-
सागरोपमा सप्तदशसागरोपमा द्वाविंशतिसागरोपमा त्रयस्त्रिंशत्साग-
रोपमा । जघन्या तु पुरस्ताद्ब्रूयते । 'नारकाणां च द्वितीयादिषु ।
दशवर्षसत्त्वाणि प्रथमायाम्' इति ।

तत्रोत्सर्वैर्यथोक्तैर्नारकसर्वतर्नार्यैः कर्मभिरसंज्ञिनः प्रथमायामु-

१ अ २ सू ५२

२ दण्डेन अम्भसि जले कृता रेमेव ।

३ अ ४ सू ४३

४ अ ४ सू ४४

५ कायवाङ्मन कृतशुभाशुमकभागमनरूपत्वमाश्रयस्य लक्षणम् ।

मुत्पन्नन्ते । सरीसृपा द्वयोरादितः प्रथमद्वितीययोः एव पक्षिणास्ति-
 मृषु । सिंहाश्चतसृषु । उरगा पञ्चसु । श्वियः षट्सु । मत्स्य-
 मनुष्या सप्तस्थिति । न तु देवा नारका वा नरकेषूपपत्तिं प्राप्नु-
 वन्ति । न हि तेषा बह्वारम्भपरिग्रहादयो नरकगतिनिर्जर्तरा हेतव
 सन्ति । नाप्युद्धर्त्य नारका देवेषूपत्यन्ते । न तेषा सगगसंयमादयो
 देवगतिनिर्जर्तरा हेतव सन्ति । उद्धर्तितास्तु तिर्यग्योर्ना मनुष्येषु
 वोत्पन्नन्ते । मानुषत्वं प्राप्य त्रैचितीर्थस्मरत्वमपि प्राप्नुयुगान्तिमस्ति-
 मृभ्यः निर्वाणं चतसृभ्यः समयं पञ्चभ्यः समयमासयमं षड्भ्यः
 सम्यग्दर्शनं सप्तभ्योऽपीति ॥

द्वीपसमुद्रपर्वतच्छदतडागसरासि ग्रामनगरपत्तनान्यो विनिवेशा
 गान्धो वनस्पतिकायो वृक्षतृणमुल्मानि द्वीन्द्रियादयस्तिर्यग्योनिजा
 मनुष्या देवाश्चतुर्निजाया अपि न सन्ति । अन्यत्र समुद्रोत्तोपपातवि-
 क्रियासाहस्रतिमनरकपालेभ्यः । उपपाततस्तु देवा रत्नप्रभायामेव
 सन्ति नान्यासु । गतिस्तृतीयां यावत् ॥

यद्य वायव आपो धारयन्ति न च त्रिष्वगच्छन्त्यापश्च पृथिवी
 धारयन्ति न च प्रस्पन्दन्ते पृथिव्यश्चाप्नु पितृय न गच्छन्ति तत्त-
 स्यानादिपारिणापिरस्य नित्यसन्ततेर्लोकाविनिवेशस्य लोकास्थिति
 रेव हेतुर्भवति ॥

अत्राह । उक्तं भवता लोकानांशेऽत्रगाहः । तदनन्तर ऊर्ध्वं
 गच्छत्यालोकान्तानिति । तत्र लोकाः कः कतिविधो वा किंसंस्थितो
 वेति । अत्रोच्यते ॥

१ वादर-सूत्र ।

२ अत्र समुद्रविषयमागस्याद्वादमूर्त्या नवमश्लोकस्य चरमप्रथमे स्थित्याम् ।

३ सागतिर-पूर्वजमभिरभूतम् ।

४ नरकपाला-महापापिनः ।

पञ्चास्तिनायसमुद्रायो लोकः । ते चास्तिकायाः स्वतत्त्वता
विधानतो लक्षणतश्चोक्ता वक्ष्यन्ते च । स लोकः क्षेत्रविभागेन त्रि
विधोऽस्तिर्यगूर्ध्वं चेति । धर्माधर्मास्तिकायौ लोकव्यवस्थाहेतू ।
तयोरवगाढविशेषालोकानुभावनियमात् सुमतिपृक्कज्जाकृतिर्लोकः ।
अधोलोको गोमन्धराधराधीकृति । उक्तं द्येतत् । भूमयः सप्ताधोऽयः
पृथुतरान्जनातिरञ्जसंस्थिता इति ता यथोक्ताः । तिर्यग्लोको हल-
र्याकृतिः । उर्ध्वलोको मृदङ्गाकृतिरिति । नत्र तिर्यग्लोकप्रसिद्धार्थ-
मित्माकृतिमात्रमुच्यते ॥ ६ ॥

जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणादयश्च समुद्राः शुभनामान इति ।
यावन्ति लोके शुभानि नामानि तन्नामान इत्यर्थः । शुभान्येव वा
नामान्येषामिति ते शुभनामान । द्वीपादनन्तरं समुद्रं समुद्रादनन्तरो
द्वीपो यथासहस्रयम् । तत्र यथा । जम्बूद्वीपो द्वीपो लवणोदः समुद्रः धातकी
खण्डो द्वीपः कालोदः समुद्रः पुष्करवरो द्वीपः पुष्करोदः समुद्रः वरुण-
वरो द्वीपो वरुणोदः समुद्रः क्षीरवरो द्वीपः क्षीरोदः समुद्रो घृतवरो
द्वीपो घृतोदः समुद्रः इक्षुवरो द्वीपः इक्षुवरोदः समुद्रः नन्दीश्वरो द्वीपो
नन्दीश्वरोदः समुद्रः अरुणवरो द्वीपोऽरुणवरोदः समुद्रः इत्येवम्
सहस्रेषां द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्या इति ॥ ७ ॥

द्विर्द्विर्विष्कम्भा पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

सर्वे चैने द्वीपसमुद्रा यथाक्रममादितो द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्व

१ जम्बूमाध्याये ।

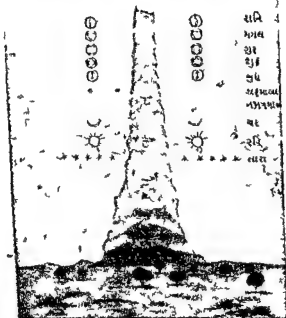
२ स्वयं भवन्तीति स्वयम्भुवो देवास्ते यत्रागत्य रमन्ते इति स्वयम्भूरमणः, अथ
रज्जुप्रमाणं प्रान्तसमुद्रः ।

३ विष्कम्भ - मध्यविस्तारः ।

ਦੇਵੀਮਾ ਦੇਵੀ

ପ୍ରଶ୍ନନାମା

मैरुपयत ।

पृ ७३

परिक्षेपिणो बलयाकृतयः प्रत्येतव्या । तत्रथा । योजनशतसहस्र-
विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य वक्ष्यते । तद्विगुणो लवणजलसमुद्रस्य ।
लवणजलसमुद्रविष्कम्भाद् विगुणो धातकीखण्डद्वीपस्थस्य । इत्येवमा-
म्बयम्भूरमणसमुद्रादिति ॥

पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण । सर्वे पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः प्रत्येतव्या । जम्बू-
द्वीपो लवणसमुद्रेण परिक्षिप्तः । लवणजलसमुद्रो धातकीखण्डेन परिक्षि-
प्तः धातकीखण्डद्वीपः कालोदसमुद्रेण परिक्षिप्तः । कालोदसमुद्रः पुष्कर-
वरद्वीपार्धेन परिक्षिप्तः । पुष्करद्वीपार्धं मानुषोत्तरेण पर्वतेन परिक्षि-
प्तम् । पुष्करवरद्वीपः पुष्करवरोदेन समुद्रेण परिक्षिप्तः । एवमास्वयम्भू-
रमणात्समुद्रादिति ॥

बलयाकृतयः । सर्वे च ते बलयाकृतयः सहमानुषोत्तरेणेति
॥ ८ ॥

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्र-

विष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां द्वीपसमुद्राणां मध्ये तन्मध्ये ॥ मेरुनाभिः । मेरुरस्य
नाभ्यामिति मेरुरास्य नाभिरिति मेरुनाभिः । मेरुरस्य मध्य इत्यर्थः ॥
सर्वद्वीपसमुद्राभ्यन्तरो वृत्तः, कुलालचक्राकृतिर्योजनशतसहस्रविष्क-
म्भो जम्बूद्वीपः । वृत्तग्रहणं नियमार्थम् । लवणादयो बलयवृत्ता
जम्बूद्वीपस्तु प्रतेरवृत्त इति । यथा गम्येत बलयाकृतिभिश्चतुर-
स्रज्यस्योरपि परिक्षेपो विद्यते तथा च माभूदिति ॥

मेरुरपि काश्चनस्थालनाभिरिव वृत्तो योजनसहस्रमधोधराणि-

तलमयगाढो नयनवत्युन्निद्रतो दशाधो विस्तृतः सहस्रमुपरीति ।
त्रिकाण्डखिलैरुपयिभक्तमूर्तिश्चतुर्भिर्नैर्भद्रशालनन्दनसौमनसपाण्ड-
कैः पण्डितः । तत्र शुद्धपृथिव्युपलब्धशर्करागुह्यं योजनसहस्रमेव
प्रथमं पाण्डम् । द्वितीयं त्रिपष्टिसहस्राणि रजतजातरूपाङ्गस्फटिक-
बहुलम् । तृतीयं पद्मिशतसहस्राणि जम्बूनटबहुलम् । वैदूर्यगुह्यं
चास्य चूर्णिका चत्वारिंशद्योजनान्युन्मृष्टायेण मूले द्वादशविष्कम्भेण
मयेऽष्टौ उपरि चत्वारितीति । मूले उल्लस्यपरिक्षेपि भद्रशालवनम् ।
भद्रशालयनात्पञ्च योजनशतान्यारण्यं तावत्प्रतिक्रान्तिविस्तृतं नन्द-
नम् । ततोऽर्धत्रिपष्टिसहस्राण्यारण्यं पञ्चयोजनशतप्रतिक्रान्तिविस्तृत-
मेव सौमनसम् । ततोऽपि पद्मिशतसहस्राण्यारण्यं चतुर्नवतिचतु-
शतप्रतिक्रान्तिविस्तृतं पाण्डरयनमिति । नन्दनसौमनसाभ्यामेका
दशैकादशसहस्राण्यारण्यं प्रदेशपरिहाणिविष्कम्भस्येति ॥ ९ ॥

तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरा-

वतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

तत्र जम्बूद्वीपे भरत हैमवत हरयो विदेहा रम्यक हैरण्यवत-
मेरावतमिति सप्त वंशा क्षेत्राणि भवन्ति । भरतस्योत्तरतो हैमवत
हैमवतस्योत्तरतो हरय इत्येव शेषाः । वंशा वर्षा वास्या इति चैषा
गुणतः पर्यायनामानि भवन्ति । सर्वेषां चैषा व्यवहारनयापेक्षादा
दित्यकृतादिगुनियमादुत्तरतो मेरुर्भवति । लोकमध्यावस्थितं चाष्टम-

१ वंशाः किल पर्ववन्ती भवन्ति सप्ततर्वावभाजननात् वंशा एवाभी भर-
तादयः । वषसनिधानाच्च वर्षा । मनुनादिनिवासाच्च वास्या ।

२ व्यवहारो हि सगृहीतानां पदार्थानां विधिपूर्वमवधारणं लोकप्रसिद्धव्यवहार-
तत्परत्वात्, न एतदु निश्चयमवलम्बने सव्यवहारोच्छेदप्रसगात् ।

३ नैर्धार्मिकी दिद् कथं प्रातिपत्तयेत्यत आह—लोकमध्यावस्थितमिति ।

देश रचक दिग्निग्रहहेतु प्रतीत्य यथासम्भव भरतीति ॥१०॥

तद्विभाजिन पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निपधनील-

रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तेषा वर्षाणा विभक्तारो हिमवान् महाहिमवान् निपधो नीलो
रुक्मी शिखरी इत्येते पद् वर्षधरा पर्वता । भरतस्य हैमवतस्य च
विभक्ता हिमवान् हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभक्ता महाहिमवानि
त्येव शेषा ॥

तत्र पञ्च योजनशतानि पद्विंशानि पद चेन्नोन्विंशतिभागा
भरतपिप्पम्भ. । स द्विर्द्विहिमवद्द्वैमरतादीनामाविदेहेभ्यः । परतो
विदेहेभ्योऽर्धार्धदीना ॥ पञ्चविंशतियोजनान्यवगाहो योजनशतो-
ऽष्टादशो हिमवान् । तद्विर्महाहिमवान् । तद्विर्निपध इति ॥

भरतवर्षस्य योजनाना चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि शतान्ये-
कसप्तनानि पद च भागा विशेषतो ज्या इपुर्वयोक्तो पिप्पम्भ. ।

१ रचक - तिर्यग्लोकस्य मध्यभागे आयामविष्कम्भाभ्या प्रत्येक रज्जुप्रमाणौ
संवप्रतराणां सुप्तौ द्वौ नम प्रदेशप्रतरो । अत्रेते । तयोश्च मेऽमध्यप्रदेशे मध्य लभ्यते ।
तत्र च मध्य उपगतिनप्रतरस्य ये चत्वारो नम प्रदेशस्तथा-अधस्तनप्रतरस्य तु ये
चत्वारो व्योमप्रदेशास्तेषामणनामपि प्रदेशानां समये रचक इति परिभाषा । अयं
चाणप्रदेशिभो रचक समस्ततिर्यग्लोकमप्यन्ती गोस्तनाकार क्षेत्रं पण्णामपि दिशा
चतसृणामपि च विंदिशा प्रभव (उत्ततिग्यानम्) मन्तव्य - तिर्यग्लोकमध्ये रताप्रभा
पृथिव्या उपरि बहुयज्यदेशे मेर्वन्तर्द्वा संवभुष्टप्रतरो, तयोश्चपरतिनम्य चत्वार प्रदेशा
गोस्तनाकारसंस्थाना अधस्तनम्यापि चत्वारस्तथाभूता एवेत्येषाऽण्णाकाशप्रदेशात्मनश्चत-
स्रो रचको दिशामनुदिशा च प्रभव उत्पत्तिस्थानमिति । (आत्मा १ शु)

२ 'अत्र सुगमत्वार्यो योजनाना कत्र एय कल्या सुस्ताश्च जम्बूद्वीपपरि-
माणे एकोनविंशतिर्लज्जा जायन्ते । अयं प्रकार इह अनगाह इति भण्यते । तत इच्छा
वगाहो यस्य कस्यचित्पेधस्य पिष्कम्भावगाह प्रवेदनीय स च कत्रगणनया भरतस्य
दशसहस्री भवति । अनेन इच्छावगाहेन कृत्वा ऊनो हीनश्चासावगाहं प्रागुत्स्वरूप
श्च इच्छावगाणेनावगाह १८९०००० तेन अम्यस्तो गुणित इच्छावगाहोनावगाहा
म्यस्तस्यामूतम्य विष्कम्भम्य मरतादिविस्तारस्य १८०००००००००० ततश्चगु-
णस्य ७५६००००००००० यद् नित मूलं समायाति २७४९५' अयं योजनशा-
नाय एकोनविंशतिभागो देय १४४७१।६ इय भरतस्या ।

धनुःकाष्ठ चतुर्दशसहस्राणि शतानि पञ्चाष्टाविंशान्येकादश च भागाः
साधिकाः ॥

भरतक्षेत्रमध्ये पूर्वापरायत उभयतः समुद्रमगगाढो वैताढग्र-
पर्वतः पद्म योजनानि सकोशानि धरणिमगगाढ, पञ्चाशद्विस्तरतः
पञ्चविंशत्युच्छ्रितः ॥

विदेहेषु निपधस्योत्तमतो मन्दरस्य दक्षिणतः काञ्चनपर्वतश-
तेन चित्रकूटेन विचित्रकूटेन चोपशोभिता देवपुरवो विष्कम्भेणैका-
दश योजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ च भागौ ।
एवमेवोत्तरेणोत्तराः कुरवाश्चित्रकूटविचित्रकूटहीना द्वाभ्या च काञ्चना
भ्यामेव यमकपर्वताभ्या विराजिताः ॥

विदेहा मन्दरदेवकुरुत्तरकुरभिर्विभक्ता, क्षेत्रान्तरवद्भवन्ति
पूर्वे चापरे च । पूर्वेषु षोडश चरुवतिविजया नदीपर्वतविभक्ताः
परस्परगमा, अपरेऽप्येवलक्षणा षोडशैव ॥

तुल्यायामविष्कम्भावगाढोच्छ्रायो दक्षिणोत्तरौ वैताढयौ तथा
हिमवाच्छिखरिणो महाहिमवद्वाक्मिणौ निपधनीलो चेति ॥

क्षुद्रमन्दरास्तु चत्वारोऽपि धातकीखण्डरूपेष्वरार्धमा महा-
मन्दरात्पञ्चदशभिर्योजनसहस्रेर्हीनोच्छ्राया । पद्मभिर्योजनशतैर्धराणि
तले हीनविष्कम्भा । तेषां प्रथमः खण्डः महामन्दरतुल्यम् । द्वितीयः
सप्तभिर्हीनम् । तृतीयमष्टाभिः । भद्रशालनन्दनवने महामन्दरवत् ।
ततोऽर्धपद्मपञ्चाशद्योजनसहस्राणि सौमनस पञ्चशतं विस्तृतम् । ततोऽ-
ष्टाविंशतिसहस्राणि चतुर्नवाति चतुःशतमिस्तृतमेव पाण्ड्य भवति ।
उपरि चाधश्च विष्कम्भोऽवगाहश्च तुल्यो महामन्दरेण । चूलिका
चेति ॥

विष्कम्भकृतेर्दशगुणाया मूल धृत्तपरिक्षेप । स विष्कम्भपा-
दाभ्यस्तो गणितम् । इन्द्रावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य
चतुर्गुणस्य मूल ज्या । ज्याविष्कम्भयोर्वर्गाविशेषमूल विष्कम्भा-
न्त्रोभ्य शेषार्धमेषु । इषुवर्गस्य षड्गुणस्य ज्यावर्गयुतस्य कृतस्य
मूल धनु कौष्ठम् । ज्यावर्गचतुर्भागयुक्तामिषुवर्गमिषुविभक्ता तत्पकृ-
तिवृत्तविष्कम्भ । उदग्धनु काष्ठाक्षिण शोध्य शेषार्ध ग्राहुरिति ॥

अनेन काष्ठाभ्युपायेन सर्वक्षेत्राणा सर्वपर्वतानामायामवि
विष्कम्भज्येपुधनु मापपरिमाणानि ज्ञातव्यानि ॥१॥

द्विर्धातकीखण्डे ॥ १२ ॥

एते मन्दरवश्वर्पधरा जम्बूद्वीपेऽभिहिता एते द्विगुणा घातकी-
खण्डे द्वाभ्यामिष्वाकरपर्वताभ्या दक्षिणोत्तरायताभ्या विभक्ता ।
एभिरेव नामभिर्जम्बूद्वीपक्रमसहस्रा पृथार्धे चापरार्धे च चक्रार
कसस्थिता निषधसमोद्ग्राया कालोदन्त्रणजलस्पर्शिनो यशसरा
सेष्वाकारा । अरविवरसस्थिता वशा इति ॥ १२ ॥

पुष्कराधे च ॥ १३ ॥

यश्च घातकीखण्डे मन्दरादीना सेष्वाकारपर्वताना सहस्रा-
विषयनियम स एव पुष्करार्धे वेन्तितय ॥

१।० नियमादवश्यतया धनु पृथ्वर्गोत् जीवावर्गे विशोऽध्यापनीयगोपस्य षड्भागे
पट्टमिभागे हते यन्मुन्मामञ्छति तदिषुलिपुपरिमाण भवति ।

इह भरतस्य इषुकृत् १०००० तद्वर्गस्तु १००००००० षड्गुण स
च ६०००००००० अतः पर ज्या विन्तनीया । सा तु २७४०२५ तद्वग स च
७ ५६०२१ ००२५ एतौ द्वावपि इषुनावगावक्त्र सयोच्य मूल नि काव्यम् ।
तन्वेद २७६०४३ तत एकोनविंशतिभागे माप्यन्ते १४५२८।११ इह भरत उद
धनुपृष्ठम् । 'उत्तुर्गणि द्दगुणा गीया-वर्गगण मूल होद घणुपिड' इति वचनात् ।

१ सम्पूर्णभरतस्य धनु काष्ठ कृत्वा दक्षिणाधभरतस्यापि धनु काष्ठ क्रियते ।
इह च महतः सर्वाणामन्यम् । शेषमपदलित सदैताम्बुतोत्तरभरतस्य माह्युग
स्यात् । यत 'धनुदुगविमसेस दल्य बाह्युग हो' इति वचनात् ।

तत पर मानुषोत्तरो नाम पर्वतो मानुषलोकपरिक्षेपी सुनगर-
प्राकारवृत्तः पुष्करवरद्वीपार्धविनिविष्टः काञ्चनमयः सप्तदशैकविंशति-
योजनगतान्युन्निवृतश्चत्वारि त्रिंशानि क्रोश चाधो धरणीतलमव-
गाढो योजनसहस्रं द्वाविंशमधस्ताद्विस्तृतः सप्तशतानि त्रयोविंशानि
मये चत्वारि चतुर्विंशान्युपरीति ॥

न कदाचित्स्मात्परतो जन्मतः सहरणतो वा चारणावित्रा-
धराद्धिमाप्ता अपि मनुष्या भूतपूर्वा भवन्ति भविष्यन्ति च । अन्यत्र
समुद्रातोपपाताभ्याम् । अत एव च मानुषोत्तर इत्युच्यते ॥

तदेवमर्वाङ्मानुषोत्तरस्यार्धतृतीया द्वीपाः समुद्रद्वयं पञ्चमन्दराः
पञ्चत्रिंशत्क्षत्राणि त्रिशद्वर्षधरपर्वताः पञ्च देवकुरवः पञ्चोत्तराः कुरवः
शतं पट्टाधिकं चक्रवर्तिविजयानां द्वे शते पञ्चपञ्चाशदाधिके जन-
पदानामन्तरद्वीपाः पट्टपञ्चाशदिति ॥ १३ ॥

अत्राह । उक्तं भवता मानुषस्य स्वभावमार्दवार्जयत्व चेति
तत्र के मनुष्याः क चेति । अत्रोच्यते—

प्राग्मानुषोत्तरान्मनुष्या ॥ १४ ॥

प्राग्मानुषोत्तरात्पर्वतात्पञ्चत्रिंशत्सु क्षेत्रेषु सान्तरद्वीपेषु जन्मतो
मनुष्या भवन्ति । सहरणमिद्याद्धियोगाच्च सर्वेष्वर्धतृतीयेषु द्वीपेषु
समुद्रद्वये च समन्दगशिखरेष्विति ॥

भारतम् इहैवतम् इत्येवमान्य क्षेत्रविभागेन । जम्बूद्वीपका
लवणका इत्येवमान्य द्वीपसमुद्रविभागेनेति ॥ १४ ॥

१ तत्रोत्तरेष्वामुद्रात्पर्वतान्तरात्पञ्चोत्तराणां वित्राचारिणश्च सयता नदीधरादिद्वीपान्
गच्छन्ति चैव्यन्दनायै । वित्राधरा महावित्रासपता नदिमाप्ताश्च वैत्रियादिशरीरमाज-
सर्वे गच्छन्ति परतः । ननु प्राणान् परित्यजन्ति तत्रैवेति ।

२ कञ्जदयो विजयनामानो द्वात्रिंशत्जनपदा जम्बूद्वीपे । अतः पट्टिधातकीरुण्डे
पुनरार्थः च । ततः १६० भवन्ति । भरतीरावतापेक्षयायजनपदा द्विशतं पञ्चाशच्च
भवन्ति । तत्र तावदेवनापि भरतनर्ये अर्धपट्टविंश देशा आत्यसंशया मगधादयः ।

आर्या म्लिशश्च ॥ १५ ॥

द्विविधा मनुष्या भवन्ति । आर्या म्लिशश्च ॥ तत्रार्या षड्वि-
धा । क्षेत्रार्या जात्यार्या कुत्रार्या कर्मार्या शिल्पार्या भाषार्या
इति । तत्र क्षेत्रार्या पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जाता । तत्रया । भरते
प्वर्धपद्भिर्गतिषु जनपदेषु जाता शेषेषु च चक्रवर्तिविजयेषु ।
जात्यार्या इक्ष्वाकुनो विदेहा हरयोऽम्बष्ठा ज्ञाताः कुरवो वुवुनाला
उग्रा भोगा राजन्या इत्येवमादय । कुलार्या कुलकराश्चक्रवर्तिनो
चलदेवा वासुदेवा ये चाये आतृतीयादापञ्चमादामप्तमादा मुलकरे-

१ तत्र क्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाज्ञानदशमचारित्रेषु निष्ठलोकन्यायधर्मानपे
साचरणशिला आया ।

२ एतदिपरीतास्तु म्लिग्ना भवन्ति अव्यक्तानियतमात्रावेष्टत्वात् ।

३ पित्रन्वयो जाति ।

४ मात्रन्वय कुलम् ।

५ अस्यामवसार्पण्या वर्तमानाया या तृतीया समा सुप्रमदु यमाभिधाना तस्या
य पश्चिमो भागस्तन्मिन् । पत्न्योपमागमागप्रमाणेनोप तिष्ठति सति कुलकरत्पत्तिरभूत् ।
अर्धभरतमध्यमत्रिभागे-गमार्धधुमप्येऽत्र एतस्मिन्नदभरतमध्यमत्रिभागे बहुमध्यदेशे,
न तु पयन्तेषु । उत्तरा कुलकरा सत । इहार्धभरत विंशधरात्यवैतक्यपवतादारत
परिग्राह्य न तु परत, व्याख्यानात् । १ विमलवाहन २ चतुष्मान् ३ यशस्वी
४ अभिचन्द्र ५ प्रमेनजित् ६ मरुदेव ७ नामि ।

जम्बूद्वीपप्रशस्तया पञ्चदश कुलकरान्तया नामानि—१ सुमति २ प्रतिश्रुति
३ भीमकर ४ सीमधर ५ क्षेमकर ६ क्षेमधर ७ विमलवाहन ८ चतुष्मान्
९ यशस्वी १० अभिचन्द्र ११ चन्द्राम १२ प्रसेनजित् १३ मरुदेव १४ नामि
१५ नृपम । इति ।

अत्राह कश्चित्—आवश्यकानियुक्त्यादिषु सत्ताना कुलकराणामभिधानादेह पञ्च
दशाना तेषामभिधान कथम् ? यदि या भवन्तु नामैतत् पुष्पपुराणान्तेऽङ्क-
वक्ष्यपुष्पवर्णनस्य न्याय्यत्वात् ।

भ्यो वा विशुद्धान्वयप्रकृतयः । कर्मार्या यजनयाजनाध्ययनाध्या-
पनप्रयोगकृपिलिपिवाणिज्ययोनिपोषणवृत्तयः । शिल्पार्यास्तन्तुवाय-
कुलालनापिततुल्यवायतेर्बटादयोऽल्पसाध्या आगर्हिता जीवाः ।
भाषार्या नाम ये शिष्टभाषानियतवर्णं लोकस्वस्वैष्टशब्दं पञ्चाविधा
नामप्यार्याणां सव्यवहारं भाषन्ते ॥

अतो विपरीता म्लिंशः । तत्रथा । हिमवतश्चतसृषु विदिक्षु
त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यत्रिजातीनां
चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति त्रियोजनशतविष्कम्भायामाः । तत्रथा ।
एकोरम्भणामाभापम्भणा लाङ्गुलिकानां वैपाणिकानामिति ॥
चत्वारि योजनशतान्यवगाह्य चतुर्योजनशतायामविष्कम्भा एवान्तर-
द्वीपाः । तत्रथा । ह्यकरुर्णानां गजरुर्णानां गोकर्णानां शङ्कुलि-
कर्णानामिति ॥ पञ्च योजनशतान्यवगाह्य पञ्च योजनशतायामविष्कम्भा
एवान्तरद्वीपाः । तत्रथा । गजमुखानां व्याघ्रमुखानामान्तर्यमुखानां
गोमुखानामिति ॥ षड् योजनशतान्यवगाह्य षड् योजनशतायामविष्कम्भा एवा-
न्तरद्वीपाः । तत्रथा । अश्वमुखानां हस्तिमुखानां सिंहमुखानां व्याघ्र-
मुखानामिति ॥ सप्त योजनशतान्यवगाह्य षड् योजनशतायामविष्कम्भा

१ अनन्वार्थकं क्लृप्तं कम तत्रार्याः कमार्याः ।

२ आचार्यापदेशात् शिष्टितं शिष्यं तन्तुवायादि तत्रार्याः । शिल्पार्याः ।

३ एतच्छब्दाय सम्प्रदायतो ज्ञेयः ।

४ शिष्यः संवातिशयसंपन्ना गणधरादयः तेषां भाषाः सस्मृतार्थमागधिकादिका
अथ तत्र लिख्यभाषानियता वणा विशिष्टेन पौषापर्येण सन्निवेशिता यस्यासौ ।

५ लोकल्लु अत्यन्तमासिद्धं सव्यवहारेषु स्फुटं नाश्वक्तो गालभाषावत्
लोकल्लु स्वयं शब्दो यस्मिन् सव्यवहारे तमेवाविधम् ।

६ क्षेत्रादिभेदभाजामनन्तरात्तानां सव्यवहारम् आगच्छ याहि इदं कुरु मैव
कर्णारित्वेवमादिकं भाषन्ते ये तं भाषार्याः ।

७ शक्यवनकिरातादयः म्लिंशः ।

एवान्तरद्वीपाः । तत्रथा । अश्वकर्णसिंहकर्णघास्तिवर्णकर्णप्रावरण-
नामान ॥ अष्टौ योजनशतान्यवगाह्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा
एवान्तरद्वीपाः । तत्रथा । उल्कामुखविशुज्जिह्वमेपमुखविशुदन्तना-
मान* ॥ नव योजनशतान्यवगाह्य नवयोजनशतायामविष्कम्भा ए-
वान्तरद्वीपा भवन्ति । तत्रथा । घनन्तगूढदन्ताविशिष्टदन्तशुद्धदन्त-
नामान* । एकोदशानामेकोदशद्वीप* । एव शेषाणामपि स्वनाम-
भिस्तुल्यनामानो वेदितव्या ॥ शिखरिणोऽप्येवमेवेत्येव पदपञ्चा-
शदिति ॥ १५ ॥

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्य
॥ १६ ॥

मनुष्यक्षेत्रे भरतैरावतविदेहा पञ्चदश कर्मभूमयो भवन्ति ।
अन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्य । ससारदुर्गान्तगमकस्य सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्रात्मकस्य मोक्षमार्गस्य ज्ञातार कर्तार उपदेष्टारश्च भग-
वन्तः परमर्पयस्तीर्थकरा अत्रोत्पद्यन्ते । अत्रैव जाता सिद्ध्यन्ति
नान्यत्र । अतो निर्वाणाय कर्मण सिद्धिभूमय कर्मभूमय इति ।
शेषासु विंशतिर्विंशा सान्तरद्वीपा अकर्मभूमयो भवन्ति । देवकुरुत्तर-
कुररस्तु कर्मभूम्यभ्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति ॥ १६ ॥

१ एतद्वान्तरद्वीपकम्भाय प्रत्यो विनाशत सवध कैरपि दुर्विदग्धै । येन
पणवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते । अन्तर्गते चैतदप्यवसीयने । जलामिगमादिषु पद-
पञ्चाशदन्तरद्वीपकाध्ययनात् । नापे वाचकमुख्या सूत्रोत्पन्नेनाभिदधात । असमाख्य
मानत्वात् । तस्मात् सैद्धान्तिकपार्श्वविन्यासमिदमिति [सिद्ध टी] एवमेव हरिभद्र
टीकायाम् ।

२ सकलकर्मभिर्विद्यापनाय सिद्धिप्राप्त्यै भूमय कर्मभूमय ।

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ १७ ॥

नरो नरा मनुष्या मानुषा इत्यनर्थान्तरम् । मनुष्याणां परा
स्थितिस्त्रीणि पल्योपमान्यपरान्तर्मुहूर्तेति ॥ १७ ॥

तिर्यग्योनीना च ॥ १८ ॥

तिर्यग्योनिजाना च परापरे स्थिती त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते भवतो
यथासङ्ख्यमेव । पृथक्करणं यथासङ्ख्यदोषाविनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा
इमेकमेव सूत्रमभविष्यदुभयत्र चोभे यथासङ्ख्य स्यातामिति ॥

द्विविधा चैषा मनुष्यतिर्यग्योनिजानां स्थितिः । भवस्थितिः
कार्यस्थितिश्च । मनुष्याणां यथोक्ते त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते परापरे
भवस्थिती । कायस्थितिस्तु परा सप्ताष्टौ वा भवग्रहणानि ॥

तिर्यग्योनिजाना च यथोक्ते समासतः परापरे भवस्थिती ।
ध्यासतस्तु शुद्धपृथिवीकायस्य परा द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवी-
कायस्य द्वाविंशति । अप्कायस्य सप्त । वायुकायस्य त्रीणि । तेज-
कायस्य त्रीणि रात्रिदिनानि । वनस्पतिकायस्य दशवर्षसहस्राणि ।
एषा कायस्थितिरसङ्ख्येया अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यो वनस्पतिकायस्या-

१ परा—उत्पृष्टा । अपरा—जघया ।

२ अ ४ सू १५

३ मनुष्यजमलम्बा तिर्यग्जन्म वा कियन्त बाल जीयति प्राणी जघन्येनोत्कर्षेण
वेति ।

४ मनुष्यो भूत्वा तिर्यग्योनिवा मरणमनुभूय पुनर्मनुष्येभ्येव मनुष्य । तिर्यक्षेव
तिर्यग्योनिनैरुत्कर्षेण कतिवृत्त समुत्पद्यते ।

५ अष्टमभवे तु देवकुलतरङ्गत्वान्नते पश्चाद् देवलोक गच्छति ।

६ अ ३ सू १७

७ अ ४ सू १५

नन्ताः । द्वीन्द्रियाणां भवस्थितिर्द्वादशवर्षाणि । त्रीन्द्रियाणामेकोन-
 पञ्चाशद्वार्षिदिनानि । चतुरिन्द्रियाणां पञ्चासाः । एषा कायस्थितिः ।
 सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजा पञ्चविधाः ।
 तद्यथा । मत्स्या उरगा, परिसर्पा, पक्षिणश्चतुष्पदा इति । तत्र
 मत्स्यानामुरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटयेव पक्षिणा पल्योपमास-
 ङ्ख्येयभागश्चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि गर्भजानां स्थितिः । तत्र
 मत्स्यानां भवस्थितिः पूर्वकोटिस्त्रिपञ्चाशदुरगाणां द्विचत्वारिंशद्भु-
 जगानां द्विसप्ततिः, पक्षिणां स्थलचराणां चतुरशीतिर्वर्षसहस्राणि
 सम्पूर्णिमानां भवस्थितिः । एषा कायस्थितिः सप्ताष्टौ भवग्रहणानि ।
 सर्वेषां मनुष्यतिर्यग्योनिजानां कायस्थितिरप्यपरान्तमुर्हतिवेति ॥१८॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेण लोकाप्रज्ञासिर्नामा
 तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्राह । उक्तं भवता भवप्रत्ययोऽग्निर्नारकदेवानामिति । तथौदयिकेषु भावेषु देवगतिरिति । 'केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवो-
वर्णवाटो दर्शनमोहस्य' 'सरागस्यमादयो देवस्य' । 'नारक-
सम्मूर्त्तिनो नपुसकानि' 'न देवाः' । तत्र के देवा । कति
विधा वेति । अत्रोच्यते—

देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥

देवाश्चतुर्निकाया भवन्ति । तान्परस्तादृक्ष्याम ॥ १ ॥

तृतीय पीतलेश्यः ॥ २ ॥

तेषां चतुर्णां देवनिनायानां तृतीयो देवनिनायः पीतलेश्य
एव भवति । कश्चासौ । ज्योतिष् इति ॥ २ ॥

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

ते च देवनिनाया यथासङ्ख्यमेव विकल्पा भवन्ति । तत्रथा।

---

१ अ १ सू २२

२ अ २ सू १ भाष्ये ।

३ अ ६ सू १४

४ अ ६ सू २०

५ अ २ सू ५०

६ अ २ सू ५१

७ वैमानिकानाधिकृत्येदमुच्यते ऊर्ध्वलोकावसर इति । प्रधानत्वात्, अन्यथा
भवनपतयोऽधोलोके, व्यन्तरज्योतिष्वास्तिर्यल्लोक इति ।

८ अ ४ सू ११-१२-१३-१७

दण्डविकल्पा भवनवासिनोऽसुरादयो वर्क्ष्यन्ते । अष्टविकल्पा व्यन्त-
रां किन्नरादयः । पञ्चविकल्पा ज्योतिष्कां सूर्यादयः । द्वादण्ड
विकल्पा वैमानिकाः । कल्पोपपन्नपर्यन्ताः सौधमार्गानिष्विति ॥ ३ ॥

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशदारिपद्यात्मरक्षलोकपालानीक-
प्रकीर्णकामियोग्यकिलिपिकाश्चेकश ॥ ४ ॥

एकेकशब्देषु देवनिर्वायेषु देवा दशविधा भवन्ति । तत्र या ।
इन्द्राः सामानिकाः त्रायस्त्रिंशा पारिषदाः आत्मरक्षाः लोकपालाः
अनीकानि अनीकाधिपतयः प्रकीर्णकाः आभियोग्याः किलिपिका-
श्चेति । तत्रेन्द्रा भवनवासिव्यन्तरज्यातिष्कविमानाधिपतय इन्द्रस-
माः सामानिका अमात्पापितृगुरुपाध्यायमहत्तरवत् केवलमिन्द्रत्व-
हीना । त्रायस्त्रिंशा मन्त्रिपुणोद्दितस्थानीयाः । पारिषदा वयस्य-
स्थानीयाः । आत्मरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः । लोकपाला आराक्षि-
कार्यचरस्थानीयाः । आनिपाधिपतयो दण्डनायकस्थानीयाः ।
अनीकान्यनीकस्थानीयान्येव । प्रकीर्णकाः पौरजनपदस्थानीयाः ।
आभियोग्या दासस्थानीयाः । किलिपिका अन्तस्थस्थानीया
इति ॥ ४ ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्का ॥५॥

१ अ १ सू ११

२ अ १ सू १२

३ अ ४ सू १३

४ अ ४ सू १७

५ अन्ते परिगता पर्यन्ता कल्पोपपन्ना पर्यन्ता येषां ते इमे कल्पोपपन्नाः
कल्पाश्च द्वादश वर्क्ष्यमाणाः सौधमार्गदयोऽन्युनपर्यवसानाः, तत्पदं
स्यावेदयति । परे तु द्विविकल्पा - मध्यविकल्पासिनो विष्णुादिवर्क्ष्यन्ते ॥ ५ ॥

६ अ ४ सू २०-२४

व्यन्तरा ज्योतिष्काश्चाष्टमिधा भवन्ति त्रायस्त्रिंशलोकपाल-
वर्ज्या इति ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्दीन्द्रा ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्देवनिकाययोर्भवनवासिव्यन्तरयोर्देवविकल्पानां द्वौ द्वा-
विन्द्रो भवतः । तत्रथा । भवनवासिषु तावद् द्वौ असुरकुमाराणामिन्द्रौ
भरतश्चमरो जलिश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च । विद्यु-
त्कुमाराणां हरिर्हरिसहश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुदारी च ।
अग्निकुमाराणामग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां बेलम्बः प्रभ-
ञ्जनश्च । स्तनितकुमाराणां मुघोषो महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां
जलमान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णोऽवशिष्टश्च । दिक्कुमारा-
णाममितोऽमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेऽपि द्वौ किन्नराणामिन्द्रौ किन्नरः
किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणामति-
कायो महाकायश्च । गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्ण-
भद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽ-
तिरूपश्च । पिशाचानां ऋालो महाऋालश्चेति । ज्योतिष्काणां तु
वहवः सूर्याश्चन्द्रमसश्च ॥ वैमानिकानामेकैक एव । तद्यथा । सौधर्म-
शक्रः । ऐशाने ईशानः । सनत्कुमारे सुनत्कुमार इति । एव सर्व-
कल्पेषु स्वकल्पाद्वा । परतस्त्विन्द्रादयो दश विशेषा न सन्ति ।
सर्व एव स्वतन्त्रा इति ॥ ६ ॥

पीतान्तलेक्ष्या ॥ ७ ॥

पूर्वयोर्निर्णाययोर्देवानां पीतान्ताश्चतस्रो लेक्ष्या भवन्ति ॥७॥

१ अच्युतकल्पात्परत इन्द्रादयो विकल्पाः प्रवेद्यकेषु विजयादिकेषु च न भवन्ति ।
सर्व एव हि ते स्वतन्त्रत्वादहमिन्द्रा गमनागमनरहिताश्च प्राय इति ।

३ कृष्णा. नीला. कापोता. पीतेति ।

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥

भवनवास्यादयो देवा आ ऐशानात्कायप्रवीचारा भवन्ति । कायेन प्रवीचार एषामिति कायप्रवीचारा । प्रवीचारो नाम मैथुन विषयोपसेवनम् । ते हि सत्प्रिष्टकर्माणो मनुष्यबन्मैथुनसुखमनुपली यमानास्तीवानुशया कायसङ्केशज सर्वाङ्गीण स्पर्शसुखमवाप्य प्रीतिमुपलभन्ति इति ॥ ८ ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमन प्रवीचारा द्वयोर्द्वयो ॥ ९ ॥

ऐशानादूर्ध्व शेषाः कल्पोपपन्ना देवा द्वयोर्द्वयो, स्पर्शरूपशब्दमन, प्रवीचारा भवन्ति यथासङ्ख्यम् । तत्रथा । सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवान्मैथुनसुखमेप्सुनुत्पन्नास्थान्विदित्वा देव्य उपतिष्ठन्ते । ता स्मृष्टैव च ते प्रीतिमुपलभन्ते विनिवृत्तास्याश्च भवन्ति ॥ तथा ब्रह्मलोकलान्तरयोर्देवानेवभूतोत्पन्नास्थान्वित्वा देव्यो दिव्यानि स्वभावभावस्वराणि सर्वाङ्गमनोहराणि शृङ्गारोदाराभिजातामारविलासान्युज्ज्वलचारवेपाभरणानि स्वानि रूपाणि दर्शयन्ति । तानि दृष्ट्वैव ते प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्तास्याश्च भवन्ति ॥ तथा महाशुचसहस्राङ्गयोर्देवानुत्पन्नप्रवीचागस्थान्विदित्वा देव्य श्रुतिविषयसुखानत्यन्तमनोहराश्च शृङ्गारोदाराभिजातविलासाभिन्नापञ्चेदतलताभरणरवमिथ्रान्दसितकथितगीतशब्दानुदीरयन्ति । ताञ्च श्रुत्वाैव ते प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्तास्याश्च भवन्ति ॥ आनतप्राणतारणाच्युतकल्पवासिनो देवा प्रवीचारायोत्पन्नास्था देवी सकल्पयन्ति सकल्पमात्रेणैव ते परा प्रीतिमुपलभन्ते विनिवृत्तास्याश्च भवन्ति ॥ एभिश्च प्रवीचारैः परत, परत, प्रीतिप्रकर्षविशेषोऽनुपमगुणो भवति प्रवीचारिणामल्पसङ्केशत्वात् । स्थितिप्रभावाभिरधिका इति बह्यते ॥ ९ ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥

कल्पोपपन्नेभ्यः परे देवा अमवीचारा भवन्ति । अल्पसङ्के-
शत्वात् स्वस्थाः शीतीभूताः । पञ्चविधप्रवीचारोद्भवादपि प्रीतिवि-
शेषादपरिमितगुणप्रीतिप्रकर्षाः परमसुखतृप्ता एव भवन्ति ॥ १० ॥

अत्राह । उक्तं भवता देवाश्चतुर्निकाया दशाष्टपञ्चद्वादश-
विकल्पा इत्युक्ते निकायाः के के चैषा विकल्पा इति । अत्रोच्यते ।
चत्वारो देवनिकाया । तत्रथा । भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का
वैमानिका इति ॥

तत्र—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधि- द्वीपदिक्कुमाराः ॥ ११ ॥

प्रथमो देवनिकायो भवनवासिनः । इमानि चैषां विधानानि
भवन्ति । तत्रथा—१ असुरकुमारा २ नागकुमारा ३ विद्युत्कुमारा,
४ सुपर्णकुमारा ५ अग्निकुमारा ६ वातकुमारा, ७ स्तनितकुमारा ८
उदधिकुमारा ९ द्वीपकुमारा १० दिक्कुमारा इति । कुमारवदेत कान्त-
दर्शना सुकुमारा मृदुमधुरललितगतयः शृङ्गागभिजातरूपविक्रियाः
कुमारवच्चोद्धतरूपप्रेषभाषाभरणप्रहरणायरणयानवाहना, कुमारवच्चो
लङ्घनरागाः श्रीढनपराश्चेत्यतः, कुमारा इत्युच्यन्ते । असुरकुमारा
वासेष्वसुरकुमाराः प्रतिवसन्ति शेषास्तु भवनेषु । महामन्दरस्य दक्षि-
णोत्तरयोर्दिग्निभागयोर्बह्वीषु योजनशतसहस्रकोटीकोटीष्वावासा
भवनानि च दक्षिणार्धाधिपतीनामुत्तरार्धाधिपतीनां च यथास्व

१ परे—कल्पातीता । अ ४ सू २४

२ उदितस्नेहाः ।

३ दशास्तु नागादयो भवनेष्वेव प्रायो वसन्ति नागेषु । तानि च भवनानि
परिवृत्तान्यन्तश्चतुराणि अथ पुष्करकर्णिकादस्थानानि ।

भवन्ति । तत्र भवन्नानि रत्नप्रभाया बाह्व्यार्धमवगाह्य मये भवन्ति ।
भवनेषु वसन्तीति भवनवासिनः ॥

भवप्रत्ययाश्चैषामिमा नामकर्मनियमात्स्वजातिविशेषनियता
विक्रिया भवन्ति । तत्रथा । गम्भीरा श्रीमन्तः काला महाकाया
रत्नोत्कटपुण्ड्रभास्वराश्चूडामणिचिह्ना भ्रमुरकुमारा भवन्ति । शिरो-
मुखेष्वधिरूपतिरूपा कृष्णश्यामा मृदुललितगतय शिरसु फणि
चिह्ना नागकुमारा । स्निग्धा भ्राजिष्णवोऽवदाता वज्रचिह्ना विगु-
त्कुमारा अधिकरूपग्रीवोरस्का, श्यामावदाता गरडचिह्ना सुपर्ण-
कुमारा । मानोन्मानप्रमाणयुक्ता भास्वन्तोऽवदाता घटचिह्ना
अग्निकुमारा भवन्ति । स्थिरपीनवृत्तगात्रा निमग्नोत्तरा अश्वचिह्ना
अत्राता वातकुमारा । स्निग्धा स्निग्धगम्भीरानुनादमहास्वना
कृष्णा वर्धमानचिह्ना स्तनितकुमारा । उत्कटिष्वधिकप्रतिरूपा
कृष्णश्यामा मकरचिह्ना उदधिकुमारा । उरःस्कन्धग्राह्यप्रहस्तेष्वधि-
कप्रतिरूपा, श्यामावदाताः सिंहचिह्ना द्वीपकुमारा । जङ्गाप्रपादेष्व-
धिकप्रतिरूपा श्यामा हस्तिचिह्ना टिकुमारा । सर्व विविधवस्त्रा
भरणप्रहरणावरणा भवन्तीति ॥ ११ ॥

व्यन्तरा* किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूत-
पिशाचाः ॥ १२ ॥

अष्टविधो द्वितीयो देवनिःशाय* । एतानि चास्य विधानानि
भवन्ति । अधस्तिर्यग्धूर्ध्वं च त्रिष्वपि लोकेषु भवननगरेष्ववासेषु

१ तस्मिन्नेव स्थाने नवतिमहन्नाभ्यधोऽवगाह्य । आवासान्तु सहस्रद्वयपरिवर्तिऽ
ताया रत्नप्रभाया सर्वत्रेत्याभिप्रायः ।

२ बाह्व्यस्य माय बाह्व्यम् । अधशब्दो यून्त्ववाची ।

च प्रतिवसन्ति । यस्माच्चाधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रीनपि लोकान् स्पृशन्तः
स्वातन्त्र्यात्पराभियोगाच्च प्रायेण प्रतिपतन्त्यनियतगतिमचारा मनु-
ष्यान्पि केचिद्भृत्यवदुपचरन्ति विविधेषु च शैलकन्दरान्तरवनवि-
वरादिषु प्रतिवसन्त्यतो ध्यन्तरा इत्युच्यन्ते ।

तत्र किन्नरा दशविधाः । तत्रथा—१ किन्नरा २ किम्पुरुषाः
३ किम्पुरुषोत्तमा ४ किन्नरोत्तमा ५ हृदयगमा ६ रूपशालिनो ७
ऽनिन्दिता ८ मनोरमा ९ रतिमिया १० रतिश्रेष्ठा इति ॥ किम्पुरुषा
दशविधाः । तत्रथा—१ पुरुषा, २ सत्पुरुषा ३ महापुरुषा, ४ पुरुषवृषभाः
५ पुरुषोत्तमा ६ अतिपुरुषा ७ मरुदेवा ८ मरुतो ९ मेरुमभा १०
यशस्वन्त इति ॥ महोरगा दशविधाः । तत्रथा—१ भुजगा
२ भोगशालिनो ३ महाकाया ४ अतिकाया, ५ स्वन्धशालिनो
६ मनोरमा ७ महावेगा ८ महेष्वक्षा ९ मेरुकान्ता १० भास्वन्त
इति ॥ गान्धर्वा द्वादशविधाः । तत्रथा—१ हाहा २ हृह
३ तुम्बुरवो ४ नारदा ५ ऋषिवादिका ६ भूतवादिका
७ कान्म्या ८ महाकादम्बा ९ रैवता १० विश्वारसवो ११ गीतरतयो
१२ गीतयशस इति ॥ यक्षास्त्रयोदशविधाः । तत्रथा—
१ पूर्णभद्रा २ माणिभद्रा ३ श्वेतभद्रा ४ हरिभद्राः ५ सुम-
नोभद्रा ६ व्यतिपातिकभद्रा ७ सुभद्रा ८ सर्वतोभद्रा ९ मनुष्य-
यक्षा १० वनाधिपतयो ११ वनादारा १२ रूपयक्षा १३ यक्षोत्तमा
इति ॥ सप्ताविधा राक्षसाः । तत्रथा—१ भीमा २ महाभीमा
३ विघ्ना ४ विनायका ५ जलराक्षसा ६ राक्षसराक्षसा
७ ब्रह्मराक्षसा इति ॥ भूता नवविधाः । तत्रथा—
१ सुरूपा २ प्रतिरूपा ३ अनिरूपा ४ भूतोत्तमा ५ स्कन्दि-
का ६ महास्कन्दिका ७ महावेगा ८ प्रतिच्छन्ना ९ आकाशगा
इति ॥ पिशाचा पञ्चदशविधाः । तत्रथा—१ कूष्माण्डा
२ पटका ३ जोषा ४ आह्लाका ५ काला ६ महाकाला

७ श्यौक्षा ८ अश्यौक्षा ९ स्नाल्पपिशाना १० मुखरापिशाना
११ अधन्तारका १२ नेहा १३ महाविदेहा १४ स्तूष्णीका १५ वन-
पिशाना इति ॥

तत्र किन्नरा म्रियद्गुश्यामा सौम्या सौम्यदर्शना
मुखेष्वधिकम्पशोभा मुकुटमौलिभूषणा अशोरुक्षध्वजा अरदाताः।
किम्पुरुषा उरग्राहुष्वधिकशोभा मुखेष्वधिकभास्वरा विविधाभरण-
भूषणाश्चित्रस्रगनुलेपनाश्चम्पस्त्रवृक्षध्वजाः॥ महोग्मा श्यामावदाता
महावेगाः सौम्या सौम्यदर्शना महाफाया पृथुपीनम्बन्धग्रीवा
विविधानुविलेपना विविधाभरणभूषणा नागवृक्षध्वजा । गान्धर्वा
रक्तावदाता गम्भीराः प्रियदर्शना सुरूपा सुमुग्वाकारा सुस्वरा
मौलिधरा हाराविभूषणास्तुम्बुरुक्षध्वजा । यम्भाः श्यामावदाता
गम्भीरास्तुन्दिला वृन्तारका, म्रियदर्शना मानोन्मानममाणयुक्ता
रक्तपाणिपातल्लग्नवतालुनिह्वीष्टा भास्वरमुकुटयग नानारत्नाविभू-
षणा वटवृक्षध्वजा । राभसा अरदाता भीमा भीमदर्शना शिर-
कराला रक्तलम्बीष्टास्तपनीयाविभूषणानानाभक्तिविलेपनाः खट्वां
ह्वजा । भूताः श्यामा सुरूपा सौम्या आपीवरा नानाभक्ति
विलेपना मुल्लसध्वजाः फाला । पिशाचा सुरूपा, सौम्यदर्शना
हस्तग्रीवासु मणिरत्नविभूषणा कदम्बवृक्षध्वजा । इत्येवमकारस्व
भावानि वैक्रियाणि रुपचिह्नानि व्यन्तगणा भवन्तीति ॥ १२ ॥

तृतीयो देवनिपायः—

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च॥१३॥

ज्योतिष्काः पञ्चविधा भवन्ति । तत्रया—१ सूर्या २ चन्द्र-
मसो ३ ग्रहा ४ नक्षत्राणि ५ प्रकीर्णतारका इति पञ्चविधा ज्यो-
तिष्का इति । असमासकरणमार्पाच्च सूर्याचन्द्रमसोः क्रमभेद कृत
यथा गम्येतेतदेवैषामूर्ध्वनिवेश आनुपूर्व्यमिति । तत्रया—सर्वाध-

स्तात्सूर्यास्ततश्चन्द्रमसस्ततो ग्रहास्ततो नक्षत्राणि ततोऽपि मणीर्ण-
ताराः । ताराग्रहास्तनियतचारित्वात्सूर्यचन्द्रमसामूर्वमधश्च चरन्ति ।
सूर्येभ्यो दशयोजनावलम्बिनो भवन्तीति । समाद्भूमिभागादष्टसु
योजनशतेषु सूर्यास्ततो योजनानामशीत्या चन्द्रमसस्ततो विंशत्या
तारा इति । द्योतयन्त इति ज्योतीषि विमानानि तेषु भवा ज्योतिष्का
ज्योतिषो वा देवा ज्योतिरेव वा ज्योतिष्का* । मृदुदेषु शिरोमृदुदो-
पगूहितैः प्रभामण्डलकल्पैरुज्ज्वलैः, सूर्यचन्द्रतारामण्डलैर्यथास्व चिह्नैः
विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योतिष्का भवन्तीति ॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो नृलोके ॥ १४ ॥

मानुषोत्तरपर्यन्तो मनुष्यलोक इत्युक्तम् । तस्मिन् ज्योतिष्का
मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो भ्रमन्ति । मेरो प्रदक्षिणा नित्या गतिरेषा-
मिति मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयः । एकादशस्वेकाविंशेषु योजनशतेषु
मेरोश्चतुर्दिश प्रदक्षिण चरन्ति । तत्र द्वौ सूर्या जम्बूद्वीपे, लवणजले
चत्वारो, धातकीखण्डे द्वादश, कालोदे द्वाचत्वारिंशत्, पुष्करार्धे द्विसप्त-
तिरित्येव मनुष्यलोके द्वात्रिंशत्सूर्यशत भवति । चन्द्रमसामप्येव एव
विधिः । अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि, अष्टाशीतिर्ग्रहाः, पद्माष्टौ, सहस्राणि

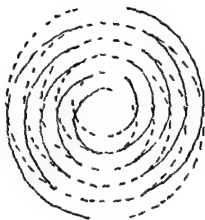
१ अत्यन्तप्रकाशचारित्वात् ज्योतिः शब्दाभिधेयानि विमानानि ।

२ जम्बूद्वीप (३-९) धातकीखण्डपुष्करद्वीपाधरूपा द्वीपा द्वौ च लवणो
दधिकालोदधिरूपौ समुद्रौ मानुष क्षेत्रे मनुष्याणामुत्पत्तेर्मरणस्य च भावात् । अस्मिन्
मानुषे क्षेत्रे समा विभागाः कालविभागाः सुषमसुषमादयो [४-१५] भवन्ति । ततो
मनुष्यक्षेत्रापरतः सयमपि देवारण्य देवानां क्रीडारथान तत्र जन्मतो मनुष्याः नापि तत्र
कोऽपि कालविभाग इत्यर्थः ।

३ अ ३ सू १४

४ तत्र द्वाविंश शत एव सूर्याणामपि द्वात्रिंश शत परिभावनियम् । (जी ३
प्रति)

५ एकैकस्य शशिना तारापरिवार कोटीकोटीना पद्माणि सहस्राणि नव
शतानि पञ्चसप्तत्यधिनानि । सूत्र १९ मा ॥

द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे । इमे च तयोर्धर्मणरेते । एव चतुर्द्वादश-
मभृतीनां सूर्याणां रेखा ज्ञेया । पृ ९७

नव शतानि पञ्चसप्ततानि तारा कोटीकोटीनामेवैकस्य चन्द्रमसः
परिग्रहः । सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोके, शेषास्तूर्व-
लोके ज्योतिष्का भवन्ति । अष्टचत्वारिंशद्योजनरूपष्टिभागा सूर्य-
मण्डलविष्कम्भः, चन्द्रमसः पदपञ्चाशद्, ग्रहाणामर्थयोजन, गव्युत
नक्षत्राणां, सर्वोत्कृष्टायास्ताराया अर्थत्रयोशो, जयन्याया पञ्चधनु-
शतानि । विष्कम्भार्धबाहल्याश्च भवन्ति । सर्वे सूर्योदयो नृलोक इति
वर्तते । बहिस्तु विष्कम्भबाहल्याभ्यामतोऽर्धं भवन्ति ॥ एनानि च
ज्योतिष्विमानानि लौकस्थित्या प्रसक्तावस्थितगतीन्यापि ऋद्धि
विशेषार्थमाभियोग्यनामरुमोदयान्च नित्य गतिरतयो देवा बहन्ति ।
तत्रथा—पुरस्तात्केसरिणो, दक्षिणतः कुञ्जरा, अपरतो वृषभा,
उत्तरतो जविनोऽम्बा इति ॥ १४ ॥

तत्कृत कालविभागः ॥ १५ ॥

कालोऽनन्तममयो वर्तनात्लिक्षण इत्युक्तम् । तस्य विभागो
ज्योतिष्काणा गतिविशेषतश्चागविशेषेण हेतुना । ते वृत्तस्तनुकृतः ।
तत्रथा—अणुभागाद्वारा अशा कलालवा नालिका मुहूर्ता दिवस-
रात्रय पक्षा मासा ऋतवोऽयनानि सवत्सरा युगमिति लौकिकसमो
विभागः ॥ पुनरन्यो विकल्पः ग्रन्थोत्पन्नोऽतीतोऽनागत इति त्रिवि-
धः ॥ पुनस्त्रिविधः परिभाष्यते सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयोऽनन्त इति ॥

१ सूर्यमण्डलस्य विष्कम्भः अष्टचत्वारिंशदेकपञ्चभागा योजनस्य (ज ७ वध)

२ सर्वे चैते पौण्डसहस्रसख्या देवा सावेतुर्विमान बहन्ति । तथा चन्द्रमसः ।
एव विमानयहनसमय देवा पृथदर्शिनपश्चिमोत्तरदिक्षु यथाक्रम केसरिकुञ्जरवृषमाध
रूपाणि धारयन्ति ।

३ अ ५ सू ३९

४ अ ५ सू २२

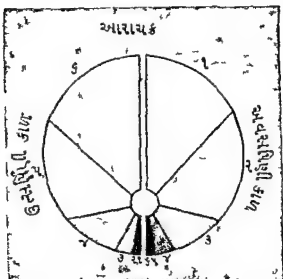
५ प्रत्युत्पन्न —वतमानः ।

तत्र परमसूक्ष्मक्रियस्य सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः
 स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकाल समय इत्युच्यते परमदुराधिगमोऽनि-
 र्देश्य । त हि भगवन्तः परमर्षयः केवलिनो विदन्ति न तु निर्दिशन्ति
 परमानिरुद्धत्वात् । परमानिरुद्धे हि तस्मिन् भाषाद्रव्याणां ग्रहणनि-
 सर्गयोः करणप्रयोगासम्भव इति । ते त्वसङ्ख्यया आवलिका । ताः
 सङ्ख्यया उल्ल्यासस्तया निःश्वासः । तौ बलवतः पद्विन्द्रियस्य
 कल्पस्य मध्यमत्रयसः स्वस्थमनसः पुंसः प्राण । ते सप्त स्तोत्रः ।
 ते सप्त लयः । तेऽष्टात्रिंशदर्थे च नालिका । ते द्वे मुहूर्तः । ते त्रिंश-
 दहोरात्रम् । तानि पञ्चदश पक्षः । तौ द्वौ शुक्लकृष्णो मासः । तौ
 द्वौ मासाष्टुः । ते त्रयोऽयनम् ते द्वे सवत्सरः । ते पञ्च चन्द्रचन्द्रा-
 भिवधितचन्द्राभिवधिताख्या युगम् । तन्मयेऽन्ते चाधिकमासकौ ।
 सूर्यसवनचन्द्रनक्षत्राभिवर्धितानि युगनामानि । वर्षशतसहस्रं चतुर-
 शीतिगुणितं पूर्वागम् । पूर्वाङ्गशतसहस्रं चतुरशीतिगुणितं पूर्वम् ।
 एत तान्ययुतरुमल्लनलिनमुमुदतुग्रदटाववा हाहाहूचतुरशीति-
 शतसहस्रगुणा सङ्ख्येय कालः । अत ऊर्ध्वमुपमानियत
 वक्ष्यामः । तत्रथा हि नाम योजनाविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं वृत्त-
 पत्यमेकरात्रागुल्लृष्टसप्तरात्रजातानामङ्गलोन्नां गाढं पूर्णं स्याद्वर्षशता-
 दैर्गहस्मिन्नुद्विगमाने यावता कालेन तद्विक्तं स्यादेतत्पल्योपमम् ।
 तद्वशाभिः कोटीकोटिभिर्गुणितं सागरोपमम् । तेषां कोटीकोटयश्च
 तस्य सुपमसुपमा । तिस्रः सुपमा । द्वे सुपमदुःपमा । द्विचत्वारिंश-
 द्वर्षसहस्राणि हित्वा एका दुःपमसुपमा । वर्षसहस्राणि एकविंशति-
 र्दुःपमा । तावत्येव दुःपमदुःपमा । ता अनुलोमप्रतिलोमा अवसपि-

१ प्रथमाद्वितीयौ सवत्सरौ चान्द्रौ शतव्यौ, तृतीयसवत्सरः अमिवर्धितः जानीहि,
 चतुर्थसवत्सरः भूयश्चाद्रमेव जानीहि, पञ्चममाविवर्धितम् । अत्र ये चाद्राः सवत्सरा
 ते द्वादशमासिका ये तु द्वौ अमिवर्धिताख्यौ सवत्सरौ तौ त्रयोदशमासिनौ चाद्रमास-
 प्रमाणेन ।

। भाष्यम्

अवसर्पिणी ।

आराचकम् ।

पृ ९५

आम्ना कालस्यारोहानरोहमौ ज्ञायेते ।

प्युत्सर्पिण्यौ भरतैरावतेष्वनाग्रनन्त परिवर्तेतेऽहोरात्रवत् । तयो-
 शरीरायु शुभपरिणामानामनन्तगुणहानिवृद्धी अनुभपरिणामवृद्धि-
 हानी । अवस्थितावस्थितगुणा चैकान्यत्र । तत्रया—कुरुषु सुपम-
 सुपमा, हरिरभ्यरुगासेषु सुपमा, हैमवतहैरण्यवतेषु सुपमद्वयमा,
 विदेहेषु सान्तरद्वीपेषु दुष्पमसुपमा, अत्येवमार्त्विगुण्यक्षेत्रे पर्यापन्न
 कान्यविभागो ज्ञेय इति ॥ १५ ॥

बहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥

नृलोकद्राहिर्योतिष्का अवस्थिता । अवस्थिता इत्यविचारिणोऽवस्थितविमानप्रज्ञा अवस्थितलेख्याप्रकाशा इत्यर्थः । सुखशी-
 तोष्णरश्मयश्चेति ॥ १६ ॥

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

चतुर्थो देवानिकायो वैमानिका । तेऽन ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते ।
 विमानेषु भया वैमानिकाः ॥ १७ ॥

कल्पोपपन्ना कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥

द्विविधा वैमानिका देवा । कल्पोपपन्ना कल्पातीताश्च ।
 तान परस्ताद्वक्ष्याम इति ॥ १८ ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

१ लेख्या बण स नृलोकान्तवर्तिनामुपरागादिभिरभ्यस्तमसि प्रसिद्धे । दृष्ट-
 विवर्तिना तु तदभावादवस्थितवीतवणत्वम् । प्रकाशोऽप्यवस्थितान्तेरा द्यो-
 वरिमाणो निष्कम्पत्वादस्तमरोदयामावाच्यति ।

२ अ ४ स २०

३ मौषमादिकल्पानतीता ।

४ उपरिष्ठा सुवर्गवैयकविमानपञ्चकाधिकारिणः ।

५ अ ४ सु २४

उपर्युपरि च यथानिर्दश वेदितव्या. । नैरक्षेत्रे नापि तिर्य-
गधो वेति ॥ १९ ॥

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तक-
महागुक्सहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु
ग्रैवेयेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सार्थ-
सिद्ध च ॥ २० ॥

एतेषु सौधर्मादिषु कल्पविमानेषु वैमानिका देवा भवन्ति ।
तत्रथा—सौधर्मस्य कल्पस्योपर्यैशानः कल्प । ऐशानस्योपरि सा-
नत्कुमार. । सानत्कुमारस्योपरि माहेन्द्र इत्येवमासर्वार्थसिद्धादिति ॥
सुधर्मा नाम शक्रस्य देवेन्द्रस्य सभा । सा तस्मिन्नस्तीति सौधर्म-
कल्प. । ईशानस्य देवराजस्य निवास ऐशान इत्येवमिन्द्राणा निवास
योग्याभिग्या. सर्वे कल्पा. ॥ ग्रैवेयास्तु लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेश-
प्रिनिविष्टा ग्रीवाभरणभूता ग्रेवा ग्रीव्या ग्रेवेया ग्रेवेयम् इति ॥
अनुत्तरा पञ्च देवनामान एव । विजिता अभ्युदयविघ्नहेतव एभि-
रिति विजयवैजयन्तजयन्ता । तैरेव विघ्नहेतुभिर्न पराजिता अपरा-
जिता । सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु सिद्धाः सर्वार्थश्च सिद्धा सर्वे
चैषामभ्युदयार्था सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धा । विजितप्रा-
याणि वा कर्माण्येभिरुपास्थितभद्रा, परीपहेरपराजिता सार्थेषु
सिद्धा सिद्धप्रायोत्तमार्था इति, विजयान्य इति ॥ २० ॥

स्थितिप्रभावसुखदुतिलेद्याविशुद्धीन्द्रियानाधिविषयतोऽ-

धिका. ॥ २१ ॥

यथाक्रम चैतेषु सौधर्मादिषूपर्युपरि नैवा पूर्वत पूर्वत एभिः
स्थित्यादिभिरर्थैराधिका भवन्ति ॥ तत्र स्थितिरन्कृष्टा जघन्या च

परस्तादक्ष्यते । इह तु वचने प्रयोजनं येषामपि समा भवति तेषामप्यु-
पर्युपरि गुणाधिका भवतीति यथा प्रतीयेत । प्रभावतोऽधिकाः । यः
प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु सौधर्मकाणां सोऽनन्त
गुणाधिक उपर्युपरि । मन्दाभिमानतया त्वल्पतरसङ्घिष्टत्वादेते न
प्रवर्तन्त इति ॥ क्षेत्रस्वभावजनितान्च शुभपुद्गलपारिणामात्सुखतो
द्युतितश्चानन्तगुणप्रकर्षेणाधिका ॥ लेश्याविशुद्ध्याधिकाः । लेश्या-
नियमः परस्तादेषा वक्ष्यते । इह तु वचने प्रयोजनं यथा गम्येत
यत्रापि विधानतस्तुल्यास्तत्रापि विशुद्धितोऽधिका भवन्तीति । कर्म
विशुद्धित एव बाधिका भवन्तीति ॥ इन्द्रियविषयतोऽधिका । यदि-
न्द्रियपाटव दूरादिष्टविषयोपलब्धौ सौधर्म्येवानां तत्प्रकृष्टतरगुणत्वा
दल्पतरमल्लेसत्वाच्चाधिरुमुपर्युपरीति । अधिविषयतोऽधिका सौध-
र्म्यैशानयोर्देवा अत्राधिविषयेणाधो रत्नप्रभा पश्यन्ति तिर्यगसङ्घ्ये-
यानि योजनसहस्राण्यूर्ध्वमास्वभवनात् । सानत्कुमारमाहेन्द्रयो शर्-
रामभा पश्यन्ति तिर्यगसङ्घ्येयानि योजनशतसहस्राण्यूर्ध्वमास्वभवना-
त् । इत्येव शेषाः क्रमशः । अनुत्तराविमानवासिनस्तु कृत्स्ना लोक-
नालं पश्यन्ति । येषामपि क्षेत्रतस्तुल्योऽधिविषयः तेषामप्युपर्युपरि
विशुद्धितोऽधिको भवतीति ॥ २१ ॥

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीना ॥ २२ ॥

गतिविषयेण शरीरमहत्त्वेन महापरिग्रहत्वेनाभिमानेन चोप-
र्युपरि हीना । तद्यथा—द्विसागरोपमजघन्यास्थितीनां देवानामा-
सप्तम्या गतिविषयस्तिर्यगसङ्घ्येयानि योजनफोनीकोटीसहस्राणि ।

१ अ ४ सू २९ इत्यत पर सू ४२ इति यावत् ।

२ अ ४ सू २३

३ अनुत्तराऽऽत्मात्मक-गोचरमध्यवर्तिनीम् ।

ततः परतो जघन्यस्थितीनामेतैश्चहीना भूमयो यावत्तृतीयेति ।
गतपूर्वाश्च गमिष्यन्ति च तृतीया देवाः परतस्तु सत्यपि गतिविषये
न गतपूर्वा नापि गमिष्यन्ति । महानुभावप्रियातः औटासीन्या
चोपर्युपरि देवा न गतिरस्तयो भवन्ति ॥ सौधर्मज्ञानयो फल्पयो-
र्देवानां शरीरोच्छ्राय सप्तारत्नयः । उपर्युपरि द्रयोर्द्वयोरेकारत्निर्हीना
आसहस्रास्तद् । आनतादिषु तिस्रः । प्रैवेयनेषु द्वे । अनुत्तरे एका
इति ॥ सौधर्म विमानानां द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि । ऐशानेऽष्टाविंश-
तिः । सानत्कुमारे द्वांश । माहेन्द्रेऽष्टौ । ब्रह्मलोके चत्वारि शतस
हस्राणि । लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि । महाशुभ्रे चत्वारिंशत् । सह
स्रारे पद् । आनतप्राणतारणाच्युतेषु सप्तशतानि । अधोप्रैवेयकाणां
शतमेकादशोत्तरम् । मध्ये सप्तोत्तरम् । उपर्येकमेव शतम् । अनुत्तरा
पञ्चैवेति । एवमूर्ध्वलोके विमानानां सर्गविमानपरिसङ्ख्या चतुर-
शीति शतसहस्राणि सप्तनवतिश्च सहस्राणि त्रयोविंशानीति । स्थानं
परिवारशक्तिविषयसंपत्तिस्थितिः कल्पाभिमाना परमसुखभागिन उप-
र्युपरीति ॥

उच्छ्वासाहारवेदनोपपातानुभातश्च साध्याः ।

उच्छ्वासः सर्वजघन्यस्थितीनां देवानां सप्तसु स्तोकेषु आ-
हारश्चतुर्थकालः । पल्पोपमस्थितीनामन्तर्द्विंशस्योच्छ्वासो दिवस
पृथक्त्वेत्याहारः । यस्य यावन्ति सागरोपमाने स्थितिस्तस्य ताव
त्स्वर्धमासेषु उच्छ्वासस्तावत्स्वैव वर्षसहस्रेष्व्याहारः ॥ देवानां सद्दे-

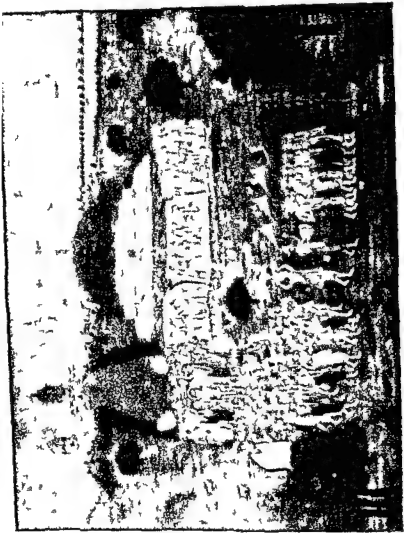
१ जिनाभिवन्दनादीन्मुक्त्वा ।

२ अरानि - निष्कनिष्ठमुष्टिदस्त (ज २ व १०) 'सप्त रत्नय' इत्यपि पाठः ।

३ स्थान-कल्पादि । परिवारो देवा देव्यश्च । शक्तिः एवमर्थमभिनत्यम् ।
विषयोऽन्धेति द्विषाणां वा । संपद्भिर्भूति । स्थितिराद्युप इत्यस्या । अथवा विषयसद-
गन्धादिसमुद्भिः ।

४ त्रिप्रमत्यानवम् पृथक्त्वसंज्ञा पारिभाषिकी ।

चित्रगताङ्कानां स्पष्टीकरणम् ।

१ विमानैरागच्छन्तो ज्योतिःदेवा ।

२ समवसरणम् ।

३ मृगाङ्गयज्ञः ।

४ भीवीरस्वामी ।

५ गणधरः ।

६ सिद्धायिका देवी ।

७ मुनिपरिवारः ।

८ साध्वीसमूहः ।

९ वैमानिकदेवाः ।

१० धर्मचक्रम् ।

११ मुनी ।

१३ भवनवासिदेवाः ।

१४ व्यन्तरदेवाः ।

१५ इन्द्रध्वजः ।

ना. प्रायेण भवन्ति न कदाचिदसद्वेदना । यदि चासद्वेदना भवन्ति
ततोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवन्ति न परतोऽनुसद्धा सद्वेदनास्तूत्कृष्टेन पण्मा-
सान् भवन्ति ॥ उपपातः । आरणान्पुतादूर्ध्वमन्यतीर्थानामुपपातो
न भवति । स्वलिङ्गिना भिन्नदर्शनानामाग्र्येयकेभ्य उपपात । अन्यस्य
सम्पद्गृष्टे सयतस्य भजनीय आसर्वार्थसिद्धात् । ब्रह्मलोकादूर्ध्व-
मासर्वार्थसिद्धान्चतुर्दशपूर्वधराणामिति ॥ अनुभावो विमानानां सि-
द्धिस्तैरस्य चाकाशे निरालम्बास्थितो लोकस्थितिरिव हेतुः । लोक-
स्थितिर्येकानुभावो लोकस्वभावो जगद्धर्मोऽजाद्विपरिणामसन्ताति-
रित्यर्थः । सर्वे च देवेन्द्रा ग्रैवेयादिषु च देवा भगवता परमर्षिणा-
मर्हता जन्माभिपेक्षनिःस्पृष्टज्ञानोत्पत्तिमहासंभवसरणनिर्वाणकाले-
ष्वासीनां शयिताः स्थिता वा सहस्रेषासनस्थानस्थानाश्रयैः भव-
न्ति । शुभकर्मफलोदयाल्लोकानुभावत एव वा । ततो जनितोप-
योगास्ता भगवतामनन्यसदृशीं तीर्थकरनामकर्मोद्भवा धर्मविभूति-
मवधिनालोन्य सजातसवेगा सद्वर्भवहुमानात्कोचिदागत्य भगवत्पा-
दमूलं स्तुतिवन्दनोपासनहितश्रवणैरगन्मानुग्रहमाप्नुवन्ति । केचित्पि
तत्रस्था एव प्रत्युपस्थापनाञ्जलिप्राणिपातनमस्कारोपहारैः परमसावि-
त्रा सद्वर्मानुरागोत्फुहन्नयनवदना समभ्यर्चयन्ति ॥ २० ॥

पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २३ ॥

उपर्युपरि वैमानिका सौधर्मादिषु द्वयोस्त्रिषु शेषेषु च पीत-
पद्मशुक्लेश्या भवन्ति यथामङ्गयम् । द्वयो पीतलेश्या सौधर्मेशा-
नयोः त्रिषु पद्मलेश्या सानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोत्रेषु । शेषेषु लान्त-
कादिप्रासर्वार्थसिद्धान्शुक्लेश्याः । उपर्युपरि तु विशुद्धतरेत्युक्तम्
॥ २३ ॥

अत्राह । उक्तं भवता द्विविधा वैमानिका देवा 'कल्पोपपन्ना, कल्पातीताश्च' (४ १८) इति । तत् के कल्पा इति । अत्रोच्यते—

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा ॥ २४ ॥

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा भवन्ति सौधर्मादय आरणाच्युतपर्यन्ता इत्यर्थः । अतोऽन्ये कल्पातीताः ॥

अत्राह । किं देवा सर्व एव सम्यग्दृष्टयो यद्भगवतां परमर्षीणामर्हता जन्मादिषु प्रमुत्तिता भवन्ति इति । अत्रोच्यते । न सर्वे सम्यग्दृष्टयः, किं तु सम्यग्दृष्टयः, सद्धर्मबहुमानादेव तत्र प्रमुत्तिता भवन्त्याभिगच्छन्ति च । मिथ्यादृष्टयोऽपि च लोकचित्तानुरोधादिन्द्रानुवृत्त्या परस्परस्पर्शनात् पूर्वानुचरितमिति च प्रमोदं भजन्तेऽभिगच्छन्ति च । लोकान्तिकास्तु सर्वे एव विशुद्धभावाः सद्धर्मबहुमानात्ससारदुःखार्चना च सत्त्वानामनुकम्पया भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु विशेषतः प्रमुत्तिता भवन्ति । अभिनिःक्रमणाय च कृतसंख्यान्भगवतोऽभिगम्य ब्रह्ममनसः स्तुवन्ति सभाजयन्ति चेति ॥ २४ ॥

ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥

ब्रह्मलोकालया एव लोकान्तिका भवन्ति नान्यकल्पेषु नापि परतः । ब्रह्मलोक परिवृत्त्याष्टासु दिक्षु अष्टविकल्पा भवन्ति ॥ २५ ॥

तत्रया—

१ भवनवासिनो (४ ११), व्यन्तरा (४ १२), ज्योतिष्का (४ १३), सौधर्मादयो द्वादश (४ २०) ।

२ (४-२०) सूत्रे नवग्रैवेयकादयो यथोक्ताः ।

३ लोकान्तिकास्तु सर्वे सम्यग्दृष्टयोऽवश्यं चार्हद्वरणमूलपवन्तमायान्ति, अर्हदादिसंयोगप्रशस्त्यध्यात्महितार्थे च ।

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुपिताव्यात्राधमरतोऽ-

रिष्टाश्च ॥ २६ ॥

एते सारस्वताऽन्योऽष्टविधा देवा ब्रह्मलोकस्य पूर्वोत्तगादिषु दिक्षु प्रदक्षिण भवन्ति यथासहस्रम् । तत्रया—पूर्वोत्तरस्यां दिशि सारस्वता, पूर्वस्यामादित्या, इत्येव शेषाः ॥ २६ ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २७ ॥

विजयादिष्वनुत्तरेषु विमानेषु तेषां द्विचरमा भवन्ति । द्विचरमा इति तदङ्ग्युताः परं निर्जनित्या सिध्यन्तीति । सऋत्सर्वार्थ-सिद्धमहाविमानवामिन । तेषाम्नु भजनीया ॥ २७ ॥

अत्राह । उक्तं भवता जीरस्यौत्थिकेषु भारेषु निर्यग्यानिर्गं निरिति तथा स्थितौ 'तिर्यग्योनीनां च' इति । आस्रेषु च 'माया तैर्यग्योनस्य' इति । तत्के तिर्यग्योनस्य इति । अत्रोच्यते—

१ "नवदेयान्तरा पत्रता तत्रदा—१ सारस्वत्य २ मादित्या ३ यन्त्री ४ वरुणा ५ महतोया य । ६ तुषितीया ७ अन्वावाहा ८ अमिन्वा चेव ९ रिष्टा य ॥ १ ॥" इति स्या ९ वा २८४ । (स्या ८ वा तु 'रिष्टा' इति नवमं नाम्नि) सप्तविंशन्तवाच्यादिषु लोकान्तिरदेवानां नयं निजया उत्तमवस्थिरे दृष्टं निजया कथं तन्मात्रं मतान्तरमिति ज्ञेयम् ।

२ अत्र दिग्महर्षेण सामर्थ्येन दिग्भिदिग् मतिरुक्तयम् । ब्रह्मलोकवाधाव्यवस्थितं रिष्टविमानप्रसारवर्षान्वितोऽनुत्तराधमरतो अरुण्यरुणगर्दतो यमुद्भूता अनियतस्तम काय-प्रमया कृष्णराज्योऽग्रे भवन्ति । यागां मध्येन प्रयाद् देवोऽन्ये सन्तोममापद्यन्ते । तत्र इयाद्भयो कृष्णराज्येऽप्यमाग एते भवन्ति ।

३ सवार्थमहर्षिमायावामिनस्तु महद्भजनित्या मनुष्येषु विद्विमतुगच्छन्ति मुनि-मामादयन्ति, सर्वे चानुत्तराधमरतिरिष्टा इवा प्रतनुत्तमानो भवन्तीति ।

४ अ २ सू ६

५ अ ३ सू १८

६ अ ६ सू १७

औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनय ॥ २८ ॥

औपपातिकेभ्यश्च नारकदेवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथोक्तेभ्यः
शेषा एकेन्द्रियादयस्तिर्यग्योनया भवन्ति ॥ २८ ॥

अत्राह । तिर्यग्योनिमनुष्याणां स्थितिरुक्ता । अथ देवानां
या स्थितिरिति । अत्रोन्यते—

स्थितिः ॥ २९ ॥

स्थितिरित्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यते ॥ २९ ॥

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ॥ ३० ॥

भवनेषु ताम्रद्वयनवासिनां दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपम-
मध्यर्धं परा स्थितिः । द्वयोर्द्वयोर्यथोक्तयोर्भवनयासीन्द्रयोः पूर्वा दक्षि-
णार्धाधिपतिः, पर उत्तरार्धाधिपतिः ॥ ३० ॥

शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥

शेषाणां भवनवासिष्वधिपतीनां द्वे पल्योपमे पादोने परा
स्थितिः । के च शेषा उत्तरार्धाधिपतय इति ॥ ३१ ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

असुरेन्द्रयोस्तु दक्षिणार्धाधिपत्युत्तरार्धाधिपत्योः सागरोपम-
मधिकं च यथासङ्ख्यं परा स्थितिर्भवति ॥ ३२ ॥

सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥

सौधर्ममात्रं कृत्वा यथाक्रममित ऊर्ध्वं परा स्थितिर्वक्ष्यते ॥ ३३ ॥

सागरोपमे ॥ ३४ ॥

सौधर्मे कल्पे देवानां परा स्थितिर्द्वे सागरोपमे इति ॥ ३४ ॥

अधिके च ॥३५॥

पेशाने द्वे एव सागरोपमे अधिके परा स्थितिर्भवति ॥३५॥

सप्त सनत्कुमारे ॥ ३६ ॥

सनत्कुमारे कल्पे सप्त सागरोपमानि परा स्थितिर्भवति ॥३६॥

निशेपत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च

॥ ३७ ॥

एभिर्विशेषादिभिरधिकानि सप्त माहेन्द्रादिषु परा स्थितिर्भवति । सप्तेति वर्तते । तथा—माहेन्द्रे सप्त विशेषाधिकानि । ब्रह्मलोकत्रिभिराधिकानि सप्त दशेत्यर्थः । लान्तके सप्तभिराधिकानि सप्त चतुर्दशेत्यर्थः । महाशुने दशभिराधिकानि सप्त सप्तदशेत्यर्थः । सहस्रारे एकान्शभिराधिकानि सप्त अष्टादशेत्यर्थः । आनतमाणतयास्त्रयोन्शभिराधिकानि सप्त विंशतिरित्यर्थः । आरणान्युतयोपञ्चदशभिराधिकानि सप्त द्वाविंशतिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु

सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेनाधिका स्थितिर्भवति नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च । आरणान्युते द्वाविंशतिर्ग्रैवेयकेषु पृथगेकैकेनाधिका त्रयोविंशतिरित्यर्थः । एवमेकैकेनाधिका सर्वेषु नवसु यावत्सर्वेषामुपरि नवमे एकत्रिंशत् । सा विजयादिषु चतुर्ष्वप्येकेनाधिका द्वाविंशत् । साप्येकेनाधिका सर्वार्थसिद्धे त्रयस्त्रिंशदिति ॥३८॥

अत्राह । मनुष्यतिर्यग्योनिजाना परापरे स्थिती व्याख्याते । अथौपपातिमानां स्मिन्मैत्र स्थितिः परापरे न विद्येते इति । अत्रोच्यते—

अपरा पत्योपममधिक च ॥ ३९ ॥

सौधर्मादिष्वेव यथाक्रममपरा स्थितिः पत्योपममधिकं च ।
अपरा जघन्या निकृष्टेत्यर्थः । परा प्रकृष्टा उत्कृष्टेत्यनर्थान्तरम् । तत्र
सौधर्मेऽपरा स्थितिः पत्योपममैशाने पत्योपममधिकं च ॥ ३९ ॥

सागरोपमे ॥ ४० ॥

मनत्कुमारेऽपरा स्थितिर्द्वे सागरोपमे ॥ ४० ॥

अधिके च ॥ ४१ ॥

माहेन्द्रे जघन्या स्थितिरधिके द्वे सागरोपमे ॥ ४१ ॥

परत परत पूर्वा पूर्वानन्तरा ॥ ४२ ॥

माहेन्द्रात्परत पूर्वा परानन्तरा जघन्या स्थितिर्भवति । तत्र
माहेन्द्रे परा स्थितिर्विशेषाधिकानि सप्त सागरोपमानि सा ब्रह्मलोके
जघन्या भवति । ब्रह्मलोके दश सागरोपमानि परा स्थिति सा
लान्तके जघन्या । एवमासर्वार्थसिद्धादिति । (विजयादिषु चतुर्षु
परा स्थितित्वयस्त्रिंशत्सागरोपमानि सा त्वजघन्योत्कृष्टा सर्वार्थसिद्ध
इति) ॥ ४२ ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु भूमिषु पूर्वा पूर्वा परा स्थिति
रन्तरा परत परतोऽपरा भवति । तत्र— रत्नप्रभाया नारकाणा-
मेक सागरोपम परा स्थिति सा जघन्या शर्कराप्रभायाम् । त्रीणि
सागरोपमानि परा स्थितिः शर्कराप्रभाया सा जघन्या बालुकाप्रभा-
यामिति । एव सर्वसु । तमप्रभाया द्वाविंशतिः सागरोपमानि परा
स्थिति सा जघन्या महातमप्रभायामिति ॥ ४३ ॥

दश वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥

प्रथमाया भूमौ नारकाणा दश वर्षसहस्राणि जघन्या
स्थितिः ॥ ४४ ॥

भग्नेषु च ॥ ४५ ॥

भवनवासिना च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥ ४५ ॥

व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥

व्यन्तराणा च देवाना दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥ ४६ ॥

परा पल्योपमम् ॥ ४७ ॥

व्यन्तराणा परा स्थितिः पल्योपम भवति ॥ ४७ ॥

ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥

ज्योतिष्काणा देवानामधिकं पल्योपम परा स्थितिर्भवति ॥ ४८ ॥

ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥

ग्रहाणामेकं पल्योपम स्थितिर्भवति ॥ ४९ ॥

नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥

नक्षत्राणां देवाना पल्योपमार्धं परा स्थितिर्भवति ॥ ५० ॥

तारकाणा चतुर्भागा ॥ ५१ ॥

तारकाणा च पल्योपमचतुर्भाग परा स्थितिः ॥ ५१ ॥

जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥

तारकाणा तु जघन्या स्थितिः पल्योपमाष्टभागः ॥ ५२ ॥

चतुर्भागा शेषाणाम् ॥ ५३ ॥

तारकाभ्यः शेषाणा ज्योतिष्काणा चतुर्भागाः पल्योपमस्या
परा स्थितिः ॥ ५३ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु देवगतिप्रदर्शनो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

उक्ता जीवाः । अजीवान्वक्ष्याम ॥

अजीविकाया धर्माधर्माकाशापुद्गला ॥ १ ॥

धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकाय पुद्गलास्ति-

१ जीवो न भवतीत्यजीव इति प्रसज्यमात्रेण । अजीवानां काया अजीविकाया शिलापुनरुप्य गतीरमित्यभेदोऽपि गृहीतः । तथा सुवर्णस्यागुलीयकम् । अन्यत्वात्कायात्तु यथा वा कमधारस्य एवाभ्युपेयते । अजीवाश्च ते कायाभेत्यर्जवकायाः । कायान्द उपसमाधानवचन । प्रदेशानामन्यवानां च सामीप्येनान्योन्यानुत्पत्त्या सम्बन्धस्य दया धारणमवस्थानमुपसमाधानम् ।

२ अस्तित्वस्य त्रिकावचनो निपातः । अभूवन्न भवति भविष्यन्ति चेति भावना । अतोऽस्ति च ते प्रदेशानां (तान् प्रदेशानामप्यवकृत्य सति अविभागमागविशेषकल्पनात् प्रदेशः) कायाश्च रादाय इति अस्तित्वशब्देन प्रदेशप्रदेशा एव विदुष्यन्ते, ततश्च तेषां वा काया अस्तिकायाः । सा वस्तुधा धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायश्च । एत एव वाच्येन सह पञ्च अजीवसामान्यमस्ति जीवेन सह च पञ्च द्रव्यार्णव इति कथ्यन्ते । १ स्वभावतः सञ्चरन्ता जीवपुद्गलानां गमनागमनादिवेद्येषु भाषा मनोवचकाययोगादिषु मीनानां पानीयमिव यदावेक्षितकारणं तद्रूपत्वम्, गतिरूपेण परिणतानां जीवपुद्गलानां गती यदावेक्षितकारणं तद्रूपत्वं वा धर्मास्तिकायस्य लक्षणम् । २ स्वभावेन स्थितिमता जीवपुद्गलानां, पाथानां छायास्थलमिव शवननिषेदनस्य नान्यमनादिषु यत्साधारणनिमित्तं तद्रूपत्वम्, स्थितिरूपेण परिणतानां जीवपुद्गलानां यत् साधारणनिमित्तं तद्रूपत्वं वाऽधर्मास्तिकायस्य लक्षणम् । ३ अवगाहमानानां पदार्था नामवकाशं शक्यत्वाद्योदुग्धायागोचरवत् इतुताधारकत्वमाकाशास्य लक्षणम् । ४ ग्रहणधारणादिपरिणामत्वे सति रूपादिमत्त्वम्, रूपादिसंस्थानपरिणामरूपत्वं वा पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणम् । ५ वननं भवन्ति भावास्तेषां रूपेण तान् प्रतिप्रयोजकत्वं वतना सा लक्षणं भव्येति वनेनालक्षणं कालं हुमादिषु भेदेदादिनियतस्य हेतुः । ६ उपयोगवत्त्वं जीवस्य लक्षणम् । ज्ञानदर्शनयोः सम्यक् स्वीकृत्यैव समीमानुसंधनेन धारणरूपवत्त्वम्, बाध्याभ्यन्तरनिमित्तकत्वे सति आत्मनो यथायोग्यवस्तुन्यानुकारिपरिणामविशेषरूपत्वं बोध्ययोगस्य लक्षणम् ।

काय इत्यजीवकाया । तान् लक्षणतः परस्ताद्द्रव्याम् । कायग्रहण
प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्वासंमयप्रतिषेधार्थं च ॥ १ ॥

द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥

एते धर्मादयश्चत्वारो प्राणिनश्च पञ्च द्रव्याणि च भवन्तीति ।
उक्तं हि “मैतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु” “सर्व-
द्रव्यपर्यायेषु केवलस्य” इति ॥ २ ॥

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ३ ॥

एतानि द्रव्याणि नित्यानि भवन्ति । ‘तद्भावोऽव्यय नित्यम्’
इति वक्ष्यते ॥ अवस्थितानि च । न हि कदाचित्पञ्चत्व भूतार्थत्व
च व्यभिचरन्ति ॥ अरूपाणि च । नेषा रूपमस्तीति । रूप मूर्तिर्भू-
त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति ॥ ३ ॥

पुद्गल विना सर्वद्रव्याण्यरूपाणि नित्यावस्थितानि च तत्र नित्यत्व नाम परिणामा-
न्तरापत्तो सत्यामप्यन्वयिनोऽगादप्रच्युतरूपत्व नदाविदपि पञ्चभूतार्थं न व्यभिचरती-
त्येवरूपत्वमवस्थितस्य लक्षणम् । जीवपुद्गलौ विना निष्क्रियाण्यपि तानि सन्ति । तत्र
क्रियावत्त्व नाम कर्मधनिराधनचेष्टाविशेषरूपत्वम्, निमित्तशब्दयापेक्षत्वे सति द्रव्यस्य
दशान्तरप्राप्तिहेतुभूतपर्यायविशेषरूपत्व वा । तदभाववत्त्व निश्चित्यत्वम् ।

१ अ ५ सू १७-१८-१९-२०-२१-२२

२ पञ्चाटिकाहष्टान्तसिद्ध सप्तसूत्रम् पूर्वापरकोटिप्रमुक्तो वर्तमान एक
कालाश ।

३ अ १ सू २७

४ अ १ सू ३०

रूपिण पुद्गला ॥ ४ ॥

पुद्गला एव रूपिणो भवन्ति । रूपमेषामस्त्येषु वास्तीति रूपिणः ॥ ४ ॥

आ(आ-आ)काशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

आ आकाशाद्धर्मादीन्येकद्रव्याण्येव भवन्ति । पुद्गलजीवास्त्वेकद्रव्याणीति ॥ ५ ॥

निष्क्रियाणि च ॥ ६ ॥

आ आकाशादेव धर्मादीनि निष्क्रियाणि भवन्ति । पुद्गलजीवास्तु क्रियावन्तः । क्रियोति गतिकर्माह ॥ ६ ॥

अत्राह । उक्तं भवता प्रदेशावयवबहुत्व कायसर्जामिति । तत्मात्क एषा धर्मादीनां प्रदेशावयवनियम इति । अत्रोच्यते । सर्वेषां प्रदेशाः सन्त्यन्यत्र परमाणोः । अवयवास्तु स्कन्धानामेव । वक्ष्यते हि “अणवः स्कन्धाश्च” “सघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते” इति ॥

१ पुराणाद् गलनाच्च पुद्गला परमाणुप्रभृतयोऽन्तानन्तप्रदेशस्त्वधर्मेवसानास्त एव रूपवत्तामनन्यसाधारणमिनेरूपपरिणतिसामर्थ्यापादितसुःसंस्थूलविशेषाविशेषप्रकटाप्रकर्षवर्तिनी विभ्रति । न धर्मादिद्रव्यविशेषा इति रूपवत्त्वमत्रावधार्यते । तद्धि न जातुचिदतिपरिचितपरमाणुद्व्यणुकादिनमवृद्धद्रव्यकलापमुज्जाति । सामर्थ्याच्च पुद्गला अपि न ता विहाय वर्तन्ते । अतः पुद्गला एव रूपिणः ।

२ एकशब्दोऽसहायार्थमभिधत्ते । यथा परमाणु परमाण्वन्तरेण साद्वितीय । आत्मा आत्मान्तरेण ज्ञानसुगटु खनिविनादिभेदभाजा । न धर्मद्रव्य धर्मद्रव्यान्तरेण स सहायम् । एवमेवाधर्मव्योमनी ।

३ इतिकरणं यस्मादर्थः । यस्मानुन्यजातीयभूयस्तमेपा तस्मादनेन्द्रव्याणि परमाणुप्रभृतीन्त्यनन्ताणुक्त्वधावसानानि स्थितिलज्जलानिलितरुद्रिषिचतुष्पञ्चेन्द्रियात्मनश्चेति भावनीयम् ।

४ अ ५ सू १ माध्य ।

५ अ ५ सू २८

६ अ ५ सू २६

असरयेयाः प्रदेशा धर्माधर्मयो ॥ ७ ॥

प्रदेशो नामापोक्षिकः सर्वसूक्ष्मस्तु परमाणोरवगाह इति ॥ ७ ॥

जीवस्य च ॥ ८ ॥

एकजीवस्य चासङ्ख्येया प्रदेशा भवन्तीति ॥ ८ ॥

आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

लोकालोकाकाशस्यानन्ता प्रदेशाः । लोकानाशस्य तु धर्माधर्मैर्जीवेस्तुल्याः ॥ ९ ॥

सरयेयासरयेयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताश्च पुद्गलानां प्रदेशा भवन्ति । अनन्ता इति वर्तते ॥ १० ॥

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न भवन्ति । अनादिस्मृतयोऽप्रदेशो हि परमाणु ॥ ११ ॥

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अवगाहिनामवगाहो लोकाकाशे भवति ॥ १२ ॥

धर्माधर्मयो कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्माधर्मयो कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहो भवतीति ॥ १३ ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अप्रदेशसङ्ख्येयामङ्ख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामेसादिष्व

काशप्रदेशेषु भाज्योऽवगाहः । भाज्यो विभाज्यो विकल्प इत्यनर्था
न्तरम् । तथा—परमाणोरेकस्मिन्नेव प्रदेशे । अणुकस्यैकस्मिन्
द्वयोश्च । अणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु च । एव चतुरणुकादीनां
सहस्रेयासहस्रेयप्रदेशस्यैकादिषु सहस्रेयेष्वसहस्रेयेषु च । अनन्त-
प्रदेशस्य च ॥ १४ ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशप्रदेशानामसहस्रेयभागान्निषु जीवानामवगाहो भवति ।
आसर्वलोकादिति ॥ १५ ॥

अत्राह । को हेतुस्सरयेयभागादिषु जीवानामवगाहो भवतीति ।
अत्रोच्यते—

प्रदेशसहारविसर्गाभ्या प्रदीपयत् ॥ १६ ॥

जीवस्य हि प्रदेशानां सहारविसर्गाविष्टो प्रदीपस्येव । तथा—
तैन्वर्त्यग्न्युपादानप्रवृद्ध प्रदीपो महतीमपि कृटागारशाला प्रकाशय
त्यर्ण्यमपि, माणिष्ठावृत माणिका द्रोणावृतो द्रोणमाढकावृतश्चादक
प्रस्थावृत प्रस्थ पाण्यावृतो पार्णिमिति । एवमेव प्रदेशानां सहार-
विसर्गाभ्या जीवो महान्तमणु वा पञ्चविध शरीरस्थन्ध धर्माधर्मा-
काशपुद्गलजीवप्रदेशसमुदाय व्याप्नोतीत्यवगाह इत्यर्थः । धर्माधर्मा-
काशजीवानां परस्परेण पुद्गलेषु च वृत्तिर्न विरुध्यतेऽमूर्तत्वात् ॥

अत्राह । सति प्रदेशसहारविसर्गसंभवे कस्मादसहस्रेयभागा-
दिषु जीवानामवगाहो भवति नैकप्रदेशाद्विधिति । अत्रोच्यते ।
संयोगत्वात्ससारिणा चरमशरीरत्रिभागहीनावगाहित्वाच्च सिद्धाना-
मिति ॥ १६ ॥

१ अपरित्यज्जन्वात्मावयवोऽप्यनेनमाकारमादत्ते प्रदीपः ।

२ सिद्धमिदम् । जीवो महान्तमणु वा सहारविसर्गाभ्या विप्रह गृह्णाति ।

३ सह योगेन कृत इति संयोगः । कामणशरीरीति यावत् ।

अत्राह । उक्तं भवता धर्मादीनास्तिकायान् परस्ताल्लक्षणतो
वक्ष्याम इति तत्किमेषा लक्षणमिति । अत्रोन्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकार ॥ १७ ॥

गतिमता गते स्थितिमता च स्थितेरुपग्रहो धर्माधर्मयोरुप-
कारो यथासङ्ख्यम् । उपग्रहो निमित्तमपेक्षा कारण हेतुस्तिथ्यनर्था-
न्तरम् । उपकार प्रयोजन गुणोऽर्थ इत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

अवगाहिना धर्माधर्मपुद्गलजीवानामवगाह आकाशस्योपकार ।
धर्माधर्मयोरन्तः प्रवेशसम्भवेन पुद्गलजीवानां सयोगविभागैश्चेति ॥ १८ ॥

शरीरवाङ्मन प्राणापाना पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

पञ्चविधानि शरीराण्यौर्गन्मानीनि वाङ्मन प्राणापानाविति
पुद्गलानामुपकारः । तत्र शरीराणि यथोक्तानि । प्राणापानो च
नामकर्मणि व्याख्यातो । द्वीन्द्रियादयो जिह्वेन्द्रिययागाद्रापात्वेन
गृह्णन्ति नान्ये । सन्निधौ मनस्त्वेन गृह्णन्ति नान्य इति । वक्ष्यते
हि 'सकृपायत्वाज्जीव कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त'
इति ॥ १९ ॥

रिं चान्यद—

१ अ ५ सू १ भाष्य ।

२ इतिशब्दार्थे ।

३ अ २ सू ३७

४ अ ५ सू १२ भाष्ये ।

५ अ ८ सू ०

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुखोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति
पुद्गलानामुपकारः । तथा-दृष्टाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः सुखस्यो-
पकारः । अनिष्टा दुःखस्य । स्नानाच्छादनानुलेपनभोजनादीनि
विधिप्रयुक्तानि जीवितस्यानपवर्तनं चायुष्मस्य । विपश्चिन्त्यादीनि
मरणस्यापवर्तनं चायुष्मस्य ॥

अत्राह । उपपन्न तावदेतत्सोपकृमाणामपवर्तनीयायुषाम् ।
अथानपवर्त्यायुषां कथमिति । अत्रोच्यते । तेषामपि जीवितमरणोप-
ग्रहः पुद्गलानामुपकारः । कथमिति चेत्तदुच्यते । कर्मणः स्थिति-
क्षयाभ्याम् । कर्म हि पोद्गलमिति । आहारश्च त्रिविधः सर्वेषामेवोप-
कुरुते । किं कारणम् । शरीरस्थित्युपचयबलवृद्धिर्भीत्यर्थं ह्याहार
इति ॥ २० ॥

अत्राह । शृङ्गीपस्ताम्रद्वर्माधर्माकाशपुद्गला जीवद्रव्याणामुप-
कुर्वन्तीति । अथ जीवानां क उपकार इति । अत्रोच्यते—

परम्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेशाभ्यामुपग्रहो जीवानामिति ॥ २१ ॥

* जलद्रव्यसम्बन्धापेक्षसद्वेद्योदयात्सत्सार्वात्मनः प्रसादपरिणामः सुरुतम् ।
इष्टदारापयन्नगनुलेपनानपानादिद्रव्योपपन्नतामिति विस्तरः । तदेव च सुरुतमुपग्रहोऽनु-
ग्रहः पुद्गलानां निमित्ततया परिणतावात्मनः । एव दुःखादिष्वपि योजनीयम् । अम-
द्वेद्योदयादात्मपरिणामो याद्व्यद्रव्यापञ्च सत्त्वैश्वरायो दुःखम् । भवस्थितिनिमित्तायुर्द्रव्य-
सम्बन्धमात्रं पुरुषस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाद् व्युत्पन्नो जीवितम् । तद्वेद्योपर-
निमरणम् । कथं मरणमात्मोपग्रह इति चेत्, निर्णिणस्य पुरुषस्य तन्निमित्तत्वात् विधा-
दित्यसम्बन्धे सत्यायुषो योगपत्रेनोपभोगोदयात् ।

२ हितम्—उत्तरकाले वतमाने यत् क्षमं युक्तं याच्यं वा । तद्विपरीतमहितम् ।
हितप्रतिपादनेन अहितप्रतिषेधेन चोपग्रहः कुर्वन्ति ।

अत्राह । अयं कालस्योपकारः क इति । अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

तत्राथा—सर्वभावानां वर्तना कालाश्रया वृत्तिः । वर्तना उत्पत्ति स्थिति प्रथमसमयाश्रया इत्यर्थः ॥ परिणामो द्विविधः । अनादिरादिमांशः । तत्परस्तादृक्ष्याम । क्रिया गति । सा त्रिविधा । प्रयोगगतिर्विश्रंसागतिर्मिश्रिकेति ॥ परत्वापरत्वे त्रिविधे प्रशसाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति । तत्र प्रशसाकृते परो धर्म पर ज्ञान अपरो धर्म अपरमज्ञानमिति । क्षेत्रकृते एकदिकालावस्थितयोर्विप्रकृष्ट परो भवति सन्निकृष्टोऽपरः । कालकृते द्विरष्टवर्षाद्वर्षशतकः परो भवति वर्षशतिकाद्विरष्टवर्षोऽपरो भवति । तदेव प्रशसाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे वर्जयित्वा वर्तनादीनि कालकृतानि कालस्योपकार इति ॥ २२ ॥

अत्राह उक्तं भवता शरीरौदीनि पुद्गलानामुपकार इति । पुद्गलानिति च तत्रान्तरीया जीवान्परिभाषन्ते । रपर्गादिरहिताश्चान्ये तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते । एतदादिविप्रतिपत्तिप्रतिपेधार्थं विशेष-
वचनविवक्षया चेदमुच्यते ॥

१ अ ५ सू ४०

२ जीवपरिणामसंप्रयुक्तः शरीराहारवर्णन धरतस्तदसत्यनविषया प्रयोगमति ।

३ प्रयोगमन्तरेण कयलान्वितद्वयस्वपरिणामरूपा परमात्म्यभ्रष्टधनु परिवेपादि रूपा विचित्रमस्याना विलसागति ।

४ प्रयोगविलसाभ्यामुभयपरिणामरूपत्वात् जीवप्रयोगसहचरिता चेतनद्रव्यपरिणामात् कुम्भस्तम्भादिविषया मिश्रिका गति ।

५ अ ५ सू ११

६ अत्र प्रस्तावे परोऽभिधत्ते—प्रतिपादितं भवता शरीरादयः सुखादयश्च पुद्गलानामुपकार इति । तत्रान्तरीयाश्च मयात्मनवीया पुद्गला इत्यनेन शब्देन जीवान् परिभाषन्ते पुद्गलशब्द जीवेषु सङ्केतयन्ति व्यवहारसंग्रहमिति । ननु च तेषां जीव

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शः रसः गन्धः वर्णः इत्येवलक्षणाः पुद्गला भवन्ति । तत्र स्पर्शोऽष्टविधः कठिनो मुदुर्गुरुलघुः शीत उष्णः स्निग्धः रूक्ष इति । रसः पञ्चविधस्तिक्तः कटुः कषायोऽम्लो मधुर इति । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । वर्णः पञ्चविधः कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुभ्र इति ॥ २३ ॥

किं चान्यत्—

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदतमश्छायातपोद्योत-

वन्तश्च ॥ २४ ॥

तत्र शब्दः पञ्चविधः । ततो विततो घनः शुषिरो घर्षो भाप

एव नास्ति, यद्य तद्विषय पुद्गलध्वनिं परिभाषेरन्निति ! उच्यते अस्त्यायसम्मतयानां आत्मा, सांक्रान्तिक्रमा तु चित्ततुक्कसत्तौ तत्पुद्गलप्रकाशे, चित्तसन्ततौ वेदनासत्ता घेतनादिधमयुक्ताया चक्षुरादिसंज्ञिताया च चित्तेनान्योन्यानुविधानात्, इत्यपि चित्ततुक्कानां घमाणा सन्नातिरहङ्कारवस्तुत्वादात्मेत्युपचयो । तथा पुन पुनगत्यादानात् पुद्गल इत्युपचयते, येमाचक्षणा तु विज्ञानपरिणाम पुद्गलः । यथाह—‘आमघर्मोपचारो द्विविधो यः प्रवर्तते । विज्ञानपरिणामोऽसौ परिणामः स च त्रिधा’ ॥ एव तत्रातरीये पुद्गलो जीव उक्तः, त्वया पुन शरीरायुपकारिण पुद्गला इत्युच्यते तदतत्त्वस्य विप्रतिपिदत्वात् इति प्रभाषात् ॥ नन्दनुपपन्न सशयः, पूर्वमुक्तमव—‘रूपेण पुद्गला (अ ५ सू ४) इति न च रूप्यात्मा प्रतीत इति, उच्यते—रूपशब्देन तत्र मूर्तिरुक्ता, सा च मूर्तिरन्यैरसंगतद्रव्यपरिमाणमिष्यते, यथा मन तच्च स्पर्शादिरहितः, एतान्नरसार्थ इदमन्वयः यत्तन्मू भवत सूत्र—स्पर्शादियुक्ता मूर्तिः, तथा चतुर्भिर्गुणैः कणुणानि पृथिव्यादीनि कणमुत्पत्तानि तत्प्रतिषेधार्थं चावश्यतया विधेयं सवाप्येतानि चतुर्गुणानीति ।

१ ततो मृदङ्गपट्टादिसमुद्भवः ।

२ विततो बीणाविद्युरेकादितन्त्रप्रमथः ।

३ घनः कास्यमाननकाष्ठशलाकादिजनिः ।

४ शुषिरो वेषुक्कम्बुनायिपराशुद्भवः ।

५ घर्षः अरुचकृष्णादिसंघर्षप्रसूतः ।

६ भापा—व्यक्तवार्त्तमवगणनदवाक्यकारेण भाष्यत इति ।

इति ॥ वन्धस्त्रिविधः । प्रयोगवन्धो वित्तसाधनधो मिथ इति ।
 स्निग्धरूपात्वाद्भवतीति वक्ष्यते ॥ सौख्यं द्विविधमन्यमापेक्षिकं च ।
 अन्त्यं परमाणुष्वेव । आपेक्षिकं व्यगुणादिषु सघातपरिणामापेक्ष
 भवति । तद्यथा—आमलफाट्टदरमिति ॥ म्यौल्यमपि द्विविधमन्य
 मापेक्षिकं च सघातपरिणामापेक्षमेव भवति । तत्रान्त्यं सर्वलोक
 व्यापिनि महास्कन्धे भवति । आपेक्षिकं पदरादिभ्य आमलफाट्टि
 ध्विति ॥ सस्यानमनेकाग्रिधम् । दीर्घह्रस्वाग्रनित्यत्वपर्यन्तम् । भेदः
 पञ्चविधः । औत्कारिकं चौरिर्गैः स्वर्णं प्रतरं अनुतट इति ॥
 तपशडायातपोयोताश्च परिणामजाः ॥ सर्व एवेते स्पर्शान्य पुद्गले-
 ष्वेव भवन्तीति । अतः पुद्गलास्तदन्तः ॥

१ प्रयोगो जीवध्यापार । तेन घटितो वन्धः प्रायोगिकः औदारिकादिशरीर
 जनुकायादिविषयः ।

२ वित्तसाधनमाय प्रयोगनिरपेक्षो वित्तसाधनः । स द्विधा आदिमदनादि
 मन्त्रेणात् । तत्र आदिमाद् विगुदादिर्विषयगुणविशेषपरिणतपरमाणुप्रभव
 स्वध्वपरि
 णामः । अनादिरपि धर्माधर्मकाशविषयः ।

३ प्रयोगावित्तसाध्या जीवप्रयोगसदृशरिताचेतनद्रव्यपरिणतेनृषण रतभनुग्मा-
 दि ।

४ अ ५ सू १२

५ वृत्तादिना निरूपयितुं यत्र शक्यं घटनित्यम् । तन्मात्रोऽनित्यमन्यम् । एतत्
 यन्तमनेकधा संस्यानम् ।

६ समुत्कीयमाणदाहप्रत्यकभेरीतुं दापरादिविषयः औत्कारिकः ।

७ अवयवशच्छूणनं चौरिर्गैः । मिमविष्टपुष्टिवत् ।

८ एतन्मो विवरण एतन्मोदः । शिस्तमुत्तिष्ठवत् ।

९ अन्नपटलभूजवशादिषु बहुविधपुटोच्छोभनलक्षणं प्रतरमेदः ।

१० वशभुयस्त्वित्युत्पादनम्— अनुतटः ।

अत्राह । किमर्थं स्पर्शादीनां शब्दादीनां च पृथक् सूत्रकरण-
मिति । अत्रोच्यते । रपर्शादयः परमाणुषु स्कन्धेषु च परिणामजा
एव भवन्तीति । शब्दादयस्तु स्कन्धेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताश्चेत्यतः
पृथकरणम् ॥ २४ ॥

त एते पुद्गलाः समासतो द्विविधा भवन्ति । तद्यथा—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

उक्तं च—

“कारणमेव तदन्त्य सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः।
एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च” ॥ इति ।

तत्राणवोऽवद्धा स्कन्धास्तु बद्धा एव ॥ २५ ॥

अत्राह । कथं पुनरेतद्वैविध्यं भवतीति । अत्रोच्यते ।

स्कन्धास्तावत्—

सघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

सघाताज्जेदात्सघातभेदादिति । एभ्यस्त्रिभ्यः कारणेभ्यः
स्कन्धा उत्पद्यन्ते द्विप्रदेशादयः । तद्यथा—द्वयोः परमाण्वो-
सघाताद्विप्रदेशः । द्विप्रदेशस्याणोश्च सघाताच्चिप्रदेशः । एव सङ्ख्ये-
यानामसङ्ख्येयानामनन्तानामनन्तानानां च प्रदेशानां सघातात्ता-
वत्प्रदेशाः ॥ एषामेव भेदात् द्विप्रदेशपर्यन्ताः ॥ एत एव सघात-
भेदाभ्यामेकसामयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते । अन्यस्य

१ अण्वन्त इत्यणवः । अस्सदादीन्द्रियध्यापरातीतत्वात् । कैवल्यशब्दसम-
धिगम्या सौभ्यत् ।

२ रपेत्यादौ प्रवृण्वन्नादिव्यपारसममा प्रत्येकं स्कन्धा सघाताः ।

३ द्रव्यास्तिस्रसंयोज्यत्वात्प्रतिभूतं । पर्यायादयः तु नीलादिभिराकारैरानित्य-
एव ।

४ समये भवः सामयिकः । एषाश्च समानाभाभिवायी । समानः समयो-
पयो सघातभेदयोस्ताभ्यामेककालाभ्यामिति यावत् ।

सघातेनान्यतो भेदेनेति ॥ २६ ॥

अत्राह । अथ परमाणुः कथमुत्पन्न इति अत्रोच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

भेदादेव परमाणुरुत्पन्नते न सघातादिति ॥ २७ ॥

भेदसघाताभ्यां चाक्षुषा ॥ २८ ॥

भेदसघाताभ्यां चाक्षुषाः स्कन्धा उत्पद्यन्ते । अचाक्षुषास्तु यथोक्तात्सघाताद्भेदात्सघातभेदाच्चेति ॥

अत्राह । धर्मादीनि सन्तीति कथं गृह्यत इति । अत्रोच्यते । लक्षणतः ॥ २८ ॥

किं च सतो लक्षणमिति । अत्रोच्यते—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

उत्पादव्ययौ ध्रौव्यौ च युक्तं सतो लक्षणम् । यदुत्पन्नते यद्व्ययेति यच्च ध्रुव तत्सत् । अतोऽन्यदसदिति ॥ २९ ॥

[उत्पादव्ययौ ध्रौव्यौ च सतो लक्षणम् । यदिह मनुष्यत्वादिना पर्यायेण व्ययत आत्मनो देवत्वादिना पर्यायेणोत्पादः एकान्तध्रौव्ये आत्मानि तत्तथैकस्वभावतयावस्थाभेदानुपपत्तेः । एव च ससारापन्नभेदाभावः । कल्पितस्य निःस्वभावतयानुपलब्धिप्रम-

१ एतदादिसूत्रसमाप्तिपद्यन्त माय्य इतिभ्रूवृत्तौ व्याख्यात न सिद्धमनगणीयताम् ।

२ आदिशब्दात्तियगादिपरिग्रहः ।

३ जीवस्य ।

४ आदिशब्दात्प्राक्कादिपरिग्रहः ।

५ सर्वयामप्युनानुपपत्तिरित्यर्थः ।

६ देवादिभेदानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञात । सस्वभावत्वे त्वेकान्तध्रौव्याभावस्तरस्यैव तथाभवनादिति तत्त-
त्त्वभावनतया विरोधाभावात्तथोपलब्धिसिद्धेः । तदभ्रान्तत्वे प्रमाणा-
भावः । यागिनानप्रमाणाभ्युपगमे त्वभ्रान्तस्तदवस्थाभेदः । इत्थं चैतत्
अन्यथा न मनुष्यादेर्देवत्वादीति । एव यमादिपालनानर्थक्यम् । एव च
सति “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा ” “शौच-
सतोपतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ” इति आगम-
वचन वचनैर्मात्रम् । एवमेकान्तध्रौव्येऽपि सर्वथा तदभावापत्तेः
तत्त्वतोऽहेतुत्वमेवावस्थान्तरमिति सर्वदा तद्भावाभावप्रसङ्गः अहेतु-
कत्वाविशेषात् । न हेतुस्वभावतयोध्य तद्भाव तत्त्वभावतयेकान्तेन
ध्रौव्यसिद्धेः । यदा हि हेतोरेवासौ स्वभावो यत्तदनन्तर तद्भावस्तदा
ध्रुवोऽन्वयस्तरस्यैव तथा भवनात् । एव च ह्रलोन्नाभावनामवद्धेतुफल-
योर्युगपद्वययोत्पादसिद्धिरन्यथा तत्तद्व्यतिरिक्तेतरविकल्पाभ्याम
योगात् । तन्न । मनुष्यादेर्देवत्वमित्यायात मार्गवैफल्यमागमस्येति ।
एव सम्यग्दृष्टिः सम्यक्सकल्पः सम्यग्वाग् सम्यग्मार्गः, सम्यगा-
र्जव, सम्यग्व्यायामः सम्यक्स्मृतिः सम्यक्समाधिरिति चाग्नैयर्ध्यम् ।
एव घटव्ययवत्त्वा भृदः कपालोत्पादभावात् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं
सदिति । एकान्तध्रौव्ये तत्तथैकत्वभावतयावस्थाभेदानुपपत्तेः ।
समान पूर्वेण । एवमेतद्व्यवहारतः, तथा मनुष्यादिस्थितिद्रव्यमधि-
कृत्य दर्शितम् । निश्चयतस्तु प्रतिसमयमुत्पादादिमत्तथाभेदासिद्धेः ।
अन्यथा तदयोगात् । यथाह—

“सर्वव्यक्तिषु नियतक्षणेक्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।
 सत्योश्चित्यपचिलोराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥ १ ॥
 नरकादिगतिविभेदो भेदः ससारमोक्षयोश्चैव ।
 हिंसादिस्तद्धेतुः सम्पत्त्यादिश्च मुख्य इति ॥ २ ॥
 उत्पादादियुते खलु घस्तुन्येतदुपपद्यते सर्वम् ।
 तद्रहिते तदभावात् सर्वमपि न युज्यते नीत्या ॥ ३ ॥
 निरुपादानो न भवत्युत्पादो नापि तादवस्थेऽस्य ।
 तद्विक्रिययापि तथा त्रितययुतेऽस्मिन् भवत्येष ॥ ४ ॥
 सिद्धत्वेनोत्पादो व्ययोऽस्य ससारभावतो ज्ञेयः ।
 जीवत्वेन ध्रौव्यं त्रितययुतं सर्वमेव तु ॥ ५ ॥”

तन्निष्ठ उत्पादव्ययौ ध्रौव्यं चैतन्नितययुक्तं सतो लक्षणम् ।
 अथवा युक्तं समाहितं त्रिस्वभावं सत् । यदुत्पद्यते यद्व्येति यच्च
 ध्रुवः तत्तन् अतोऽन्यदसदिति ॥

अत्राह । गृहीमस्तावदेवलक्षणं सदिति । इदं तु वाच्यं तर्हि
 नित्यमाहोस्विन्नित्यमिति । अत्रोच्यते—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३० ॥

यत्सतो भावान्न व्येति न व्येप्यति तन्नित्यमिति ॥ ३० ॥

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सद्यः त्रिविधमपि नित्यं च । उभे अपि अर्पितानर्पितसिद्धेः ।
 अर्पितव्यावहारिकमनर्पितव्यावहारिकं चेत्पर्यः । तच्च सद्यस्तु त्रिविधम् ।

१ कारणशून्यः ।

२ अर्पितम्—उपनीतं यस्तु विवक्षितेन यमेन सङ्गोद्भावेन गन्धनामिहितं
 व्यवहारं प्रयोजनमस्येति व्यावहारिकं अर्पितं च तद् व्यावहारिकं चेत्परि-
 तपावधारिकम् । एतदुक्तं भवति । किञ्चिदस्तु विविधाभिधानादित् सद्यः व्यवहारं
 सधयति अवरमनर्पितमव सङ्गोद्भावेन गन्धनं प्रत्ययमानं सद्यः व्यवहाराय व्याप्तिदत्त
 इत्यत आह अनर्पितव्यावहारिकं चेत्यर्थः ।

तद्यथा—द्रव्यास्तिक मातृकापदास्तिकमुत्पन्नास्तिक पर्यायास्तिक-
मिति । एषामर्थपदानि द्रव्य वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत् । अस-
न्नाम नास्त्येव द्रव्यास्तिकस्य ॥ मातृकापदास्तिकस्यापि । मातृका-
पद वा मातृकापदे वा मातृकापदानि वा सत् । अमातृकापद वा
अमातृकापदे वा अमातृकापदानि वा असत् ॥ उत्पन्नास्तिकस्य ।
उत्पन्न बोधने बोत्पन्नानि वा सत् । अनुत्पन्न वानुत्पन्ने वानुत्प-
न्नानि वा सत् ॥ अपि तेऽनुपनीते न वाच्य सदित्यसदिति वा ।
पर्यायास्तिकस्य सद्भावपर्याये वा सद्भावपर्याययोर्वा सद्भावपर्यायेषु
वा आदिष्ट द्रव्य वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत् । असद्भावपर्याये वा
असद्भावपर्याययोर्वा असद्भावपर्यायेषु वा आदिष्ट द्रव्य वा
द्रव्ये वा द्रव्याणि वासत् । तदुभयपर्याये वा तदुभयपर्याययोर्वा
तदुभयपर्यायेषु वा आदिष्ट द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा न वान्य
सदित्यसदिति वा । देशदेशेन विस्मयितव्यमिति ॥

अत्राह । उक्तं भवता सघातभेदेभ्यः स्कन्धा उत्पन्न इति ।
तत्किं सयोगमात्रादेव सघातो भवति । आहोस्विदस्ति कश्चिद्विशेष
इति । अत्राच्यते । सति सयोगे बद्धस्य सघातो भवतीति ॥३१॥

अत्राह । अथ कथं बन्धो भवतीति । अत्रोच्यते—

१ द्रव्यास्तिक मातृकापदास्तिक च द्रव्यनय । उत्पन्नास्तिक पर्यायास्तिक च
व्यायनय । अस्ति म तस्येत्यास्तिकम् । द्रव्ये अस्तिकम् । द्रव्यास्तिकम् । एवं
मातृकापदास्तिकादिष्वपि योग्यम् । तत्र सम्यग्भिप्रायानुसारि द्रव्यास्तिकम् । व्यवहार
नयानुसारि मातृकापदास्तिकम् ।

२ सकलस्य वस्तुनो बुद्धिच्छेदविमर्कोऽवयवो देशस्तस्मिन् देशे आदेशो देशा
देशस्तेन देशादेशेन विस्मयनीय व्याख्येयम् ।

३ अ ५ सू २६

४ एकत्वपरिणतिभाज ।

स्निग्धरूक्षत्वाद्वन्धः ॥ ३२ ॥

स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः स्पृष्टयोः स्पृष्टयोर्वन्धो भवतीति ॥ ३२ ॥

अत्राह । किमेष एतन्त इति । अत्रोन्यते—

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३३ ॥

जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परं न न्यो न भवतीति ॥ ३३ ॥

अत्राह । उक्तं भवता जघन्यगुणप्रज्ञानां स्निग्धानां रूक्षेण रूक्षाणां च स्निग्धेन सह बन्धो भवतीति । अथ तुल्यगुणयोः किमत्यन्तप्रतिषेध इति । अत्रोच्यते । न जघन्यगुणानामित्यधिकृत्येदमुच्यते—

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३४ ॥

गुणसाम्ये सति सदृशानां न्यो न भवति । तत्राया — तुल्यगुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षेणेति ।

अत्राह । सदृशग्रहणं किमपेक्षत इति । अत्रोच्यते । गुणवैषम्ये सदृशानां न्यो भवतीति ॥ ३४ ॥

अत्राह । किमविशेषेण गुणवैषम्ये सदृशानां न्यो भवतीति । अत्रोन्यते—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्व्यधिकादिगुणानां तु सदृशानां न्यो भवति । तत्राया—

१ सयुक्तयोः ।

२ नियमः ।

३ अथ ॥ सू. ३२

४ द्वाभ्यां गुणविशेषाभ्यामन्यत्मादधिको यः परमाणुः स अद्वैते तद्वैषम्ये कादिगुणाः । गुणघट्टोऽत्र गुणवचनः । गुणवन्तो गुणाः परमाणवः ॥

स्निग्धस्य द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेन । द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य स्निग्धेन ।
रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण । द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य रूक्षेण ।
एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोर्वन्धो न भवति । अत्र तु शब्दो
व्यावृत्तिविशेषणार्थः प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

अत्राह । परमाणुषु स्कन्धेषु च ये स्पर्शादयो गुणास्ते किं
व्यवस्थितास्तेष्वाहोस्विदव्यवस्थिता इति । अत्रोच्यते । अव्यवस्थि-
ताः । कुतः । परिणामात् ॥ ३५ ॥

अत्राह । द्वयोरपि बध्यमानयोर्गुणवत्त्वे सति कथं परिणामो
भवतीति उच्यते—

बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३६ ॥

बन्धे सति समगुणस्य समगुणः परिणामको भवति । अधि-
कगुणो हीनस्येति ॥ ३६ ॥

अत्राह । उक्तं भवता 'द्रव्याणि जीवाश्च' इति । तत्किमुद्देशत
एव द्रव्याणां प्रसिद्धिराहोस्विच्छक्षणतोऽपीति । अत्रोच्यते । लक्षण-
तोऽपि प्रसिद्धिः । तदुच्यते—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

गुणान् लक्षणतो वक्ष्याम । भावान्तरं सज्ञान्तरं च पर्यायः ।
तदुभयं यत्र विद्यते तद्द्रव्यम् । गुणपर्याया अस्य सन्त्यस्मिन्वा
सन्तीति गुणपर्यायवत् ॥ ३७ ॥

१ बध्य — सयोगः ।

२ अ ५ सू २

३ अव्याप्यतिव्याप्यसम्भवद्रूपणत्रयराहित्यमो लक्षणम् ।

४ अ ५ सू ४०

५ भावादन्वो भावान्तरम् । समभिरुदनयाभिप्रायेणे दनशक्नपूरदारणादयोऽथ-
विशेषा रूपादयश्च भावान्तरा भावभेदाः सज्ञान्तराणां प्रकृतौ निमित्तभूताः । सज्ञा-
न्तरं चेन्द्रजगदुरन्दररूपादि ।

कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥

एके त्वाचार्यो व्याचक्षते कालोऽपि द्रव्यमिति ॥ ३८ ॥

सोऽनन्तसमय ॥ ३९ ॥

स चैष कालोऽनन्तसमय । तत्रैव एव वर्तमानसमय* ।

अतीतानागतयोस्त्वानन्त्यम् ॥ ३९ ॥

अत्राह । उक्तं भवता 'गुणपर्यायवद्द्रव्यम्' इति । तत्र के गुणा इति । अत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणो गुणा ॥४०॥

द्रव्यमेषामाश्रय इति द्रव्याश्रया. । नैषा गुणा* सन्तीति निर्गुणाः ॥ ४० ॥

अत्राह । उक्तं भवता 'यन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ' इति तत्र क* परिणाम इति । अत्रोच्यते—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

धर्मादीनां द्रव्याणां यथोक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वतस्त्वं परिणाम* ॥ ४१ ॥

१ दिगम्बरा 'कालश्च' इति तत्त्वार्य (७-३९) सूत्रेण व्याचक्षन्ते ।

२ एकस्य नयस्य भेदलक्षणस्य प्रतिपत्तार तदुपयोगान्न्यत्वादवे अनङ्क्षित-
द्रव्यास्तिकनयदशना कालश्च द्रव्यान्तरं भवतीत्याचक्षते ।

३ अत्र टिप्पणकप्रत्ये दिगम्बराणां स्वप्दनम् ।

४ अ ५ सू ३७

५ सन्ति गुणा किंतु द्रव्यादव्यतिरिच्यमानस्वरूपा* । तत्रदा द्रव्यं शुक्लाकारेण परिणतं भवति तदा वृष्णाकारपरिणामो नास्तीति स्फुटं निर्गुणत्वमिति ।

६ अ ५ सू ३६

स द्विविधः ।

अनादिरादिमाश्च ॥ ४२ ॥

तत्रानादिरूपिषु धर्माधर्माकाशजीवेष्विति ॥ ४२ ॥

रूपिष्वदिमान् ॥ ४३ ॥

रूपिषु तु द्रव्येषु आदिमान् । परिणामोऽनेकविधः स्पर्श-
परिणामादिरिति ॥ ४३ ॥

योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥

जीवेष्वरूपिष्वपि सत्सु योगोपयोगौ परिणामावादिमन्तौ
भवतः । ततोपयोगः पूर्वोक्तः । योगस्तु परस्ताद्वक्ष्यते ॥ ४४ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अत्राह । उक्ता जीवाजीवा* । अथास्तव क इत्यास्तव
प्रसिद्धार्थमिदं प्रक्रम्यते—

कायग्राह्यमन कर्म योग ॥ १ ॥

कायिक कर्म वाचिक कर्म मानस कर्म इत्येष त्रिविधो योगो
भजति । स एतश्चो द्विविध । शुभश्चाशुभश्च । तत्राशुभो हिंसा-
स्तेयाग्नौद्धादीनि कायिक* । सवधानृतपरूपपिशुनादीनि वाचिक* ।
अभियोग्यार्थापादेर्ष्यासूर्यादीनि मानस ॥ अतो विपरीत शुभ इति १ ।

स आस्रव ॥ २ ॥

स एष त्रिविधोऽपि योग आस्रवसन्नो भजति । शुभाशुभयो
कर्मणोरास्रवणादास्रव । सर,सलिलंवाहिनिर्वाहिस्रोतोयत् ॥ २ ॥

१ एकश - प्रत्येकम् ।

२ अत्राह - मैथुनम् ।

३ आदिशब्दाद् दहनश्रेयनालेग्नहास्यघातनप्रभृतिकर्मविशेषा कायिको योग ।

४ आदिशब्दादसत्यउल्लङ्घनदम्भाद् ।

५ सत्त्वेष्वभिद्राहानुष्यान—अभिष्या ।

६ व्यापाद - स्वोपायोच्छादनारम्भ ।

७ ईर्ष्या-अश्रमा ।

८ समूया-शोधविशेष ।

९ आदिग्रहणाद् अभिमानहृष्यशोकदैन्याद् ।

१० अहिंसास्तेयप्रद्वचर्यादिकाययोग । असावग्राह्यचनमागमविहितमात्रेण च
वाचिकयोग । अनभिष्यादिघमगृह्णानुष्यायितेति मनोयोग ।

११ आत्मवति प्रविशति कर्म येन आत्मनीति आत्मय कमरघहेतुरिति भाव्य ।

१२ यथा तटाक स्रोतसा सलिलावाहनिवाहाभ्या न पद्मादिचिन्त्यमाना
रिक्ता भवात् एवमात्मनि कर्मदृष्टन्त्युत्पन्ना । अतएव निरुद्धसलिलागमद्वारस्य तटा-
गस्य रिति मुमुक्षुषा तथा सवृतकर्मणो जीवस्य ।

शुभः पुण्यस्य ॥ ३ ॥

शुभो योगः पुण्यस्यास्रवो भवति ॥ ३ ॥

अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥

तत्र सद्देहादि पुण्य वक्ष्यते शेष पापमिति ॥ ४ ॥

सकपायाकपाययोः साम्परायिकेऽर्थोपपत्तयोः ॥ ५ ॥

स एष त्रिविधोऽपि योगः सकपायाकपाययोः साम्परायिके-
र्थापथयोगस्रवो भवति यथासङ्ख्यं यथासम्भवं च । सकपायस्य
योगः साम्परायिकस्य अकपायस्येऽर्थापथस्यैवैकसमयास्थितेः ॥ ५ ॥

अव्रतकपायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसख्याः

पूर्वस्य भेदा ॥ ६ ॥

पूर्वम्येति सूत्रक्रममामाण्यात्साम्परायिकस्याह । साम्परायि-
कस्यास्रवभेदाः पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिरिति भवन्ति । पञ्च
हिंसानृत्तस्तेषां ब्रह्मपरिग्रहा । 'प्रमत्तयोगात्प्रोणव्यपरोपण
हिंसा' इत्येवमादयो वक्ष्यन्ते । चत्वारः क्रोधमानमायालोभा अन-
न्तानुबन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते । पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि । पञ्चविंशतिः

१ अ ८ सू २९

२ साम्परायिकत्रिविधयोगकृतकर्मगमनरूपत्वं साम्परायिकास्रवस्य लक्षणम् ।
अथवा सत्तारवतिभ्रान्तिभरणकत्वे सति यथासम्भव त्रिविधयोगकृतकर्मगमनरूपत्वम् ।

३ अकपायकृतत्वैकसमयस्थितिकत्वयोः सतीर्थथासम्भव त्रिविधयोगकृतकर्मगमन-
रूपत्व-ऐर्थापथिकास्रवस्य लक्षणम् ।

४ अ ६ सू ५

५ अ ७ सू ८

६ अ ८ सू १०

७ अ ९ सू १२

क्रिया. । तत्रेमे क्रियाप्रत्यया यथासंख्य प्रतेतव्या* । तद्यथा—
सम्यक्त्वमिथ्योत्वप्रयोगसमादानेयोपथा फांयाधिकरणप्रदीपपरितो-
पनप्रार्णातिपाता दर्शनस्पर्शनप्रत्ययैसमन्तानुपातानाभोगो स्वहस्त

१ निनिष्ठिदगुवादीना । पूजनमस्कारवर्णोपादिप्रदानरूपवैयाहृत्याभिव्यङ्ग्य
त्वे सति सम्यक्त्वमवधकत्व । सम्यक्त्वक्रियाया लक्षणम् ।

२ तादिपरीतप्रवृत्तिरूपत्व मिथ्याक्रियालक्षणम् ।

३ गमनागमनादिचेष्टाविषयकप्रवृत्तिनिमित्तकत्व प्रयोगनियाया लक्षणम् ।

४ योगनयवृत्तपुद्गलादानरूपत्व समादानक्रियाया लक्षणम् । अथवा योग
निवृत्तिसमयपुद्गलप्रवृत्तिरूपत्व तत्र धावनवस्थानादिरूप कायव्यापार । पुष्पानृतादि
रूपो वाक्यापार । अभिद्रोहादिरूपो मनोव्यापार ।

५ इयापथरमहारणरूपत्वमीयापथिकनियाया लक्षणम् ।

६ कायचेष्टाविशेषरूपत्व कारिकक्रियाया लक्षणम् ।

७ स्वज्ञादिनिवर्तनरूपत्वमधिकरणनियाया लक्षणम् ।

८ भातस्यकरणरूपत्व प्राद्वेषिकक्रियाया लक्षणम् ।

९ दुःखोत्पादनरूपत्व परितापव्या क्रियाया लक्षणम् ।

१० प्रमत्तयोगाद्याणातिवृत्तरूपत्व प्राणातिवृत्तक्रियाया लक्षणम् ।

११ अधादिभिन्नकर्मनियादशनार्थं गमनरूपत्व दार्ष्टिक्या नियाया लक्षणम् ।

१२ रागादिना नीवादीना स्पृशत पृच्छतो या क्रिया तत्करणरूपत्व स्पृशन
प्रत्ययिकक्रियाया लक्षणम् ।

१३ जीवादीनाभिव्य या क्रिया तत्करणरूपत्व प्रतीत्यक्रियाया लक्षणम् ।

१४ हृषवशादश्वरपादिक क्लृप्तयतो या क्रिया तत्करणरूपत्व सामन्तोपनिषा
तिक्रिया क्रियाया लक्षणम् ।

१५ अदृष्ट्वाऽप्रमृज्य च भूमौ यत्प्रपात्ताद्यादाननिष्ठेपादिरूपत्व अथवा उपयोग
राहित्येन क्रियाया प्रवृत्तिकरणरूपत्व अनाभौगिकक्रियाया लक्षणम् ।

१६ स्वहस्तपृष्ठीतजीवादिना जीव भासयतो या क्रिया तत्करणरूपत्व स्वाहस्तिक्या
क्रियाया लक्षणम् ।

निर्लेखविदारणानैयनानवकाङ्क्ष आरम्भपरिग्रहमायाभिध्यादर्शनाप्र
त्याख्यानक्रिया इति ॥ ६ ॥

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः

॥ ७ ॥

सापरायिकास्रवाणा एषामेतेनचत्वारिंशत्साम्परायिकाणा
तीव्रभावात् मन्दभावाज्ज्ञातभावादज्ञातभावादीर्यत्रिशेषानधिकरणवि
शेषाच्च विशेषो भवति । लघुर्लघुतरो लघुतमस्तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम
इति । तद्विशेषाच्च बन्धविशेषो भवति ॥ ७ ॥

अत्राह । तीव्रमन्दादयो भावा लोकाप्रतीता, गीर्यं च जीवस्य
क्षायोपशमिकृ* क्षायिको वा भावं इत्युक्तम् । अथाधिकरण निमित्तं
अत्रोच्यते—

१ यत्रादिना जीवाचीवादीन् निगुजतो या क्रिया तत्करणरूपत्व नैसर्गिक्या
क्रियाया लक्षणम्, अथवा पापादानादिना प्रवृत्तिविशेषानुपगमकरणरूपत्वम् ।

२ अन्याचरितपापाना प्रकाशनरूपत्व विदारणक्रियाया लक्षणम् ।

३ आनयन समुत्थित स्वपरे क्रियाकरणरूपत्वमानयनक्रियाया लक्षणम् ।

४ जिनोत्कर्तव्यविधिषु प्रमादवशतोऽनादररूपत्वमनवगाह्यक्रियाया लक्षणम् ।

५ छन्दभेदननाडनतजनादिकर्मविषयकप्रवृत्तिकरणरूपत्वमारम्भक्रियाया ल
क्षणम् ।

६ साधितादिद्रव्येषु ममेति ममत्वकरणरूपत्व परिग्रहक्रियाया लक्षणम् ।

७ दार्मिकप्रवृत्तितया मनोवाक्याना प्रवृत्तौ प्रेरकत्व मायाप्रत्ययिकक्रियाया
लक्षणम् ।

८ चारित्रमोहनीयोदये सति सावययोगादिषु प्रवृत्तिरूपत्वमप्रत्याख्यानक्रि
याया लक्षणम् ।

९ प्रवृत्त्यर्थं यत्राद्यन्यत्रैव धरूपपरिणामतारतम्यापयोगानुपयोगपूर्वसमाप्ताति
पतादिप्रवृत्तिपराधर्मव्यविशेषशब्दाधिकरणविशेषे सापरायिकास्रवेषु बिशतो द्रष्टव्य ।

संरम्भः एवं समारम्भारम्भावपि ॥ तदपि पुनरेकशः कषायविशेष-
पाञ्चतुर्विधम् । तद्यथा—क्रोधकृतकायसरम्भः मानकृतकायसरम्भः
मायाकृतकायसरम्भः लोभकृतकायसरम्भः क्रोधकारितकायसरम्भः
मानकारितकायसरम्भः मायाकारितकायसरम्भः लोभकारितकाय-
सरम्भः क्रोधानुमतकायसरम्भः मानानुमतकायसरम्भः माया
नुमतकायसरम्भः लोभानुमतकायसरम्भः । एवं वाङ्मनोयो
गाभ्यामपि वक्तव्यम् । तथा समारम्भारम्भौ । तदेव जीवाधिकरण
समासेनैकशः षट्त्रिंशद्विकल्प भवति । त्रिविधमप्यष्टोत्तरशतविकल्प
भवतीति ॥

सरम्भः सकषायः परितापनया भवेत्समारम्भः ।

आरम्भः प्राणिबधस्त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

निर्वर्तनानिक्षेपसयोगानिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ १० ॥

परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादजीवाधिकरणमाह । तत्समासत-
श्चतुर्विधम् । तद्यथा—निर्वर्तना निक्षेपः सयोगो निसर्ग इति ॥ तत्र
निर्वर्तनाधिकरणद्विविधम् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तना
धिकरणं च । तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पञ्च, शरीराणि वाङ्मन प्राणा
पानाश्च । उत्तरगुणनिर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्रकर्मादीनि ॥ निक्षेपाधि-
करणं चतुर्विधम् । तद्यथा—अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुःप्रमार्जित-

१ औदारिकशरीरप्रायोम्यवगणाद्रव्यनिर्मापितं यदौदारिकसंस्थानं तद्व्यायमसमया-
हारम्यं मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं भवति ।

२ तादृशस्यौदारिकस्याङ्गोपाङ्गकर्णवैधाययवसंस्थानादिकं तु मूलपक्षयोत्तरगुण
निर्वर्तनाधिकरणं भवति ।

३ अप्रत्यवेक्षितभूमदृशं निक्षेप्यं वस्त्रादियस्तुनो निक्षेपकरणरूपत्वमप्रत्य-
वेक्षितनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् ।

४ दुष्प्रमार्जितभूमदृशे निक्षेप्यं वस्त्रादियस्तुनो दुष्प्रमार्जितरजोहरणेनाप्रमार्जितेन
वा निक्षेपकरणरूपत्वं दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् ।

निक्षेपाधिकरण सहस्रानिक्षेपाधिकरणमनाभोगानिक्षेपाधिकरणामिति ।
सयोगाधिकरण द्विविधम् । भक्तपानसयोजनाधिकरणमुपकरण-
सयोजनाधिकरण च ॥ निसर्गाधिकरण त्रिविधम् । कायनिसर्गा-
धिकरणं बाह्यनिसर्गाधिकरण मनोनिसर्गाधिकरणमिति ॥ १० ॥

अत्राह । उक्तं भवता सकषापाकपाययोर्योगः साम्प-
रायिकेर्यापथयोरस्रव इति साम्परायिक चाष्टविधं वर्क्ष्यते । तद् किं
सर्वस्याविशिष्ट आस्रव आहोस्वित्प्रतिविशेषोऽस्तीति । अत्रोच्यते ।
सत्यपि योगत्वाविशेषे मकृतिं कृतिं प्राप्यास्रवविशेषो भवति ।
तद्यथा—

१ अप्रमार्जिते दुष्प्रमार्जिते देशे निक्षेप्य वस्तुनो निक्षेपकरणरूपत्वं देशनिक्षेपा-
धिकरणस्य लक्षणम् ।

२ अनुपयोगपूर्वकप्रत्यवेक्षिते सुप्रमार्जिते वा देशे निक्षेप्य वस्तुनो निक्षेपकरणरू-
पत्वमनाभोगिकनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् ।

३ सयोजनं मिश्रीकरणं । तच्च सयोजनाधिकरणं द्विविधम् ।

४ निसर्ग उत्सर्ग त्याग इत्यर्थः । शस्त्रपाटनाग्निजलप्रवेशोद्घनविषम
योगादिभिः शरीरस्य त्यागकरणरूपत्वं कायनिसर्गाधिकरणस्य लक्षणम् ।

५ मापात्वेनापादितवचनवर्गणाषुद्रलानामुपदेशादिभिरुत्पागकरणरूपत्वं बाह्यनि-
सर्गाधिकरणस्य लक्षणम् ।

६ मनस्त्वेन परिणतमनोवर्गणाद्रव्याणां चिन्तनादिद्वारा त्यागकरणरूपत्वं
मनोनिसर्गाधिकरणस्य लक्षणम् ।

७ अ ६ सू ५

८ अ ६ सू २६

तत्प्रदोपनिह्वयमात्सर्यान्तरायासादनोपधाता ज्ञानदर्शना-
वरणयो ॥ ११ ॥

आस्रवो ज्ञानस्य ज्ञानवता ज्ञानसाधनानां च प्रदोपो निह्वयो
मात्सर्यमन्तराय आसादन उपधात इति ज्ञानावरणास्रवा भवन्ति ।
एतैहि ज्ञानावरणं कर्म बध्यते ॥ एवमेव दर्शनावरणस्येति ॥ ११ ॥
दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यस-
द्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

दुःख शोकस्ताप आक्रन्दन यध परिदेवनमित्यात्मसस्थानि
परस्य क्रियमाणान्युभयोश्च क्रियमाणान्यसद्वेद्यस्यास्रवा भवन्तीति
॥ १२ ॥

भूतव्रत्यनुकम्पा दानं सारागसयमादियोगं क्षान्तिः ।

शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १३ ॥

सर्वभूतानुकम्पा अंगारिष्वनगारिषु च प्रतिष्वनुकम्पाविशेषो

१ अ ८ सू ७, ८

२ ज्ञानसाध्यादीनां ज्ञानसाधकपुस्तकाधीनां च प्रत्यनीकत्वेनानिष्टाचारणरूपत्वं
ज्ञानज्ञानविषयकान्तरेका प्रीतिस्मरणरूपत्वं वा प्रदोपस्य लक्षणम् ।

३ न मयातत्समीपऽधीनमित्यपलापकरणरूपत्वं निह्वयस्य लक्षणम् ।

४ दानादौऽपि ज्ञानं कुतश्चित्कारणादयोग्यासादनरूपत्वं मात्सर्यस्य लक्षणम् ।

५ ज्ञानाध्ययनादीनां व्यवच्छेदकरणरूपत्वमन्तरायस्य लक्षणम् ।

६ मनोवाम्भ्यां ज्ञानस्य वजनरूपत्वमासादनस्य लक्षणम् ।

७ प्रशस्तज्ञानादीनां दोषोद्भावनरूपत्वमुपधातस्य लक्षणम् ।

८ अ ८ सू ७

९ एवमुक्तेन प्रकारेण दर्शनस्य दर्शनवता दर्शनसाधनानां च प्रदोपादय
आस्रवाद्यश्च दर्शनावरणस्यास्रवा भवन्ति ।

१० अ ८ सू ८

११ अ ८ सू ९

१२ अ ७ सू १५

१३ अ ७ सू १३

अनगारिप्रतिष्ठति । पृ १३३

अनवरमादशाहमोगलसम्राट्

जगद्वरुआहीरविजयसूरीश्वर ।

केनलिप्रतिहति । पृ १३३

पू ययैलधिपात्रगणधरश्रीगौतमस्वामी ।

ज्ञान सग्रासयम, सयमाश्रयमोऽज्ञाननिर्जरा गालतपो योग क्षान्ति
गौचमिति मद्देयम्यास्तवा भवन्ति ॥ १३ ॥

केवलश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १४ ॥

भगवता परमर्षिणा वेदलिनामर्हत्त्वोक्तस्य च साङ्गोपाङ्गस्य
श्रुतस्य चातुर्वर्ण्यस्य सङ्घस्य पञ्चमहात्रतसोऽग्रनम्य धर्मस्य चतुर्वर्णा-
ना च त्वेवानामवर्णवादो त्थेनमोहस्यास्तवा इति ॥ १४ ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १५ ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्तवो भवति ॥ १५ ॥

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुष ॥ १६ ॥

बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्यायुष आस्तवो भवति
॥ १६ ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

माया तैर्यग्योनस्यायुष आस्तवो भवति ॥ १७ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ॥ १८ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्यायुष
आस्तवो भवति ॥ १८ ॥

१ अ ७ सू ३३

२ अ ८ सू २०

३ अ ८ सू १०

४ साधु २ साध्वी ३ भावक ४ आविवा ।

५ अ ७ सू १

६ अ ८ सू ११, १२ १३, २०

७ अ ८ सू १०

८ अ ८ सू ११

नि शीलव्रतत्व च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

नि.शीलव्रतत्व च सर्वेषां नारकतैर्यग्योनमानुपाणामायुषामा
स्रवो भवति । यथोक्तानि च ॥ १९ ॥

अथ दैवस्यायुष क आस्रव इति । अत्रोच्यते—

सरागसयमसयमासयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सयमो विरतिर्व्रतमित्यनर्थान्तरम् । ‘हिंसानृतस्तेयाव्रह्म
परिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्’ इति वक्ष्यते ॥ सयमासयमो देशविर
तिरणुव्रतमित्यनर्थान्तरम् । ‘देशसर्वतोऽणुमहती’ इत्यापि वक्ष्यते ॥
अकामनिर्जरा पराधीनतयानुरोधाचाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरो-
धश्च ॥ बालतप । बालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् । तस्य तपो बालतप ।
तच्चाग्निमवेशामरुत्प्रपातजलमवेशादि ॥ तदेव सरागसयमः सयमा
सयमादीनि च दैवस्यायुष आस्रवा भवन्तीति ॥ २० ॥

अथ नाम्नः क आस्रव इति । अत्रोच्यते—

योगवक्रता विसवादन चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

कायवाङ्मनोयोगवक्रता विसवादन चाशुभस्य नाम्न आस्रवो
भवतीति ॥ २१ ॥

विपरीत शुभस्य ॥ २२ ॥

एतदुभय विपरीत शुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥ २२ ॥

किं चान्यत्—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽ-
भीक्ष्ण ज्ञानोपयोगसवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्गसाधुस-
माधिवैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्य-
कापरिहाणिभार्गप्रभापना प्रवचनवत्सलत्वमिति तथै-
कृत्वंस्य ॥ २३ ॥

१ विनोक्तव्यविषयकसम्यग्दर्शने निश्चितत्वाप्रशङ्गसेवनरूपत्वं दर्शनविशुद्धे
लक्षणम् ।

२ सम्यग्ज्ञानादौ तदस्तु चादरकरणरूपत्वे सति माननिवृत्तिकरणरूपत्वं विनय
सम्पन्नताया लक्षणम् ।

३ उत्सर्गापवादात्मकसपक्षप्रगीतसिद्धान्तानुसारितया शीलव्रतविषयकानुष्ठान
करणरूपत्वं शीलविषयकानतिचारस्य लक्षणम् ।

४ प्रतिक्षण याचनापृच्छनानुप्रेक्षान्नायधर्मोपदेशैरभ्यग्नकरणरूपत्वं ज्ञानोप-
योगस्य लक्षणम् ।

५ जमजराभरणदिक्छेदरूपसंसारान् प्रतिषण भयपरिणामरूपत्वं सवेगस्य लक्षणम् ।

६ विधिपूर्वकमुपात्रप्रदाररूपत्वं त्यागस्य लक्षणम् ।

७ कमतापनरूपत्वं तपसो लक्षणम् ।

८ सम्यग्ज्ञानादीनामाधारस्य साध्वादिरूपसङ्घम्योपदेवामाबोत्पादनरूपत्वं समाधे
र्लक्षणम् ।

९ अ १ सु २४

१० सङ्घस्य समाधिकरण, साधवैयावृत्यकरण, अद्यवोभयो समाधिवैयावृत्यकरण,
अर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनेषु यथासम्भवमाशयमुद्दिष्टवृत्तानुरागरूपत्वं मतेलक्षणम् ।

११ सकलसाधयविरतिरूपसामायिकान्नावश्यकानां दिवसरात्राभ्यन्तरेऽवस्यतया
कृतव्यानुष्ठानरूपत्वं, यथावश्यकानां (सामायिक—चतुर्विंशतिस्तव—वन्दनक—प्रातिक्रमण—
वायोत्सर्ग—प्रत्याख्यानानि यथावश्यकानि) यथाकालकरणरूपत्वं वा आवश्यकपरि-
हाणैर्लक्षणम् ।

१२ सम्यग्दर्शनादिमायस्य मान परित्यज्य करणकरणोपदेशद्वारा प्रकाशन
भार्गमभावनाया लक्षणम् ।

१३ अर्हच्छासनानुष्ठायिना भुतघरसान्वृद्धतपस्विभिरकल्पनादीनां समयानुष्ठा-
नमुत्ताप्यनाराधये यज्ञपात्रमत्तपानादिप्रदानं, द्रव्यभावतः साधर्मिकस्नेहकरणरूपत्वं वा
प्रवचनवात्सल्यस्य लक्षणम् । एते कुवाणो जीवन्तीयकरनामकम् ब्रूयन्ति ।

१४ अ ८ सु. १२

१ परमप्रवृष्टा तर्जनविशुद्धिः । विनयसपन्नता च । शीलत्रते-
 श्चात्यन्तिको भृशप्रमादोऽनतिचारः । अभीक्ष्ण ज्ञानोपयोगः सचे-
 गश्च । यथाशक्तितस्त्यागस्तपश्च । सद्ग्रन्थस्य साधुना च समाधिने
 यावृत्त्यकरणम् । अर्हत्स्वाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च । परमभाववि-
 शुद्धियुक्ता भक्तिः । सामायिकादीनामावश्यमाना भावतोऽनुष्ठान-
 स्यापरिहाणि । सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य निहत्य मान रम्णोपदे-
 शाभ्या प्रभावना । अर्हन्ठासनानुष्ठायिना श्रुतधराणा वाल्दृढतप-
 म्निशैक्षग्लानादीना च सद्ग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्व प्रवचनवत्सलत्वं
 मिति । एते गुणा समस्ता न्यस्ता या तीर्थकृन्नाम्न आस्रया
 भवन्तीति ॥ २३ ॥

परात्मनिन्दाप्रशसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचे-
 गोत्रस्य ॥ २४ ॥

परादिन्दात्मप्रशसा सदगुणाच्छादनमसद्गुणोद्भावन चात्मपरो
 भयस्य नीचैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति ॥ २४ ॥

ताद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २५ ॥

उत्तगस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यादुच्चैर्गोत्रस्याह । नीचैर्गोत्रास्रव-
 विपर्ययो नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति ॥ २५ ॥

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २६ ॥

दानानीना विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवो भवतीति । एते साम्प-
 रायिकस्याष्टविधस्य पृथक् पृथगास्रवविशेषा भवन्तीति ॥ २६ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अत्राह । उक्तं भवता सद्देशस्याश्वेषु भूतव्रत्यनुकम्पेति,
तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति । अत्रोच्यते—

हिंसानृतस्तस्तेयाव्रह्मपरिमहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥

हिंसाया अनृतवचनात्स्तेयाव्रह्मतः परिग्रहान्च कायवाङ्मनो-
भिर्विरतिर्व्रतम् । विरतिर्नाम ज्ञात्वाभ्युपेत्याकरणम् । अकरण नि-
ष्टातिरुपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् ॥ १ ॥

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

एभ्यो हिंसादिभ्य एकदेशविरतिरणुव्रतं सर्वतो विरतिर्महा-
व्रतमिति ॥२॥

तत्स्थैर्यार्थं भावना पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य स्थैर्यार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च भावना
भवन्ति । तत्रथा-अहिंसायास्तावदीर्यासमितिर्मनोगुप्तिरेपणासमितिरा-
दाननिक्षेपणसमितिरालोक्षितपानभोजनमिति । सत्यवचनस्यैानुवीचि
भाषणं क्रोधप्रत्यारयानं लोभप्रत्यारयानमभीरुत्वं हास्यप्रत्यारयान-
मिति ॥ अस्तेयस्यानुवीच्यवग्रहयाचनमभीक्ष्णावग्रहयाचनमेताव-

१ अ ७ सू ८, ९, १०, ११, १२

२ अ ९ सू ५

३ अ ९ सू ४

४ आलोचनपूर्वकं मायणम् ।

५ अ ८ सू १०

६ आलोप्यावग्रहो याचनीयः ।

दित्यवग्रहावधारण समानधार्मिकैभ्योऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानभो
जनमिति ॥ ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपशुपण्डकससक्तशयनासनवर्जन रागसं
युक्तस्त्रीकथावर्जन स्त्रीणा मनोहरोन्द्रियालोकनवर्जन पूर्वस्तानुस्मरण
वर्जन मणीतरसभोजनवर्जनमिति ॥ आकिञ्चनस्य पञ्चानामिन्द्रिया
र्थाना स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाना मनोज्ञाना मासौ गाढ्यवर्जनममनो
ज्ञाना मासौ द्वैपवर्जनमिति ॥ ३ ॥

किं चान्यदिति ।

हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥

हिंसादिषु पञ्चस्वाप्तवेष्टिहामुत्र चापायदर्शनमवद्यदर्शन च
भावयेत् । तत्रया । हिंसायास्तावत् हिंसो हि नित्योद्वेजनीयो नित्या
नुबद्धवैरश्च । इहैव वधवन्धपरितेशादीन्मातिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरम श्रेयान् ॥ तथानृतवाद्यश्रद्धयो
भवति । इहैव जिह्वाछेदादीन्मातिलभते मिथ्याभ्यारयानदुःखिते-
भ्यश्च वद्वैरैभ्यस्तत्प्रिकान्दु खहेतून्प्राप्नोति प्रेत्य चाशुभा गतिं
गर्हितश्च भवतीत्यनृतवचनान्युपरम श्रेयान् ॥ तथा स्तेन परद्रव्य
हरणमसक्तमति सर्पस्योद्वेजनीयो भवतीति । इहैव चाभिघातवधव-
न्धनहस्तपादकर्णनासोत्तरीषुच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणवध्ययातनमार-
णादीन्मातिलभते प्रेत्य चाशुभा गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयाव्यु-
पगम श्रेयान् ॥ तथाऽऽग्रहचारी विभ्रमोज्ञानाचित्त विमकीर्णेन्द्रियो
महान्यो गज इव निरङ्कुश शर्म नो लभते । मोहाभिभूतश्च कार्या
कार्यानभिज्ञो न किञ्चिदकुशल नारभते । परदाराभिगमनकृताश्च
इहैव वैरानुबन्धलिङ्गच्छेदनवधवन्धनद्रव्यापहारादीन्मातिलभतेऽपाया-
न्प्रेत्य चाशुभा गतिं गर्हितश्च भवतीत्यब्रह्मणो व्युपरम श्रेयानिति ॥
तथा परिग्रहवान् शत्रुनिरिव मासपेशीहस्तोऽन्येषां कन्यादशकुनाना
मिहैव तत्करादीना गम्यो भवति ॥ अर्जनरक्षणसयकृताश्च दोषान्प्रा-
प्नोति । न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्रेर्लभाभिभूतत्वाच्च कार्या-

कार्यानपेक्षो भवति । भेत्य चागुभा गतिं प्राप्नोति लुब्धोऽयमिति
च गार्हितो भवतीति परिग्रहाद्व्युपरम श्रेयान् ॥ ४ ॥

किं चान्यत्—

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

दुःखमेव वा हिंसादिषु भाजयेत् ॥ यथा ममाप्रिय दुःखमेव
सर्वसत्त्वानामिति हिंसाया व्युपरम, श्रेयान् ॥ यथा मम मिथ्याभ्या-
रयानेनाभ्यारयातस्य तीव्रं दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वा-
नामिति अनृतवचनाद्व्युपरम श्रेयान् ॥ यथा ममेष्टद्व्यवियोगे
दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति
स्नेयाद्व्युपरम श्रेयान् ॥ तथा रागद्वेषात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेव ।
स्यादेतत्स्पर्शनसुखमिति तच्च न । कुत । व्याधिप्रतीकारत्वात्क-
ण्डूपरिगतवच्चाब्रह्मव्याधिप्रतीकारत्वादसुखे ह्यास्मिन्सुरमाभिमानो मू-
ढस्य । तत्रथा—तीव्रया त्वरूढोणितमासानुगतया कण्डूपा परिगतात्पा
काप्यशकललोष्टशर्करानखशुक्तिभिर्विच्छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रं कण्डूय-
मानो दुःखमेव मुग्वामिति मन्यते । तद्वन्मैथुनोपसेवीति मैथुनाद्व्युपरम
श्रेयान् ॥ तथा परिग्रहवानप्राप्तप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षारक्षणशोकोद्भव दुःख
मेव प्राप्नोतीति परिग्रहाद्व्युपरम श्रेयान् । इत्येव भाष्यतो व्रतिनो
व्रते स्थैर्यं भवति ॥ ५ ॥

किं चान्यत्—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि सत्त्वगुणाधिककृद्दयमाना
विनेयेषु ॥ ६ ॥

भावयेद्यथासङ्ख्यम् । मैत्रीं सर्वसत्त्वेषु । क्षमेऽहं सर्वसत्त्वानाम् ।
क्षमयेऽहं सर्वसत्त्वान् । मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु । वैरं मम
न केनचिदिति ॥ प्रमोदं गुणाधिकेषु । प्रमोदो नाम विन-
यप्रयोगो वन्दनस्तुतिवर्णवाद्देव्यादृष्ट्यकरणादिभिः सम्पत्त्वज्ञान

चारित्र्यतपोधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियाभिव्यक्तो मनःप्रहर्ष इति ॥ कारुण्यं लिङ्ग्यमानेषु । कारुण्यमनुकम्पा दीनानुग्रह इत्यर्थः । तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु विपर्यतर्पाग्निना दग्धमानमानसेषु हिताहितप्राप्तिपरिहारविपरीतप्रवृत्तिषु विविधदुःखार्दितेषु दीनकृपणानाथबालमोमुहद्वेषु सत्त्वेषु भावयेत् । तथा हि भावयन् हितोपदेशादिभिस्ताननुगृह्णातीति । माभ्यस्थ्यभाविनेयेषु । माध्यस्थ्यमौदासीन्यमुपेक्षेत्यनर्थान्तरम् । अविनेया नाम मृत्पिण्डकाष्ठमुड्यभूता ग्रहणधारणविज्ञानोद्घापोहवियुक्ता महामोहाभिभूता दुष्टावग्राहिताश्च । तेषु माभ्यस्थ्यं भावयेत् । न हि तत्र वक्तुर्हितोपदेशसाफल्यं भवति ॥ ६ ॥

किं चान्यत् ।

जगत्कायस्वभावौ च सवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

जगत्कायस्वभावौ च भावयेत् सवेगवैराग्यार्थम् । तत्र जगत्स्वभावो द्रव्याणामनायादिमत्परिणामयुक्ताः प्रादुर्भावतिरोभावस्थित्यन्यतानुग्रहविनाशाः । कायस्वभावोऽनित्यता दुःखहेतुत्व निःसारताऽशुचित्वमिति ॥ एव ह्यस्य भावयतः सवेगो वैराग्यं च भवति । तत्र सवेगो नाम ससारभीरुत्वमारम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिर्धर्मे बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदर्शने च मनःप्रसाद उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति ॥ वैराग्यं नाम शरीरभोगसंसारनिर्वेदोपशान्तस्य बाह्याभ्यन्तरेषूपधिष्ठनभिष्पन्न इति ॥ ७ ॥

१ तर्प — वृद्धविपामति । स एवाग्निं परितापकारित्वात् ।

२ मोमुहा — काहला ।

३ वृद्धा — सप्ततिसंवत्सरसख्यामतीत्य वृत्तमाना । परिल्लानेन्द्रिया परिप्लव स्मृतयः ।

४ औदासीन्यम् ।

अत्राह । उक्तं भवता हिंसादिभ्यो विरतिर्व्रतमिति तत्र का हिंसा नामेति । अत्रोच्यते ।

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपण हिंसा ॥ ८ ॥

प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा । हिंसा मारणं प्राणातिपातं प्राणवधः देहान्तर्गसक्रामणं प्राणव्यपरोपणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ८ ॥

अत्राह । अथानृत किमिति । अत्रोच्यते—

असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

असदिति सद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गृहीतं च ॥ तत्र सद्भावप्रतिषेधो नाम सद्भूतनिह्नवोऽभूतोद्भावनं च । तत्राह—नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इत्यादि भूतनिह्नवः । श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमात्मा अङ्गुष्ठपूर्वमात्रोऽयमात्मा आदित्यवर्णो निःक्रिय इत्येवमायमभूतोद्भावनम् ॥ अर्थान्तरं यो गां ब्रवीत्यश्वमश्वं च गौरिति ॥ गर्हेति हिंसापारुष्यपैशुन्यादियुक्तं वचः, मृत्यमपि गर्हितमनृतमेव भवतीति ॥ ९ ॥

अत्राह अयं स्तेयः किमिति । अत्रोच्यते—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

स्तेयमुद्धृत्वा परेरदत्तस्य परिगृहीतस्य तृणादेर्द्रव्यजातम्यादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

अत्राह । अथाब्रह्म किमिति । अत्रोच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ ११ ॥

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावो मिथुनरुर्मैथुनं तदब्रह्म ॥ ११ ॥

अत्राह । अयं परिग्रहः क इति । अत्रोच्यते—

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥

चेतनात्स्वचेतनेषु च बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्च्छा परिग्रहः।
इच्छा मार्यना कामोऽभिलाषः काक्षा गाढर्य मूर्च्छेत्यनर्थान्तरम् ॥ १२ ॥

अत्राह । गृह्णीमस्तावद् व्रतानि । अथ व्रती क इति । अत्रोच्यते—

निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥

मायानिदानमिथ्यादर्शनशल्यैस्त्रिभिर्वियुक्तो निःशल्यो व्रती
भवति । व्रतान्यस्य सन्तीति व्रती । तदेव निःशल्यो व्रतवान्
व्रती भवतीति ॥ १३ ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

स एष व्रती द्विविधो भवति । अगारी अनगारश्च । श्रावकः
श्रमणश्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्राह । कोऽनयो प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते—

अणुव्रतोऽगारी ॥ १५ ॥

अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रतः । तदेवमणुव्रतधरः श्रावकोऽगारी
व्रती भवति ॥ १५ ॥

किं चान्यत्—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरि-
भोगातिथिसविभागव्रतसपन्नश्च ॥ १६ ॥

एभिश्च दिग्व्रतादिभिरुत्तरव्रतैः सपन्नोऽगारी व्रती भवति ।
तत्र दिग्व्रत नाम तिर्यग्वर्चमधो वा दशानां दिशा यथाशक्ति गमन-
परिमाणाभिग्रहः । तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्ययोग-
निक्षेपः ॥ देशव्रत नामापवरकगृहग्रामसीमादिषु यथाशक्ति प्रविचाराय
परिमाणाभिग्रहः । तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वसावद्ययोग-
निक्षेपः ॥ अनर्थदण्डो नामोपभोगपरिभोगावस्यागारिणो व्रतिनोऽर्थः ।

तत्र्यतिरिक्तोऽनर्थः । तदर्थो दण्डोऽनर्थदण्डः । तद्विरतिर्त्रितम् ॥
 सामायिकं नामाभिगृह्य कालं सर्वसावद्ययोगानिसेपः ॥
 पौषधोपवासो नाम पौषधे उपवासः पौषधोपवासः । पौषधं, पूर्वं
 त्यनर्थान्तरम् । सोऽष्टमीं चतुर्दशीं पञ्चदशीमन्यतमा वा तिथिमभि-
 गृह्य चतुर्थ्यानुपवासेना व्यपगतस्नानानुलेपनगन्धमाल्याङ्कारेण
 न्यस्तसर्वसावद्ययोगेन कुशसस्तारफल्कादीनामन्यतम सस्तारमा-
 स्तीर्य स्थानं वीरासननिपद्याना वान्यतममास्थाय धर्मजागरिकाप-
 रेणानुष्ठेयो भवति ॥ उपभोगपरिभोगत्रयं नामाशनपानखाद्यस्वाग्र-
 न्धमाल्यादीनामाञ्जलिनभावरणालङ्कारशयनासनगृहयानग्राहनादी-
 ना च गृहसावधाना वर्जनम् । अल्पसाग्रयानामपि परिमाणरूपेण
 मिति ॥ अतिथिसविभागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयानामन्नपा-
 नादीनां द्रव्याणां देशकालत्रयासत्कारत्रयोपेत पर्यात्मानुग्रहबुद्ध्या
 सयतेभ्यो दानमिति ॥ १६ ॥

वि चान्यदिति ।

भारणान्तिकीं सलखना जोषिता ॥१७॥

कालसहननदौर्गल्योपसर्गदोषाद्वर्मावश्यकपरिहाराणि वाभितो
 ज्ञात्वावमौदर्यचतुर्थपष्टाष्टमभक्तादिभिरात्मानं सल्लिरयं सयमं प्रति-

१ पौषधशब्दः पूर्ववाचकः । पौषधे पुष्पाति वा धमानिति निरुक्तात् ।

२ वृषज्जनन्यानि यतानि भक्तानि । मुमुक्षुणा सहृद् भोजनम् । मध्यमजनस्य
 भक्तद्वयम् । तत्र मध्यमा प्रतिपत्तिमाश्रित्य चतुर्थादितपोगणना । अतीतेऽहनि मुक्त्वा
 प्रत्यास्थानमित्येको मोहनकालः । द्वितीयेऽहनि भक्तद्वयच्छेदः । तृतीयेऽहनि चतुष्-
 भक्तकाले मुक्त इति चतुर्थभक्तमुच्यते । एक उपवासः । आदिग्रहणात् पूर्वगणनयैव
 पष्टाष्टमादि समन्ततपाविकल्पग्रहणम् ।

३ निपत्या-समस्तिकमिवेशनं पर्यतत्रादि ।

४ मयादाकरणम् ।

पद्योत्तमप्रतमपन्नश्चतुर्विधाहार प्रत्याख्याय यावज्जीव भावनानुप्रेक्षा परः स्मृतिसमाधिवहुलो मारणान्तिर्नी सलेखना जोपिता उत्तमार्थ स्याराधको भवतीति ॥

एतानि दिग्प्रतादीनि शीलानि भवन्ति । 'निःशाल्यो व्रती' इति वचनादुक्तं भवति प्रती नियत सम्यग्दृष्टिरिति ॥१७॥

शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशसासस्तवा

सम्यग्दृष्टेरतिचारा ॥ १८ ॥

शङ्का काङ्क्षा विचिकित्सा अन्यदृष्टिप्रशसा सस्तव. इत्येते पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति । अतिचारो व्यतिक्रमः स्वलन मित्यनर्थान्तरम् ॥ अधिगतजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः शासन भावतोऽभिप्रपन्नस्यासहार्थमतेः सम्यग्दृष्टेरर्हत्प्रोक्तेषु अत्यन्तमूक्ष्मे-ष्वतीन्द्रियेषु केवलागमग्राह्येष्वर्थेषु य सदेहो भवति एव स्यादेव न स्यादिति सा शङ्का ॥ ऐहलौकिकपारलौकिकेषु विषयेष्वाशसा काङ्क्षा । सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टेः । कुत । काङ्क्षिता ह्यविचारितगुणदोष समयमतिक्रामति ॥ विचिकित्सा नाम इदमप्यस्तीदम पीति मतिविधुतिः ॥ अन्यदृष्टिरित्यर्हच्छासनव्यतिरिक्ता दृष्टिमाह । सा द्विविधा । अभिर्गृहीता अनभिर्गृहीता च । तद्युक्ताना क्रियार्वा-

१ (१) अशन-सक्तमुद्रा गिरदध्यादि (२) पान राजरद्राक्षापानशोणपानकादि (३) स्वादिम गुल्मकारुलिकारण्टेषुशर्करादि । (४) स्वादिम एलाफलकपूरलवङ्गपूगी फल्गुनागरादि ।

२ अ ७ सू. १३

३ जिनवचनव्यतिरिक्ता दृष्टि -अन्यदृष्टि । असर्वज्ञप्रणीतवचनाभिरिति ।

४ अभिमुख्य गृहीता । इदमेव तत्त्वमिति बुद्धवचन साख्य कणादादिवचन वा ।

५ नैकाप्याभिमुख्यन गृहीता । सब्रवचनेष्वेव साधुदृष्टिरनभिर्गृहीतमिष्यादृष्टिरित्यर्थः । सर्वमेव युक्त्युपपन्नमयुक्तिक चासमतया मन्यते मौढ्यात् ।

६ क्रिया कर्त्रधीना न कर्त्रा विना क्रियाया समवा । इति क्रियामात्मसमवा यिनी ये वदन्ति तच्छीला ।

दिनामक्रियावादिनामज्ञानिकाना वेनयिकाना च प्रशंसासस्तवौ
सम्यग्दृष्टेरतिचार इति । अत्राह । प्रशंसासस्तवयो* क. प्रतिविशेष
इति । अत्रोच्यते । ज्ञानदर्शनगुणप्रकर्षोद्भावन भावत प्रशंसा ।
सस्तवस्तु सौपथ निरुपथ भूताभूतगुणवचनमिति ॥ १८ ॥

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

व्रतेषु पञ्चसु शीलेषु च सप्तसु पञ्च पञ्चातिचारा भवन्ति य-
थाक्रममिति ऊर्ध्वं यद्वक्ष्याम* ॥ १९ ॥

तथा—

बन्धवधविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधा ॥ २० ॥

त्रसस्यावराणा जीवाना बन्धवधौ, न्वच्छेद काष्ठादीना,
पुरुषहस्त्यश्वगोमहिषादीना चातिभारारोपण, तेषामेव चान्नपाननि-
रोध, अहिंसात्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २० ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्यारयानकूटलेखक्रियान्यासापहार-
साकारमन्त्रभेदा ॥ २१ ॥

एते पञ्च मिथ्योपदेशादय सत्यप्रचनस्यातिचारा भवन्ति ।
तत्र मिथ्योपदेशो नाम प्रमत्तप्रचनमयथार्थवचनोपदेशो विवादेष्वाति-
संधानोपदेश इत्येवमादि* ॥ रहस्याभ्यारयान नाम स्त्रीपुंसयोः पर-
स्परेणान्यस्य वा रागसमुक्त हास्यग्रीडासङ्गादिभि रहस्येनाभि-
श-

१ विनयेन चरन्ति वैनयिका । समवधृतलिङ्गाचारशान्तिविनयप्रतिपत्तिरूपाना
विनयप्रधाना कायेन वाचा मनसा दानेन च चतुर्भि प्रकारैः सुरुपातिरतिशयतिस्थ
विराघममातृवितृषु सप्तर्षी विदधति ।

२ सकपटम् ।

३ निष्पत्तम् ।

४ सत्यासत्यगुणवचनम् ।

५ कलहेऽन्यतरस्यातिसंधानोपाय वञ्चनोपायमुपदिशति ।

सनम् ॥ कूटलेखक्रिया लोकप्रतीता ॥ न्यासापहारो विस्मरणकृत-
परनिक्षेपग्रहणम् ॥ सास्मारमन्त्रभेद पैशुन्य गुह्यमन्त्रभेदश्च ॥ २१ ॥
स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानो-
न्मानप्रतिरूपकव्यवहारा ॥ २२ ॥

एते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति । तत्र स्तेनेषु हिरण्या-
दिप्रयोगः ॥ स्तेनैराहृतस्य द्रव्यस्य मुधा क्रयेण वा ग्रहण तदाहृतादा-
नम् ॥ विरुद्धराज्यातिक्रमश्चास्तेयव्रतस्यातिचारः । विरुद्धे हि राज्ये
सर्वमेव स्तेययुक्तमादानं भवति ॥ हीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपक-
व्यवहारः कूटतुलाकूटमानवञ्चनादिपुक्तः प्रयो विप्रयो वृद्धिप्रयो-
गश्च । प्रतिरूपकव्यवहारो नाम सुवर्णरूप्यादीनां द्रव्याणां प्रतिरूपक-
क्रिया व्याजीकरणानि चेत्येते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २२ ॥
परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाती-
व्रकामाभिनिवेशा ॥ २३ ॥

परविवाहकरणमित्त्वरपरिगृहीतागमनमपरिगृहीतागमनपनङ्ग-
क्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इत्येते पञ्च ब्रह्मचर्यव्रतस्यातिचारा
भवन्ति ॥ २३ ॥

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणा-
तिक्रमा ॥ २४ ॥

क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रमः हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमः धन-
धान्यप्रमाणातिक्रमः दासीदासप्रमाणातिक्रमः कुप्यप्रमाणातिक्रमः
इत्येते पञ्चेच्छापरिमाणव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २४ ॥

१ इत्यरी-कुलटा । प्रतिपुरुषगमनशील्या साधारणक्षिया किञ्चित्काल भाटि
प्रदानादिना ग्रहणपूर्वकगमनपूर्वकगमनत्वमित्तरगमनस्य लक्षणम् ।

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वव्यतिक्रमः अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रमः क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यन्तर्धानमित्येते पञ्च दिग्गतस्यातिचारा भवन्ति । स्मृत्यन्तर्धानं नाम स्मृतेर्भ्रंशोऽन्तर्धानमिति ॥ २५ ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्यानयनः प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गलक्षेप इत्येते पञ्च देशगतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २६ ॥

कन्दर्पकौकुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ २७ ॥

कन्दर्पः कौकुच्यः मौखर्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्वमित्येते पञ्चानर्थदण्डविरतिगतस्यातिचारा भवन्ति । तत्र कन्दर्पो नाम रागसंयुक्तोऽसंभ्यो वारूप्ययोगो हास्य च ॥ कौकुच्यः नाम एतदेवोभयदुष्टकायप्रचारसंयुक्तम् ॥ मौखर्यमसंयुक्तबहुप्रलापित्वम् ॥ असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतम् ॥ उपभोगाधिकत्वं चेति ॥ २७ ॥

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥

कायदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमनादरस्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पञ्च सामायिकगतस्यातिचारा भवन्ति ॥ २८ ॥

१ शरीरावयवानां प्राणिपादादीनामनिश्चिततावस्थापनरूपत्वम् ।

२ वृणसंस्काराभावे सति ध्यानवशात्तत्त्वत्वम् ।

३ श्रोत्रान्त्रोमादिकर्षव्यासगजन्तसंभ्रमरूपत्वम् ।

४ अनुत्साहः

५ स्मृत्यभावः ।

अप्रत्ययेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपस्तारोपक्रमणाना-
दरमृत्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥

अप्रत्ययेक्षिताप्रमार्जिते उत्सर्गे, अप्रत्ययेक्षिताप्रमार्जित-
स्याग्नाननिक्षेपो अप्रत्ययेक्षिताप्रमार्जित, सस्तारोपक्रम, अनाद-
रमृत्यनुपस्थानमित्येते पञ्च पौषधोपशमस्थातिचारा भवन्ति ॥ २९ ॥

सचित्तसम्यक्समिश्राभिपन्नदुष्पक्षाहारा ॥ ३० ॥

सचित्ताहार मचित्तसम्यक्साक्षात् सचित्तसमिश्राहार अभि-
पन्नाहार दुष्पक्षाहार इत्येते पञ्चोपभोगत्रयस्थातिचारा भवन्ति ॥ ३० ॥
सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमा ॥ ३१ ॥

अन्नाग्नेर्द्रव्यजातस्य सचित्ते निक्षेप सचित्तपिधानं परम्ये-
मिति परव्यपदेशमात्सर्य कालातिक्रम इत्येते पञ्चातिथिसमिधा-
स्थातिचारा भवन्ति ॥ ३१ ॥

जीवितमरणाशसामित्रानुरागसुखानुगन्धनिदान-
करणानि ॥ ३२ ॥

जीविताशंसा मरणाशंसा मित्रानुरागः सुखानुबन्धो निदान-
करणमित्येते मारणातिक्रमलेखनायाः पञ्चातिचारा भवन्ति ॥

१ प्रत्ययेक्षण चतुसा निरीजं स्पष्टमित्य सचित्ताचित्तमिधमरणापरक्रमानु-
गत्यस्य ।

२ प्रमाणां यन्त्रप्रान्तादिना विमुक्तपथम् ।

३ मूलचन्द्रस्यादीना पृथ्वीकायाः वा सचित्तनामाहारः ।

४ सचित्तं सचदेव कर्मादिकव्यपदेशोदुम्बरसम्यक्साक्षात् मध्यतः सचित्तसम्यक्सा-
क्षात् ।

५ सचित्तेन समिधाहार — पुष्पफलव्रीहितिलादिना मिधः । मोदकादिस्त-
थास्य वा पिपीलिकादिभूधूमजन्तुमिश्रस्याभ्यवहारः ।

६ सुराशीवीरकमासप्रकारपणान्नेरभ्यसधाननिन्दनम् ।

७ दुष्क मन्दपद्मभिधतन्तुल्लोठयवगोधूमरपूलमण्डकादि । तस्याभ्यवहारे
ऐहिकप्रत्यवधारणी यावता बाधेन सचित्तनस्तावता परलोकमप्युपदन्ति ।

८ आशंसा-अमिलायाः ।

तदेतेषु सम्यक्त्वप्रतशील्यतिप्रमथ्यानेषु पञ्चपाटिष्व-
तिचारस्थानेषु अप्रमादो न्याय इति ॥ ३२ ॥

अत्राह । उक्तानि प्रतानि प्रतिनश्च । अथ दान विमिति ।
अत्रोन्यते—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

आत्मपरानुग्रहार्थं स्वस्य द्रव्यजातस्यान्नपानवह्नादे पात्रेऽ-
तिसर्गा दानम् ॥ ३३ ॥

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेष ॥ ३४ ॥

विधिविशेषाद् द्रव्यविशेषाद् दातृविशेषात्पात्रविशेषाच्च तस्य
दानधर्मस्य विशेषो भवति । तद्विशेषाच्च फलविशेषः ॥ तत्र विधि-
विशेषो नाम देशकालसम्पन्नद्रव्यास्तत्कारणमा कल्पनीयत्वमित्येव
मादि ॥ द्रव्यविशेषोऽन्नादीनामेव सारजातिगुणोत्कर्षयोगः ॥ दा-
तृविशेषः प्रतिग्रहीतर्यनसूया, त्यागेऽविपाद अपरिभाविता, दिक्स-
तो ददतो दत्तवतश्च प्रीतियोगः, कुशलाभिसाधिता, दृष्टफलानपेक्षिता
निरुपधत्वमनिदानत्वमिति ॥ पात्रविशेषः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्य-
तः संपन्नता इति ॥ ३४ ॥

इति तत्त्वार्थधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे
सप्तमोऽध्याय समाप्तः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उक्त आसन्नं वचं वक्ष्यामः । तत्प्रसिद्धयर्थमित्युच्यते ।

मिथ्यादर्शनान्निरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शनं निरतिः प्रमादकपाया योगा इत्येते पञ्च बन्धहेतवो भवन्ति । तत्र सम्यग्दर्शनान्निवृत्तिरिति मिथ्यादर्शनम् । तद् द्विविधमभिगृहीतमनभिगृहीतं च । तत्राभ्युपेत्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहोऽभिगृहीतमज्ञानिकादीनां त्रयाणां निषेधेना कुत्रादिशतानाम् ।

अज्ञानं अम्युपगमद्वारेण येगमस्ति ते अज्ञानिना त एव यादिनोऽज्ञानिकवादिनः, अज्ञानमेव श्रेय इत्येव प्रतिज्ञा इत्यथ, विनय एव चैतन्यिक तदेव नि श्रेयसायेत्येव वादिनो वैयर्थ्यवादिन इति । एतन्भेदसंख्या चेयम् 'असिद्धस्य निरिगण अकिरिय साधन इति चुल्लोद' । अत्राणिय सत्तद्धी वेणइयाण च यत्तीसा ॥१॥ (त्रियावादिना अशीत्यधिकं ज्ञान अक्रियावादिना चतुरशीतिरज्ञानिना सप्तपष्टि चैतन्यिकानां द्वात्रिंशत् ॥१॥ इति) तत्राशीत्यधिकं ज्ञान, त्रियावादिना भवति, इह चामुनोपायेनावगन्तव्यम् जीवाजीवाश्रयसवरश्च निजरापुण्यापुण्यमोक्षाख्यानं नवपदापाङ्गं विरचय्य परिपाठ्या जीवपदार्थस्याथ स्वपरभेदावुपन्यसनीयो तयोरप्यो नित्यानित्यभेदो तयोरप्यथ कालेश्वरात्मनियति स्वभावभेदा पञ्च यसनीया, पुनश्चेत्य विरल्पा कतया - अस्ति जीव स्वतो नित्य कालत इत्येको विरल्प, विरल्पाध्यायम् - विरल्पे स्वस्वयमात्मा स्वेन रूपेण न परापेक्षया नृस्वत्वदीयत्वे इव नित्यश्च कालवादिनः, उक्तेनैवामिलापेन द्वितीया विरल्प ईश्वरकारणिनः, तृतीयो विरल्प आत्मवादिनः 'पुरुष एवेदं हि' मित्यादि प्रतिपत्तिरिति, चतुर्थो नियतिवादिनः, नियतिश्च - पदायागमवस्यन्तया यत्रया भवने प्रयोजककर्त्रीणि पञ्चम स्वभाववादिनः । एव स्वतः अजहता एषा पञ्च विरल्पा, परत इत्यनेनापि पञ्चैव लभ्यन्ते, तत्र परत इत्यस्यायमर्थः - इह सवपदाधाना पररूपापेक्षं स्वरूपपरिच्छेदो यथा नृस्वत्वाग्रपेक्षो दीर्घत्वादपरिच्छेद एवमेव चात्मनः स्तम्भकुम्भादीन् समीप्य तागतिरिक्तं हि वस्तुन्यात्मबुद्धिः प्रवर्तत इत्यतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवावधार्यते न स्वतः इति, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दशविरल्पा, एवमनित्यत्वेनापि दशैव, एव विंशतिर्जिबिपदायैव एषा अजीवादिष्वप्यष्टाश्वेयमेव प्रतिपद विंशतिर्विकल्पानामतो विंशतिर्नवगुणा शतमर्शास्तुत्तर क्रियावादिनामिति । एते च विरल्पा एवैकशो न लभ्यन्ते शीलादृगवदिति । तथा अनियावादिना तु चतुरशीतिर्द्रष्टव्या, एव चेय पुण्यापुण्याविवर्जितपदाप

सत्तत्त्वस्यास्त्यैव जीवस्याथ स्वपरूपविकल्पद्वयोपन्यास, असत्त्वादात्मनो नित्या-
नित्यभेदो न स्त, कालादीना तु पचाना षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, इय चानभिसिधपूर्वि
कायप्रातिरिति, पश्चाद्विकल्पाभिलाप—नास्ति जीव स्वत कालत इत्येको विकल्प,
एवमीधरादिभिरपि यदृच्छावसाने सर्वे पश्यन्ति, तथा नास्ति जीव परत कालत इति
पदेव विकल्पा इत्येकत्र द्वादश, एवमीवादिष्वपि पट्टमु प्रत्येक द्वादश विभत्वा, एय च
द्वादश सत्तत्त्वानां तद्विभक्तिरिति विभत्वा नास्ति कल्पनामिति । अकानिकाना तु सत्तत्त्वप्रभवति,
इय चामुनोपायेन द्रष्टव्या—तत्र जीवातीयादीन् नवपदायां पूर्वयत् व्यवस्थाप्य १ यत्ते
चोत्पत्तिमुपन्यस्याथ सत्त सदादय उपन्यसनया । सत्त्व १ मसत्त्व २ सदसत्त्व ३ अवाच्यत्व
४ सदवाच्यत्व ५ असदवाच्यत्व ६ सदसदवाच्यत्व ७ मित, तत एत नव सत्तका
त्रिषष्टि, उत्पत्तेस्तु चत्वार एय आत्रा विकल्पा, सत्तया—सत्त्व १ मसत्त्व २ सदसत्त्व
३ अवाच्यत्व ४ चेति, त्रिषष्टिमये क्षिता सत्तपष्टिर्भवन्ति । विकल्पाभिलापश्चैव—को
जानाति जीव सति किं वा तेन शतेनत्यको विकल्प, एवमसदादयोऽपि वाच्या,
तथा सती भावोत्पत्तिरिति को जानाति किं वा अनया शतया ? एवमसती सदसती अव
त्तव्या चेति, सत्त्वादिसत्तभग्याध्यायमर्थ—स्वरूपमात्रपेक्षया वस्तुन सत्त्व १ स्वरूप
मात्रपेक्षया त्वसत्त्व २ तथा एकस्य घटादिद्रव्यदशस्य ग्रीवादे सद्भावपयायेण ग्रीव
त्वादिनादिष्टस्य सत्त्वात्तया घटादिद्रव्यदेशस्यापरस्य बुधनादेरसद्भावपयायेण वृत्तत्वा
दिना परगतपयायेणैवादिष्टस्यासत्त्वात् वस्तुन सदसत्त्वम ३ तथा सत्त्वस्यैवात्तवृत्तत्त्वस्य
घटादिवस्तुनोऽप्यन्तरभूत पदादिपयायैर्निर्देशोर्ध्वकुण्डलाद्यतवृत्तग्रीवादिभियुगपद्विष
यितस्य सत्त्वेनासत्त्वेन वा वस्तुमशक्यत्वात् तस्य घटादेद्रव्यस्यावत्त्वव्यत्वम् ४ तथा
घटादिद्रव्यस्यैकदेशस्य सद्भावपयायैरादिष्टस्य सत्त्वादपरस्य स्वपरपयायैर्युगपदादिष्टतया
सत्त्वेनासत्त्वेन वा वस्तुमशक्यत्वात् घटादिद्रव्यस्य सदवत्त्वव्यमिति ५ तथा तस्यैव घटा
दिद्रव्यस्यैकदेशस्य परपयायैरादिष्टस्यासत्त्वादपरदेशस्य स्वपरपयायैर्युगपदादिष्टत्वेन तथैव
वस्तुमशक्यत्वात् तस्य घटादेरमदवत्त्वव्यत्वम् ६ तथा घटादिद्रव्यस्यैकदेशस्य स्वपरपयायैरा
दिष्टत्वेन सत्त्वादपरस्य परपयायैरादिष्टतया असत्त्वादन्यस्य स्वपरपयायैर्युगपदादिष्टस्य
तथैव वस्तुमशक्यत्वेनावनव्यत्वात् तस्य घटादिद्रव्यस्य सदसदवत्त्वव्यत्वमिति ७ इह च
प्रथमद्वितीयचतुषा अरुण्डवत्त्वाभिता शेषाश्चत्वारो वस्तुदेशाभिता दर्शिता, तथान्यै
स्तृतीयोऽपि त्रिकोणो अरुण्डवत्त्वाभित एवोप, तथाहि—अरुण्डस्य वस्तुन
स्वपयायै परपयायैश्च विवक्षितस्य सदसत्त्वमिति, अतएवामिहितमाचारटीकायाम् ‘इह
चोत्पत्तिमद्ग्रीवत्त्वोत्तरविकल्पनय न सम्भवति, पदाध्यायपेक्षया तस्योत्पत्तेश्चावयवा
भावात्’ इति, एवमगानिफाना सत्तपष्टिर्भवन्ति इति । नैयिकाणा च द्वाविंशत् सा चैवम
वसया—मुरनूपतियतिशान्तिविराघममागृपितृणा मत्येक कायेन वाचा मनसा दानन च
देशकागोपनेन विनय काय इत्येते चत्वारो भेदा मुरादिष्वणसु स्थानेषु भवन्ति ते
चैकत्र मीलता द्वारिशादिति, सर्वसख्या पुनरेतेषा त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानीति ।

शेषमनभिगृहीतम् ॥ यथोक्ताया विरतेर्विपरीताऽविरतिः ॥ प्रमादः
स्मृत्यनवस्थान कुशलेष्वनादरो योगदुष्पाणिधान चैव प्रमादः ॥
रूपाया मोहनीये वक्ष्यन्ते योगस्त्रिविधः पूर्वोक्तः ॥ एषा मिथ्या-
दर्शनादीना बन्धहेतूना पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सति नियतमुत्तरेषां भावः ।
उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वेषामनियम इति ॥ १ ॥

सकपायत्वाज्जीव कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते ॥ २ ॥

सकपायत्वाज्जीव कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आत्ते । कर्म-
योग्यानिति अष्टविधे पुद्गलग्रहणकर्मशरीरग्रहणयोग्यानि । नाम-
प्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यन्ते ॥ २ ॥

स बन्धः ॥ ३ ॥

स एष कर्मशरीरपुद्गलग्रहणकृतो बन्धो भवति ॥ ३ ॥

म पुनश्चतुर्विधः ।

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥

प्रकृतिबन्ध स्थितिबन्ध अनुभावबन्ध प्रदेशबन्धः इति ॥ ४ ॥

तत्र—

१ अ ८ सू १०

२ अ ६ सू ५

३ अ ८ सू २५

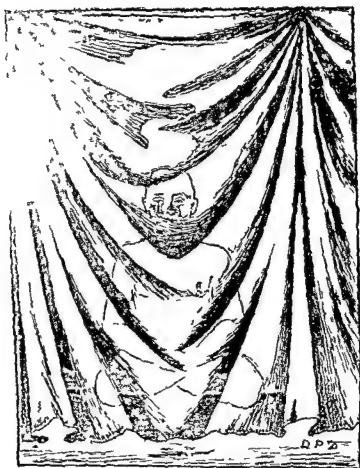
४ बंध—जीवस्य कर्मपुद्गलसंश्लेषः स चतुष्पा १ स्थित्यनुभावप्रदेशादनुभावानां य
समुदायः स प्रकृतिबन्धः २ अप्यवसायविशेषगृहीतस्य कर्मदलीकस्य यत् स्थितिकाल
नियमनः स स्थितिबन्धः ३ कर्मपुद्गलानामेव शुभोऽशुभो वा चात्यधाती वा यो रसः सोऽ
नुभावबन्धो रसबन्ध इत्यर्थः ४ कर्मपुद्गलानामेव यद्ग्रहणं स्थित्तरसनिर्देशः दलिक
संख्याप्राधान्येनैव करोति स प्रदेशबन्धः उक्तं च—

‘प्रकृतिः समुदायः स्यात् स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुभावो रसः प्रोक्तः प्रदेशो दलसंज्ञयः ॥ १॥’ इति ।

नानावरणीयफर्म-आवरणमित्यस्यार्थ-तिरस्करिणी । यथा बद्धे-
णावृताया मूर्तराकारादिक न दृश्यते तथा आत्मनि विद्यमाना सर्वापि
केवलज्ञानात्पादनशक्तिर्नेत्र कमणा तिरस्करिणीस्वरूपेण समात्रियते ।

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रा-
न्तराया ॥ ५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात्प्रकृतिबन्धमाह । सोऽष्टविधः ।
तत्रथा । ज्ञानावरण दर्शनावरण वेदनीय मोहनीय आयुष्क नाम
गोत्र अन्तरायमिति ॥ ५ ॥

किं चान्यन्—

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशन्दिपञ्चभेदा
यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपि पुनरेकशः पञ्चभेदः नवन्ते-
द्विभेदः अष्टाविंशतिभेदः चतुर्भेदः द्विचत्वारिंशद्भेदः द्विभेदः
इति यथाक्रमं प्रत्येतत्त्वम् ॥ ६ ॥

इत उत्तरं यद्वक्ष्याम । तद्यथा—

मर्त्यादीनाम् ॥ ७ ॥

ज्ञानावरण पञ्चविधं भवति । मर्त्यादीनां ज्ञानान्तरा-
पञ्च विकल्पाश्चैकश इति ॥ ७ ॥

१ (१) अष्टाविंशतिभेदमिदं मतिज्ञानं येनाव्रियते तन्मतिज्ञानं
लोचनपटवत् । (२) धोत्रोपलब्धिरूपधृतज्ञानं येनाव्रियते तन्मतिज्ञानं
धाति भवति । (३) इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षत्वे सति आत्मनोऽपि
द्वलविषयकप्रकाशाविभावरूप अवधिज्ञानं येनाव्रियते तदवधिज्ञानं
(४) साक्षादात्मनो मनोद्रव्यपवायात् निमित्तीकृत्य
मनोप्राक्षिप्रकाशविशेषरूपं मनः पयावज्ञानं येनाव्रियते तदपयावज्ञानं
देशधाति । (५) भेदज्ञानावरणक्षयसमुद्भूतमज्ञानं तत्त्वज्ञानावरणम्,
तत्त्वज्ञानावरणम्, तद्यथा भवति ।

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलाना निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचला-
प्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥

१ चक्षुर्दर्शनावरण २ अचक्षुर्दर्शनावरण ३ अवधिदर्शनावरण
४ केवलदर्शनावरण ५ निद्रावेदनीय ६ निद्रानिद्रावेदनीय ७ प्रच-
लावेदनीय ८ प्रचलाप्रचलावेदनीय ९ स्थानगृद्धिवेदनीयमिति
दर्शनावरण नवभेद भवति ॥ ८ ॥

सदसद्वेद्ये ॥ ९ ॥

सद्वेद्य असद्वेद्य च वेदनीय द्विभेदं भवति ॥ ९ ॥

दर्शनचारित्रमोहनीयकपायनोकपायवेदनीयाख्या-
स्त्रिद्विषोडशनवभेदा सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कपा-
यनोकपायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणस-
ज्वलनविकृत्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः हास्यरत्यर-
तिशोक्रभयजुगुप्सास्त्रीपुनपुसकवेदा ॥ १० ॥

(१) पण्यनेनात्मनि चक्षुः सर्वमवेन्द्रियमात्मनः सामान्यविशेषगोधस्वभावस्य वरणं
तद्वाक्यं यत्सामान्यमात्रेण तन्मनसा मपरिणतिरूपं चक्षुर्दर्शनम्, तद्वाति चक्षुर्दर्शनावरणम्
तच्च देशघाति भवति । (२) शेषद्रियमनोविषयकमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनम्, तद्वाति कमा
चक्षुर्दर्शनावरणम् । तच्च वैधिसमं भवति । (३।४) अवधिदर्शनावरणस्योपशम
समुद्भूतमवधिदर्शनम् । साक्षादात्मनः सामान्यमात्रापरिणतं केवलदर्शनावरणस्य समुद्भूत
केवलदर्शनम् । तथोपावृत्तं कमा अवधिदर्शनावरणम् केवलदर्शनावरणं च भवति ।
(५) सुप्तप्रगोधस्वभावस्याविशेषरूपत्वं, सुखजागरणस्वभावस्थापारथाविशेष
रूपत्वं वा निद्राया लक्षणम् । (६) दुःखजागरणस्वभावस्थापारथाविशेषरूपत्वं,
दुःखप्रतिगोधस्वभावस्थाविशेषरूपत्वं वा निद्रानिद्राया लक्षणम् (७) स्थितोप-
स्थितस्वाभावस्थाविशेषरूपत्वं प्रचलाया लक्षणम् । (८) चक्रमणविषयकस्वापा-
यस्थाविशेषरूपत्वं प्रचलाप्रचलाया लक्षणम् । (९) दिनचिन्तितातीकाङ्क्षा
विषयकस्वाभावस्थाविशेषरूपत्वं, जाग्रदवस्थाप्यवमतिर्यस्यसाधनविषयकामिकाङ्क्षानिभि-
तस्वस्वाभावस्थाविशेषरूपत्वं वा स्थानगृद्धिलक्षणम् ॥ अत्र निद्रादयस्तु समाधिगताया
दर्शनलभ्येरुपघाते प्रवर्तन्ते ॥ चक्षुर्दर्शनावरणादिष्वस्तु तु दर्शनोद्गमोच्छेदित्वान्न
मूलघातं निर्वहन्ति ।

वेदनीयकर्म—मधुना दिग्ब्रह्मसेहो यथा मृगमृगो भाति
 तन्नुस च नहुलमनुभूयते तथानेन पमना भातिपमनीयम् ।
 द्विचक्रालमनुभूयते । अनन्तरमसागपमनीयम् ॥ १॥ ॥ ॥ ॥

निद्रिपोदशनवभेदा यथाक्रमम् । मोहनीयवधो द्विविधो दर्श-
नमोहनीयाग्यथारितमोहनीयाग्यथ । तत्र दर्शनमोहनीयाग्यस्त्रि-
भन्तः । तत्रथा । मिथ्यात्ववेदनीय सम्यक्त्ववेदनीय सम्यग्मिथ्या
त्ववेदनीयमिति । चारिवमोहनीयाग्यो द्विभेद कषायवेदनीय नो
कषायवेदनीय चेति । तत्र कषायवेदनीयाग्य पोदशभेदः । तत्रथा ।
अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभ एवमप्रत्याग्यानरूपाय-
प्रत्याग्यानावरणरूपाय-संज्वलनकषाय इत्येकश्च क्रोधमानमाया
लोभा पोदश भेदाः ॥ नोकषायवेदनीय नवभेदम् । तत्रथा ।
हास्य रति अरति-शोक-भय जुगुप्सा पुरुषवेद स्त्रीवेद नपु-
मरूवेद इति नोकषायवेदनीय नवप्रकारम् । तत्र पुरुषवेदादीनां
नृणकाष्ठकरीपाग्नयो निदर्शनानि भवन्ति । इत्येव मोहनीयमष्टाविंश-
तिभेदे भवति ॥

अनन्तानुबन्धी सम्यग्दर्शनोपपत्ती । तस्योत्पत्त्यादि सम्यग्-
दर्शनं नोत्पद्यते । पूर्वोत्पन्नमपि च प्रतिपद्यते । अमत्याग्यानरूपायो-
दयाद्विरतिर्न भवति । प्रत्याग्यानावरणरूपायोदयाद्विगताविरतिर्भ-
वत्युत्तमचारित्रलाभस्तु न भवति । संज्वलनरूपायोदयाग्याग्यात-
चारित्रलाभो न भवति ॥

क्रोध कोपो रोपो द्वयोः भण्डन भाम इत्यनर्थान्तरम् । तस्या-
स्य क्रोधस्य तीव्रमध्यविमध्यमन्दभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति ।
तत्रथा । पर्वतराजिसदृश भूमिराजिसदृश रालुकाराजिसदृश उद-
कगाजिसदृश इति । तत्र पर्वतराजिसदृशो नाम । यथा प्रयागेर्विस्त्र-
सामिश्रकाणामन्यतमेन हेतुना पर्वतगजिरूपज्ञा नैव कस्याचिदपि
सरोहति एवमिष्टवियोजनानिष्टयोजनाभिलाषितालाभादीनामन्यतमेन
हेतुना यस्योत्पन्न क्रोध आपरणान्न व्यय गच्छति जान्यन्तरानुब-
न्धी निरनुनयस्तीप्रानुशयाऽप्रत्यवमर्शश्च भवति स पर्वतराजिसदृश ।
तादृश क्रोधमनुमृता नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ भूमिराजिसदृशो

समाभ्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु

नाम । यथा भूमेर्भास्कररश्मिजालात्तन्नेहाया वाय्वाभिहताया र
रुत्पन्ना वर्षापेक्षसरोहा परमप्रकृष्टाष्टमासस्थितिर्भवति एव य
निमित्तो यस्य क्रोधोऽनेकविधस्थानीयो दुरनुनयो भवति स
राजिसदृशः । तादृश क्रोधमनुमृतास्तिर्यग्योनापुपपत्तिं प्राप्नुवन्ति
वालुकाराजिसदृशो नाम । यथा वालुकाया काष्ठशलाकाशर्करादं
मन्यतमेन हेतुना राजिरुत्पन्ना वाग्धीरणाग्रपेक्षसरोहार्वाग्मा
रोहति एव यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं पक्ष
चातुर्मास्यं सबत्सरं वाचतिष्ठते स वालुकाराजिसदृशो नाम क्रो
तादृशं क्रोधमनुमृता मनुष्येषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ उदकराजिर
नाम । यथोदके दण्डशलाकाद्गुल्यादीनामन्यतमेन हेतुना राजि
न्ना द्रवत्वाटपामुत्पत्त्यनन्तरमेव सरोहति एव यथोक्तनिमित्तो
क्रोधो विदुषोऽप्यमत्तस्य प्रत्यवमर्शेनोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छति
उदकराजिसदृशः । तादृशं क्रोधमनुमृता देवेषूपपत्तिं प्राप्नुव
येषा त्वेप चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं प्राप्नुवन्ति ।

आयु कर्म—अस्य कर्मण स्वभावो बन्धनयन्त्रमिवास्ते । यथा
स्तेनेन बन्धनयन्त्रेण स्त्रपादो वह्निर्निष्कासयितुं मोचयितुं वा न
शक्यते तद्वन् यास्मिन् कस्मिन्नपि शरीरे बद्ध आत्मा यावदायु कर्म
समाप्तिं तस्माच्छरीराद्वह्निर्निर्गन्तुं न शक्नोति ।

नामधर्म—यथा कश्चिदालेख्यवृत्त विविधान्यालेख्यानि निर्मिमाते
तथैव नामकम आत्माथ मनुष्यतिर्यगादीनि सपूर्णानयनानि शरीराणि
निर्माति ।

र्थान्तरम् । तस्यास्य लोभस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति । तत्रथा लाक्षारागसदृश कर्दमरागसदृश कुसुम्भरागसदृशो हरिद्रारागसदृश इति । अत्राप्युपसहारनिगमने क्रोधनिदर्शनेर्व्याख्याते ।

एषा क्रोधादीना चतुर्णां कपायाणां प्रत्यनीम्भूता प्रतिघातहेतवो भवन्ति । तत्रथा । क्षमा क्रोधस्य मार्देव मानस्पर्जवमायाया संतोषो लोभस्येति ॥ १० ॥

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ ११ ॥

आयुष्क चतुर्भेद नारक तैर्यग्योन मानुष दैवमिति ॥ ११ ॥

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसस्थानसहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तस्थिरादेययशसि सेतराणि तीर्थकृत्स्व च ॥ १२ ॥

गतिनाम जातिनाम शरीरनाम अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणनाम बन्धननाम सघातनाम सस्थाननाम सहनननाम स्पर्शनाम रसनाम गन्धनाम वर्णनाम आनुपूर्वीनाम अगुरुलघुनाम उपघातनाम पराघातनाम आतपनाम उद्योतनाम उच्छ्वासनाम विहायागतिनाम । प्रत्येकशरीरादीनां सेतराणां नामानि । तद्यथा । प्रत्येकशरीरनाम साधारणशरीरनाम त्रमनाम स्थावरनाम सुभगनाम दुर्भगनाम सुस्वरनाम दुःस्वरनाम शुभनाम अशुभनाम सूक्ष्मनाम वादरनाम पर्याप्तनाम अपर्याप्तनाम स्थिरनाम अस्थिरनाम आदेयनाम अनादेयनाम यशोनाम अयशोनाम तीर्थनाम तीर्थकरनाम इत्येतन्निश्चित्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवति । उत्तरनामानेकविधम् । तत्रथा । गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यग्योनि गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनामेति ॥ जातिनाम्नो मूलभेदाः पञ्च ।

तद्यथा । एकेन्द्रियजातिनाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतु-
रिन्द्रियजातिनाम पञ्चेन्द्रियजातिनामेति ॥ एकेन्द्रियजातिनामानेक-
विधम् । तत्रथा । पृथिवीकायिकजातिनाम अपकायिकजातिनाम
तेज कायिकजातिनाम वायुकायिकजातिनाम वनस्पतिकायिकजाति-
नामेति ॥ तत्र पृथिवीकायिकजातिनामानेकविधम् । तद्यथा । शुद्ध-
पृथिवी-शर्करागालुकोपल-शिलालवणायस्यपु-ताम्र-सीसक-रूप्य-
सुवर्ण-यज्ञ-हस्ताल-हिङ्गुलक-मन,शिला-सस्यकाञ्चनप्रवाल-
काभ्रपटलाभ्रवाल्मिषा जातिनामादि गोमेदक-रुचकाङ्क-स्फटिकलो-
हिताक्ष-जलायभास-चैडूर्य-चन्द्रप्रभ-चन्द्रकान्त-सूर्यकान्त-जल-
कान्त-मसारगल्लाश्मगर्भ-सोमन्धिक-पुल्कारिष्ट-काञ्चनमणिजाति-
नामानि च ॥ अपकायिकजातिनामानेकविधम् । तत्रथा । उपहृदाव-
स्थाय नीहार हिम घनोत्क शुद्धोत्कजातिनामादि ॥ तेज कायिकजा-
तिनामानेकविधम् । तत्रथा । अङ्गार-ज्वाला-लाताचिर्मुर्मुर्-शुद्धा-
ग्निजातिनामादि ॥ वायुकायिकजातिनामानेकविधम् । तत्रथा । उत्क-
लिका-मण्डलिका-ग्रञ्जकायन-सर्वतकजातिनामादि ॥ वनस्पति-
कायिकजातिनामानेकविधम् । तत्रथा । वन्द-मूल-रुन्ध-त्वरु-
काष्ठपत्र-प्रवाल-पुष्प-फल-गुल्म-गुण्ड-लता-वल्ली-तृण-
पर्वकायशेवाल-पनक-वलरु-कुहनजातिनामानि ॥ एव द्वीन्द्रि-
यजातिनामानेकविधम् । एव त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियजा-
तिनामादीन्यपि ॥

शरीरनाम पञ्चविधम् । तत्रथा । औदारिकशरीरनाम वैक्रि-
यशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम सार्मणशरीरनामे-
ति ॥ अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधम् । तत्रथा । औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम
वैक्रियशरीराङ्गोपाङ्गनाम आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम । पुनरेकैकमने
काविधम् । तत्रथा । अङ्गनाम नावत् शिरोनाम उरोनाम पृष्ठनाम
बाहुनाम उदरनाम पादनाम ॥ उपाङ्गनामानेकविधम् । तत्रथा ।

स्पर्शनाम रसनाम घ्राणनाम चक्षुर्नाम श्रोत्रनाम । तथा मस्तिष्क-
 पालकृपाटिकाशङ्खललाटताटुकपोलहनुचिचुवक्रदशनौष्ठभ्रूनयनकर्ण
 नासाद्युपाङ्गनामानि शिरसः । एव सर्वेषामङ्गानामुपाङ्गाना नामानि ॥
 जातिलिङ्गाकृतिव्यवस्थानियामर निर्माणनाम ॥ सत्या प्राप्तौ नि
 र्मितानामपि शरीराणां ग्रन्थक रन्ध्रनाम । अन्यथा हि बालस्यापुष्-
 पवदवद्धानि शरीराणि स्युरिति ॥ वृद्धानामपि च सघातविशेष-
 जनक प्रचयविशेषात्सघातनाम दारुमृत्पिण्डाय सघातवत् ॥ स-
 स्थाननाम पङ्क्तिधम् । तत्रथा । समचतुरस्रनाम न्यग्रोधपरिमण्डल-
 नाम साचिनाम रुज्जनाम वामननाम हुण्डनामेति ॥ सहनननाम
 पङ्क्तिधम् । तत्रथा । वज्रर्पभनाराचनाम अर्धवज्रर्पभनाराचनाम
 नाराचनाम अर्धनागचनाम कीलिकानाम मृपाटिरानामेति ॥
 स्पर्शनामाष्टविध फटिननामादि ॥ रसनामानेकविध तिक्तनामादि ॥
 गन्धनामानेकविध सुरभिगन्धनामादि ॥ वर्णनामानेकविध कालर-
 नामादि ॥ गताबुत्पत्तुकामस्यान्तर्गतो वर्तमानस्य तन्मिमुखमानुपू-
 र्ध्या तत्प्रापणममर्थमानुपूर्वीनामेति । निर्माणनिमित्तानां शरीराङ्गोपा-
 ङ्गानां विनिवेशनमनियामकमानुपूर्वीनामेत्यपरे ॥ अगुल्मघुपरिणाम-
 नियामकमगुल्मघुनाम ॥ शरीराङ्गोपाङ्गोपघातकमुपघातनाम स्वपरा-
 त्रमविजयागुपघातजनक वा ॥ परत्रासप्रतिघातादिजनक पराघात
 नाम ॥ आतपसामर्थ्यजनकमातपनाम ॥ प्रज्ञागमामर्थ्यजनकमुद्यो-
 तनाम ॥ प्राणपुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमुन्मूलसनाम ॥ लब्धिनिक्ष-
 र्दिप्त्ययस्याकाशगमनस्य जनक विहायोगतिनाम ॥

पृथग्शरीरनिर्वर्तकं प्रत्येकशरीरनाम । अनेकजीवसाधारण-
 शरीरनिर्वर्तकं साधारणशरीरनाम । असंभावनिर्वर्तकं अस-
 नांम । स्थावरभावनिर्वर्तकं स्थावरनाम । सौभाग्यनिर्वर्तकं सुभ-
 गनाम । दौर्भाग्यनिर्वर्तकं दुर्भगनाम । सौस्वर्यनिर्वर्तकं सुस्वरनाम ।

दौस्वर्यनिर्वर्तक दु स्वरनाम । शुभभावशोभामाङ्गल्यनिर्वर्तक शुभ-
नाम । तद्विपरीतनिर्वर्तकमशुभनाम । सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तक सूक्ष्मनाम ।
वादरशरीरनिर्वर्तक वादरनाम ॥ पर्याप्ति पञ्चविधा । तत्रथा । आ-
हारपर्याप्ति शरीरपर्याप्ति इन्द्रियपर्याप्ति प्राणापानपर्याप्ति भाषा-
पर्याप्तिरिति । पर्याप्ति क्रियापरिसमाप्तिरात्मन । शरीरेन्द्रियवाङ्म-
न'प्राणापानयोग्यदल्लिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्ति ।
गृहीतस्य शरीरतया सस्थापनक्रियापरिसमाप्ति' शरीरपर्याप्ति । स-
स्थापन रचना घटनमित्यर्थः । त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमा-
प्तिरिन्द्रियपर्याप्ति' । प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्त-
नक्रियापरिसमाप्ति, प्राणापानपर्याप्ति' । भाषायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्ग
शक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्ति' । मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रह-
णनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियासमाप्तिर्मन'पर्याप्तिरित्येके । आसा युग-
पदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वात् सूत्रदार्ढ्यादिकर्तन-
घटनवत् । यथासङ्ख्य च निदर्शनानि गृहदलिकग्रहणस्तम्भस्थूणाद्वा-
रप्रवेशनिर्गमस्थानशयनादिक्रियानिर्वर्तनानीति । पर्याप्तिनिर्वर्तक प-
र्याप्तिनाम अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम । अपर्याप्तिनाम तत्परिणा-
मयोग्यदल्लिकद्रव्यमात्मना नोपात्तमित्यर्थः ॥ स्थिरत्वनिर्वर्तक स्थि-
रनाम । विपरीतमस्थिरनाम । आदेयभावनिर्यर्तकमादेयनाम । विप-
रीतमनादेयनाम । यशोनिर्वर्तक यशोनाम । विपरीतमयशोनाम ।
तीर्थकरत्वनिर्वर्तक तीर्थकरनाम । तास्तान्भावान्नामयतीति नाम ।
एव सोत्तरभेदो नामकर्मभेदोऽनेकविध प्रत्येतव्यः ॥ १२ ॥

उच्चैर्नौचैश्च ॥ १३ ॥

उचेर्गोत्र नीचेर्गोत्र च । तत्रोच्चैर्गोत्र देशजातिकुलस्थानमान
सत्कारैश्चर्यायुत्तरपेनिर्वर्तकम् । विपरीत नीचैर्गोत्र चण्डालमुष्टिकव्या
धमतस्यबन्धदास्यादिनिर्वर्तकम् ॥ १३ ॥

गोत्रकर्म—यथा कुम्भराद्ये विविधान् लभूर बृहत्तो वा घटान्
निर्मिमीते तथा गोत्रकर्म विविधामूषनीचयोनिपूत्रादयति । पृ. १६०

अन्तरायस्मि—राजाज्ञया मत्यापि यथा कोशाध्यक्षो दानं न दापयति किंनु तत्र विमुक्त्याप्यति तथेदं कर्म दानलाभभोगोपभोगेषु विघ्नकरेति ।

पृ १६१

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

अन्तरायः पञ्चविधः । तत्रथा । दानस्यान्तरायः लाभस्यान्तरायः भोगस्यान्तरायः उपभोगस्यान्तरायः वीर्यान्तरायः इति ॥ १४ ॥

उक्तं प्रकृतिग्रन्थे । स्थितिग्रन्थे वक्ष्यामः ।

आदितस्ति सृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिः ॥ १५ ॥

आदितस्ति सृणा कर्मप्रकृतीना ज्ञानवरणदर्शनावरणवेद्यानामन्तरायप्रकृतेश्च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिः ॥ १५ ॥

सप्ततिमोहनीयस्य ॥ १६ ॥

मोहनीयकर्मप्रकृते सप्तति सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिः ॥ १६ ॥

नामगोत्रयोर्विंशति ॥ १७ ॥

नामगोत्रप्रकृत्योर्विंशति सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिः ॥ १७ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥

आयुष्कप्रकृतेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि परा स्थितिः ॥ १८ ॥

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥

वेदनीयप्रकृतेरपरा द्वादश मुहूर्ता स्थितिरिति ॥ १९ ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ २० ॥

नामगोत्रप्रकृत्योरष्टौ मुहूर्ता अपरा स्थितिर्भवति ॥ २० ॥

शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥

वेदनीयनामगोत्रप्रकृतिभ्यः शेषाणां ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयायुष्कान्तरायप्रकृतीनामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवति ॥ २१ ॥

उक्तः स्थितिग्रन्थः । अनुभाववच्च वक्ष्यामः ।

विपाकोऽनुभाव ॥ २२ ॥

सर्वासां प्रकृतीनां फल विपाकोदयोऽनुभावो भवति । विवि-
धः पाको विपाकः स तथा चान्यथा चेत्यर्थः । जीव कर्मविपाक-
मनुभवन् कर्मप्रत्ययमेवानाभोगवीर्यपूर्वक कर्मसक्रम करोति
उत्तरप्रकृतिषु सर्वासु मूलप्रकृत्यभिन्नासु न तु मूलप्रकृतिषु
सक्रमो विद्यते यन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वात् । उत्तर
प्रकृतिषु च दर्शनचारित्रमोहनीययोः सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयस्यायु-
ष्कस्य च जात्यन्तरानुसंधविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव सक्रमो
न विद्यते । अपवर्तन तु सर्वासां प्रकृतीनां विद्यते । तदायुष्केण
व्याख्यातम् ॥ २० ॥

स यथानाम ॥ २३ ॥

सोऽनुभावो गतिनामादीनां यथानाम विपच्यते ॥ २३ ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

ततश्चानुभावात्कर्मनिर्जरा भवतीति निर्जरा क्षयो वेदनेत्ये-
कार्थम् । अत्र च शब्दो हेत्वन्तरमपेक्षते तपसा निर्जरा चेति वक्ष्यते ॥ २४ ॥

उक्तोऽनुभावबन्धः । प्रदेशग्रन्थ वक्ष्यामः ।

नामप्रत्यया सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगा-
ढस्थिता सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥

नामप्रत्ययाः पुद्गला वध्यन्ते । नाम प्रत्यय एषा त इमे ना-
मप्रत्ययाः । नामनिमित्ता नामहेतुका नामकारणा इत्यर्थः । सर्वत-
स्तिर्यगूर्ध्वमधश्च वध्यन्ते । योगविशेषात् कायवाङ्मनःकर्मयोगविशे-
षाश्च वध्यन्ते । सूक्ष्मा वध्यन्ते न वादरा । एकक्षेत्रावगाढा व-
ध्यन्ते न क्षेत्रान्तरावगाढाः । स्थिताश्च वध्यन्ते न गतिसमापन्नाः ।

सर्वात्मप्रदेशेषु सर्वप्रकृतिपुद्गलाः सर्वात्मप्रदेशेषु वध्यन्ते । एकैको
 वात्मप्रदेशोऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्बद्धः । अनन्तानन्तप्रदेशा कर्मग्रहणपो-
 ग्याः पुद्गला वध्यन्ते न सहस्रैर्यासहस्रयेयानन्तप्रदेशाः । कुतोऽग्रहण
 योग्यत्वात्मप्रदेशानामिति एष प्रवेशवन्धो भवति ॥ २५ ॥

सर्वं चेतदष्टविधं कर्म पुण्य पाप च ।

तत्र—

सद्वैद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि
 पुण्यम् ॥ २६ ॥

सद्वैद्य भूतप्रत्यनुसम्पादिहेतुरुम् सम्यक्त्ववेदनीय कवलि-
 श्रुतादीना वर्णवादादिहेतुरुम् हास्यवेदनीय रतिवेदनीय पुरुषवेदनीय
 शुभमायुष्क मानुष देव च शुभनाम गतिनामादीना शुभ गोत्रमुच्चैर्गोत्र-
 मित्यर्थः । इत्येतदष्टविधं कर्म पुण्यम्, अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु अर्हत्प्रवचनसंग्रहेऽष्टमोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

उक्तो गन्धः । सवरं रक्ष्यामः ।

आस्रमनिरोध सवर ॥ १ ॥

यथोक्तस्य काययोगादेर्द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रमस्य निरोध
सवरः ॥ १ ॥

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

स एष सवर एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति ॥ २ ॥

किं चान्यत्—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो द्वादशविधं वर्क्ष्यते । तेन सवरो भवति निर्जरा च । ३ ।

अत्राह । उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः सवरो भवती-
ति । तत्र के गुप्त्यादय इति । अत्रोच्यते—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

सम्यगिति विधानतो ज्ञात्वाभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिवि-
धस्य योगस्य निग्रहो गुप्तिः । कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति । तत्र
शयनासनादाननिक्षेपस्थानचक्रमणेषु कायचेष्टानियमः कायगुप्तिः ।
याचनपृच्छनपृष्टव्याकरणेषु वाहनियमो मौनमेव वा वाग्गुप्तिः । सा
वद्यसकल्पनिरोध कुशलसकल्प कुशलाकुशलसकल्पनिरोध एव वा
मनोगुप्तिरिति ॥ ४ ॥

ईर्याभाषैपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेपणा सम्यगादाननिक्षेपौ स

म्यगुत्सर्ग इति पञ्च समितयः । तत्रापश्यकार्यैव सयमार्थं सर्वतो
युगमात्रनिरीक्षणाद्युक्तस्य शनैर्न्यस्तपन् गतिरीर्यासमिति । हितमि
तासदिग्यानवधार्यनियतभाषण भाषासमिति । अन्नपानरजोहरण-
पात्रचीवरादीनां धर्मसाधनानामाश्रयस्य चोद्गमोत्पादनैपणादोपवर्ज-
नमेपणासमिति । रजोहरणपात्रचीवरादीनां पीठफलकादीनां चाव-
श्यकार्थं निरीक्ष्य प्रमृज्य चादाननिक्षेपौ आदाननिक्षेपणासमिति ।
स्थण्डिले स्थाप्यगजह्रमज्जुवर्जिते निरीक्ष्य प्रमृज्य च मूत्रपुरीषादी-
नामुत्सर्ग उत्सर्गसमिति रिति ॥ ५ ॥

उत्तम क्षमामार्दवार्जुनशौचसत्यमयमतपस्त्यागाकिञ्चन्य-
ब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

इत्येष दशविधोऽनगारधर्मः उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति ।
तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्व क्रोधनिग्रह इत्यनर्थान्तरम् । तत्कथं
क्षमितव्यमिति चेदुच्यते । क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात्
परे प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचिन्तनाभावचित्तनाद्वा
क्षमितव्यम् । भावचिन्तनात् तावद्विद्यन्ते मय्येते दोषाः किमत्रासौ
मिथ्या ब्रवीति क्षमितव्यम् । अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यं नैते
विद्यन्ते मायि दोषा यान् अज्ञानादसौ ब्रवीति क्षमितव्यम् । किं
चान्यत् । क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम् । क्रुद्धस्य हि विद्वेषा
सादनस्मृतिभ्रशत्रुतलोपादयो दोषा भवन्तीति । किं चान्यत् । बाल-
स्वभावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रशानामुत्तरो-
त्तररक्षार्थम् । या इति मूढमाह । परोक्षमाक्रोशति चाले क्षमितव्यमेव ।
एवस्वभावा हि चाला भवन्ति । दिष्ट्या च मा परोक्षमाक्रोशति न
प्रत्यक्षमिति । लाभ एव मन्तव्य इति । प्रत्यक्षमप्याक्रोशति चाले
क्षमितव्यम् । विग्रत एवैतद्दालेषु । दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न
ताडयति । एतदप्यस्ति चालोऽपि लाभ एव मन्तव्यः, ताडयत्यपि

वाले क्षमितव्यम् । एवस्वभावा हि बाला भवन्ति । दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयतीति । एतन्पि विद्यते नालेऽपि । प्राणैर्वियोजयत्यपि नाले क्षमितव्यम् । दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न वर्माद्भ्रश्यतीति क्षमितव्यम् । एतदपि विद्यते बालेऽपि नाले एव मतव्य ॥ किं चान्यत् । स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाच्च । स्वकृतकर्मफलाभ्यागमोऽय मम, निमित्तमात्र पर इति क्षमितव्यम् । किं चान्यत् । क्षमागुणाश्चानायासादीननुस्मृत्य क्षमितव्यमेवेति क्षमाधर्म ॥

नीचेष्ट्यनुत्सेको मार्दवलक्षणम् । मृदुभावः, मृदुकर्म च मार्दवमदनिग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः । तत्र मानस्येमान्यष्टौ स्थानानि भवन्ति । तद्यथा । जातिः कुल रूपमैश्वर्यं विज्ञानं श्रुतं लाभो वीर्यमिति । एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीत्राहकारोपहतमतिरिहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोत्युपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मादेषा मदस्थानानां निग्रहो मार्दवधर्म इति ॥

भावविशुद्धिरविसर्वादन चार्जयलक्षणम् । ऋजुभावः ऋजुकर्म चार्जवभावदोषवर्जनमित्यर्थः । भावदोषयुक्तो ह्युपधिनिवृत्तिसयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोत्युपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मादार्जवधर्म इति ॥

अलोभः शौचलक्षणम् । शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचभावविशुद्धिः निष्कल्मषता धर्मसाधनमात्रास्वप्यनभिष्वङ्ग इत्यर्थः । अशुचिर्हि भावकल्मषसयुक्त इहामुत्र चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोत्युपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते । तस्मात्शौचधर्म इति ॥

सत्यर्थे भवत्येव सत्यसद्गुणो वा हितसत्यम् । तदनन्त-

मपरूपमपिशुनमनसभ्यमचपल्मनाविलम्बविरल्भसभ्रान्त मधुरमभि
जातमसदिग्ध स्फुटमोदार्ययुक्तमग्राम्यपत्नार्याभिव्याहारमसीभरंमरा-
गद्वेषयुक्त सूत्रमार्गानुसारमवृत्तार्थमर्च्यमधिजनभावग्रहणसमर्थमात्मप-
रानुग्राहक निरुपध देशकालोपपन्नमनश्चमर्हन्डासनप्रशस्त यत मि-
त याचन पृच्छन मन्त्रव्याकरणमिति सत्य धर्मः ॥

योगनिग्रहः सयम* । स सप्तदशविधः । तत्रया । पृथिवी-
कायिकसयम* अष्कायिकसयम* तेजस्कायिकसयम वायुकायिक-
सयम वनस्पतिशायिकसयम द्वेन्द्रियसयम त्रीन्द्रियसयम चतु-
रिन्द्रियसयम पञ्चेन्द्रियसयम प्रेक्ष्यसयमः उपेक्ष्यसयम* अपहृत्य-
सयम प्रमृज्यसयम कायसयमः वात्सयमः मनःसयम उपकरण-
सयम इति सयमो धर्मः ॥

तपो द्विविधम् । तत्परस्नाद्वक्ष्यते । प्रकीर्णक चेदमनेकविधम् ।
तत्रया । यत्रवज्रमन्त्रे चन्द्रप्रतिमे द्वे, कनकरत्नमुक्तारत्न्यस्तिस्रः,
सिंहवित्रीडते द्वे, सप्तसप्तमिनायाः प्रणिमाश्चतस्रः, भद्रोत्तरमाचाम्ब-
वर्धमान सर्वतोभद्रमित्येवमादि । तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिकाया
आसप्तमासिक्या* भक्त, सप्तरात्रिकाः तिस्रः, अहोरात्रिकी,
रात्रिकी चेति ॥

वाद्याभ्यन्तरोपाधिशरीराक्षपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्याग
स्त्याग ॥

शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिञ्चन्यम् ॥

व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कपायपरिपाकाय च गुरु-

१ अपिमदकरम् । आश्रये प्रस्तुतयपरिसमाप्तिकारि ।

२ गणधरादिप्रथित सूत्र तस्य यो भाग उत्सगापवादः सः ।

३ अयेन पृष्ठं प्रवचनादिभ्यः व्याकरोतीति ।

४ अ ९ सू १९, २०

५ दशाष्टतन्त्रे अ ७

कुलवासो ब्रह्मचर्यमस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्व गुरनिर्देशस्यायित्वमित्यर्थं च । पञ्चाचार्या प्रोक्ताः प्रब्राजको दिगाचार्याः श्रुतोद्देशा श्रुतसंमुद्देशा आम्नायार्थवाचक इति । तस्य ब्रह्मचर्यस्येमे विशेषगुणा भवन्ति । अब्रह्मविरतिप्रतभावना यथोक्ता इष्टस्पर्शरसरूपगन्धशब्दविभूषानभिनन्दित्व चेति ॥ ६ ॥

अनित्याशरणससारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्तवसवरनिर्ज-
रालोकबोविदुर्लभधर्मस्वारण्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

एता द्वादशानुप्रेक्षाः तत्र बाह्याभ्यन्तराणि शरीरशय्यासन
वस्त्रादीनि द्रव्याणि सर्वसयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत् । एव
ह्यस्य चिन्तयत, तेष्वभिष्वङ्गो न भवति मा भून्मे तद्वियोगज दुःख-
मित्यनित्यानुप्रेक्षा ॥

यथा निराश्रये जनविरहिते अनस्थलीपृष्ठे उल्बता क्षुत्पारि-
गतेनामिषैपिणा सिंहेनाभ्याहतस्य मृगशिशो शरणं न विद्यते एव
जन्मजरामरणव्याधिप्रियविप्रयोगाप्रियसमयोगेप्सितालाभमदारिद्र्य-
दौर्भाग्यदौर्मनस्यमरणादिसमृत्त्येन दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तो ससारे
शरणं न विद्यते इति चिन्तयेत् । एव ह्यस्य चिन्तयतो नित्यम-
शरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य सासारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति ।
अर्हच्छासनोक्त एव विधौ पठते तादृपर शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा ॥

अनादौ ससारे नरकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु चक्रव-

१ सामयिकव्रतादेरापयिता ।

२ सचित्ताचित्तमिभ्रवस्त्वनुजायी ।

३ श्रुतमागममुद्दिशति य प्रथमतः ।

४ एवमुद्दिष्टगुणादरपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते या य स्थिरपरि-
चितकारयितृत्वेन सम्भगवधत्तानुप्रवचनेन च स श्रुतसमुद्देशः ।

५ आम्नाय आगमस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणोऽपस्त वाक् परमाथप्रवचनाधिक्येन
नानुप्राद्व ।

त्परिवर्तमानस्य जन्तोः सर्वे एव जन्तवः स्वजना परजना वा ।
 न हि स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते । माता हि भूत्वा भगिनी
 भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च
 भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता
 भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति ॥ तथा पिता भूत्वा भ्राता
 पुत्रः पौत्रश्च भवति । भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति ।
 पौत्रो भूत्वा पिता भ्राता पुत्रश्च भवति । पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता
 पौत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा मद्रो
 भवति । शत्रुर्भूत्वा मित्र भवति । मित्र भूत्वा शत्रुर्भवति । पुमान्
 भूत्वा स्त्री भवति नपुसक च । स्त्री भूत्वा पुमान् नपुसक च भवति ।
 नपुसक भूत्वा स्त्री पुमान् भवति । एव चतुरशीतियोनिप्रसूत-
 सहस्रेषु रागद्वेषमोहाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तरिपयतृष्णैरन्योन्यभक्षण-
 भिषातवधवन्धाभियोगाशोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्रा-
 न्ते । अहो द्वन्द्वाराम यदस्य भावः, ससार इति चिन्तयेत्, त-
 दस्य चिन्तयत ससारभयोद्विग्नस्य निर्दोषो भवति । निर्दो-
 ससारप्रहाणाय घटत इति ससारानुप्रेक्षा ॥

एक एवाह न मे कश्चित्स्य परो वा विद्यते । इदं क-
 जाये । एक एव म्रिये । न मे कश्चित्स्यजनस्य पर-
 व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति मृत्युशहारी च ॥
 एक एवाह स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत् । त-
 यत स्वजनसङ्घेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति ॥
 द्वेपानुबन्ध । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव
 उपेक्षा ॥

शरीरव्यतिरेकेणात्मानमनुचिन्तयेत् । अन्यच्छरीरमन्योऽहम्
ऐन्द्रियक शरीरमतीन्द्रियोऽहम् अनित्य शरीर नित्योऽहम् अत्र
शरीरं ज्ञोऽहम् आद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहम् वह्नि च मे शरीर-
शतसहस्राण्यतीतानि ससारे परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्यः
इत्यनुचिन्तयेत् । एव ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति
अन्यश्च शरीरादित्योऽहमिति नि श्रेयसे सघटत इत्यन्यत्वानुपेक्षा ॥

अशुचि खल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत् । तत्कथमशुचीति
चेदाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचिभाजनत्वादशुच्युद्भवत्वादशुभपरि-
णामपाकानुबन्धात्शून्यप्रतीकारत्वाच्चेति । तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वा-
त्तावच्छरीरस्याद्य कारण शुक्र शोणित च तदुभयमत्यन्ताशुचीति
उत्तरमाहारपरिणामादि । तद्यथा । कवलाहारो हि ग्रस्तमात्र एव
श्लेष्माशय प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतोऽत्यन्ताशुचिर्भवाति । ततः
पित्ताशय प्राप्य पच्यमानोऽम्लीकृतोऽशुचिरेव भवाति । पको वाग्वाशय
प्राप्य वायुना विभज्यते पृथक् रसलं, पृथग् रसः । खलान्मूत्रपुरीषादयो
मला प्रादुर्भवन्ति रसाच्छोणित परिणमति शोणितान्मासम् मासा
न्मेदः मेदसोऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जा मज्जाभ्यः शुक्रमिति । सर्वं
चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचिर्भवति तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वाद-
शुचि शरीरमिति ॥ किं चान्यत् अशुचिभाजनत्वात् अशुचीना खल्वपि
भाजन शरीर कर्णनासाक्षिदन्तमलस्वेदश्लेष्मपित्तमूत्रपुरीषादीनाम
वस्करभूत तस्मादशुचीति ॥ किं चान्यत् । अशुच्युद्भवत्वात् एषा
मेव कर्णमलादीनामुद्भव शरीर तत उद्भवन्तीति । अशुचौ च गर्भे
सभवतीति अशुचि शरीरम् ॥ किं चान्यत् । अशुभपरिणामपाका-
नुबन्धादार्तवे बिन्दोराधानात्मभृति खल्वपि शरीर कल्लार्बुदपेशी-
घनव्यूहसपूर्णगर्भकौमारयौवनस्थविरभावजनकेनाशुभपरिणामपाके-

नानुबद्ध दुर्गन्धि श्रुतिस्वभाव दुरन्त तस्मादशुचि ॥ किं चान्यत् ।
अशक्यमतीकारत्वात् अशक्यमतीकार खत्वापि शरीरस्याशुचित्वमु-
द्वर्तनरूपक्षणात्मानानुलेपनभूपमर्घ्यवासयुक्तिमाल्यादिभिरप्यस्य न
शक्यमशुचित्वमपनेतुमशुच्यात्मकत्वाच्छुन्युपघातकत्वाच्चेति । तस्मा-
दशुचि शरीरमिति । एव ह्यस्य चिन्तयत शरीरे निर्वेदो भवति ।
निर्विण्णश्च शरीरप्रहाणाय घटत इति अशुचित्वानुपेक्षा ॥

आस्रवानिहामुत्रापाययुक्तान्महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णानकुशला-
गमकुशलनिर्गमद्वारभूतानिन्द्रियादीनवर्धयति चिन्तयेत् । तथा । स्पर्श-
नेन्द्रियप्रसक्ताचित्तं, सिद्धोऽनेकविधाबलसपन्नोऽप्याकाशगोऽष्टाङ्ग
महानिमित्तपारगो गार्ग्य, सत्यकिर्निधनमाजगाम । तथा प्रभूत-
यवसोदकप्रमायावगाहादिगुणसपन्नवनविचारिणश्च मदोत्कटा बल
वन्तोऽपि हस्तिनो हस्तिरधकीषु स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्ताग्रहणमुपग-
च्छन्ति । ततो वन्यवधदमनवाहनाङ्गुशपाष्णिप्रतोटाभिघातादिजनि-
तानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति । नित्यमेव स्वयूथस्य स्वच्छन्द-
प्रचारसुखस्य वनवासस्यानुस्मरन्ति तथा मैथुनसुखप्रसङ्गादाहितगर्भा-
श्वतरी प्रसवकाले प्रसवितुमशक्नुवन्ती तीव्रदुःखाभिहतावशा मरण-
मभ्युपैति । एव सर्वे एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र च विनिपात-
मृच्छन्तीति ॥ तथा जिह्वेन्द्रियप्रसक्ता मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगो-
दवायसवत् हैमनैघृतकुम्भप्रविष्टमूपिकवत् गोष्ठप्रसक्तहृदवासीकृर्म-
वत् मासपेशीलुब्धश्चेनवत् घडिर्गोमिषगृद्धमत्स्यवच्चेति ॥ तथा घ्राणे-
न्द्रियप्रसक्ता ओषधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पल्लगन्धानुसारिमूपिकव-

१ अवगत खण्डयत—जीवस्यापचारिण ।

२ वेगेनोत्ते दूर नीतो वायस ।

३ हैमन हैमन्तोद्भवत्वाच्छीतेन घनीभूतम् ।

४ मत्स्यवेधय नस्यमासल धमत्स्यवत् ।

वेति ॥ तथा चक्षुरिन्द्रियप्रसक्ताः स्त्रीदर्शनप्रसङ्गादर्जुनैरुचोरवत्
दीपालोकलोत्पतङ्गवद्दिनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् । तथा श्रोत्रेन्द्रि-
यप्रसक्तास्तिचिरकपोतकपिञ्जलवत् गीतसर्गातङ्घनिलोल्मृगवद्दिनि-
पातमृच्छन्तीति चिन्तयेत् । एव हि चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत
इति आस्रवानुपेक्षा ॥

सवराश्च महात्रतादिगुप्त्यादिपरिपालनादृणतश्चिन्तयेत् सर्वे
हेते यथोक्तास्रवदोषाः सधृतात्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत् । एव
हस्य चिन्तयतो मतिः सवरायैव घटत इति सवरानुपेक्षा ॥

निर्जरा वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम् । स द्विविधोऽद्युद्धि-
पूर्व कुशलमूलश्च । तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाको योऽनुद्धिपूर्वक-
स्तमुग्रतोऽनुचिन्तयेदकुशलानुबन्ध इति । तत्र परीपहजयकृतः कुशल-
मूलः । त गुणतोऽनुचिन्तयेत् । शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेति ।
एवमनुचिन्तयन् कर्मनिर्जरणायैव घटत इति निर्जरानुपेक्षा ॥

पञ्चास्तिमायात्मक विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रह-
प्रलययुक्त लोक चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत् । एव हस्य चिन्तय
तस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोकानुपेक्षा ॥

अनादौ ससारे नरकादिषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परि-
वर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञान-
दर्शनावरणमोहान्तरायोदयाभिभूतस्य सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधि-
दुर्लभो भवतीत्यनुचिन्तयेत् । एवं हस्य बोधिदुर्लभत्वमनुचिन्तयतो
बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुपेक्षा ॥

सम्यग्दर्शनद्वार, पञ्चमहाघतसाधनो द्वादशाङ्गोपादिष्टतत्त्वो
गुप्त्यादिविशुद्धव्यवस्थान ससारनिर्वाहको नि श्रेयसप्रापको भग

१ अर्जुनचौरकया आचाराद्गटीकातोऽवसेया ।

२ सम्यक्त्वाधिगम जिनप्रणीतयमप्राप्तिरित्यर्थः ।

वता परमर्पिणार्हताहो व्याख्यातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत् । एव
ह्यस्य धर्मस्वारयाततत्त्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तत्पुष्टाने च
व्यवस्थान भवतीति धर्मस्वारयाततत्त्वानुचितनानुप्रेक्षा ॥७॥

उक्ता अनुप्रेक्षा. । परीपहान्वक्ष्याम* ।

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहा ॥ ८ ॥

सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गादन्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परि-
पोढव्या परीपहा इति ॥८॥

तत्रथा ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याश-
य्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्र-
ज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुत्परीपह पिपासा शीत उष्ण दशमशक नाग्न्य अराति
स्त्रीपरीपह* चर्यापरीपह निपद्या शय्या आक्रोश वध* याचन
अलाभ रोग तृणस्पर्श मल सत्कारपुरस्कारः प्रज्ञाज्ञाने अदर्शनप-
रीपह इत्येते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नहेतवो यथोक्त प्रयोजनमभिसंधाय
रागद्वेपो निहत्य परीपहां परिपोढव्या भवन्ति ।

१ अणे इत्याक्षर्ये ।

२ परीति समन्तात् स्वहेतुभिर्दीरिता मागाच्यवननिर्जरार्थं साध्यादिभि
सह्यन्ते इति परीपहा । ते च द्वाविंशतिसख्याका - १ दिगन्तापरीपह (उमुष्ठा
परीपह) उमुष्ठा अत्यन्तव्याकुलत्वहेतुरप्यसयमर्मास्तया आहारपरिपासादिवाञ्छा
विनिवर्तनेन परीति सबप्रकार सह्यत इति परीपह दिगिन्तापरीपह । २
एव पिपासापि । ३ शीत शोथिर स्पर्श तदेव परीपह शीतपरीपह ।
४ एव उष्णपरीपह । ५ दशमशकपरीपह । ६ अचेल चेलामावो जिनकायकादीनाम्,
अन्येषां तु भिन्नमल्पमूल्य च चल्मप्यचलमेव अयन्नाशीलादियन्, तदेव परीपहो
अचेलपरीपह । ७ रमण रति सयमविषया धृति, तदिपरीता त्वरति सैव परीपह

पञ्चानामेव कर्मप्रकृतीनामुदयोदेते परीपहाः प्रादुर्भवन्ति ।
तत्रथाज्ञानावरणवेदनीयदर्शनचारित्रमोहनीयान्तरायाणामिति ॥९॥

सूक्ष्मसंपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसंपरायसयते छद्मस्थवीतरागसयते च चतुर्दश परीपहा
भवन्ति क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभशय्यावधरोग-
तृणस्पर्शमलानि ॥१०॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

एकादश परीपहाः सभवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः । तद्यथा ।
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरी-
पहा ॥ ११ ॥

द्वादशसंपराये सर्वे ॥ १२ ॥

द्वादशसंपरायसयते सर्वे द्वाविंशतिरपि परीपहाः सभवन्ति ॥ १२ ॥

अरतिपरीपह । ८ स्त्रीपरीपह । ९ चरण चया ग्रामानुग्राम विहरणाभिका सैव परी-
पह चयापरीपह । १० निषेधन निषेध पापकर्मणा गमनादित्रियायाश्च सम्प्रयोजन
मस्या नैषेधिकी-स्मशानादिका स्वाध्यायादिभूमि, निषेधेति यावत् सैव परीपहो नैषे-
धिकीपरीपह । ११ शय्यापरीपह । १२ आक्रोशनमाक्रोश असत्यमापात्मक, स
एव परीपह आक्रोशपरीपह । १३ वधपरीपह । १४ याचापरीपह ।
१५ अलामपरीपह १६ रोगपरीपह । १७ तृणस्पर्शपरीपह । १८ जङ्घ (मल)
परीपह । १९ सत्कारपुरस्कारपरीपह । २० प्रज्ञापरीपह । २१ अज्ञानपरीपह ।
२२ दशन सम्यग्दशन तदेव क्रियादिवादिना विचित्रमतभवणेऽपि सम्यक्परिग्रहमाण
निश्चलचित्ततया धायमाण परीपहो दर्शनपरीपह । यद्वा-दर्शनशब्देन दर्शनव्यामोह
इतुरेहिनामुष्मिकफलपुलम्भादिरिह गृह्यते, तत स एव परीपहो दर्शनपरीपह ।

१ सूक्ष्मसंपरायसयतगुणस्थानस्य लक्षणम्-अतिसूक्ष्मसज्जलनलोभवपायसत्त्व
विषयकत्वम्, गुणभेगिसमारोहणे सति दशमगुणस्थानवर्तिरूपत्व वा सूक्ष्मसंपराय
चारित्रस्य लक्षणम् ।

२ छद्म आवरण, तत्र स्थिता छद्मस्था सावरणज्ञाना इत्यर्थः । धीतोऽपेतो
राग सकलमोहोपशमत् समस्तमोहव्याञ्च यस्यासौ धीतराग त्रमेणैकादशगुणस्थान-
वर्ती द्वादशस्थानवर्ता च सयसौ ग्राह्यौ ।

३ द्वादश अकिट्टीकृता सम्पराया-सज्जलनकोषादयो यस्मिन् स तथा ।

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणोदये प्रज्ञानानपरीपहौ भवत ॥ १३ ॥

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभो यथासङ्गद्यदर्शनमोहादयेऽ-
दर्शनपरीपह लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीपह ॥ १४ ॥

चारित्र्यमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपु-
रस्कारा ॥ १५ ॥

चारित्र्यमोहोदये एते नाग्न्यादयः सप्त परीपहा भवन्ति ॥ १५ ॥

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीयोदये शेषा एकादश परीपहा भवन्ति ये जिने सभव-
न्तीत्युक्तम् । नृत्त शेषा । एभ्यः प्रज्ञानानादर्शनालाभनाग्न्यारतिस्त्री
निषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥ १६ ॥

एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

एषा द्वाविंशते, परीपहाणामेकादयो भजनीया युगपदेकस्मिन्
जीवे आ एकोनविंशते । अत्र द्वाविंशतोऽप्यपरीपहौ युगपन्न भवतः ।
अत्यन्तविरोधित्वान् । तथा चर्याश्रयानिषद्यापरीपहाणामेकस्य सभवे
द्वयोरभावः ॥ १७ ॥

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसपराययथा-
ख्यातानि चारित्र्यम् ॥ १८ ॥

सामायिकसयमः छेदोपस्थाप्यसयमः परिहारविशुद्धिसयमः
सूक्ष्मसपरायसंयमः यथारयातसयम इति पञ्चमिध चारित्र्यम् । तत्पु-
लाकादिषु विस्तरेण वक्ष्याम ॥ १८ ॥

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागाविविक्त-
शय्यासनकायक्लेशा बाह्य तप ॥ १९ ॥

अनशन अवमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्याग विविक्त-
शय्यासनता कायक्लेश इत्येतत्पञ्चविधं बाह्य तपः सम्यग्योगनिग्रहो
शुप्तिरित्यतः प्रभृतिः सम्यगित्यनुवर्तते । सयमरक्षणार्थं कर्मनिर्जरार्थं
च चतुर्थपष्टाष्टमादि सम्यगनशन तपः ॥

अवमौदर्यम् अवमामित्यूननाम । अवममुदरस्य अवमोदर-
अवमोदरस्य भावः अवमौर्त्यम् । उत्कृष्टावकृष्टौ र्जयित्वा मध्य-
मेन कवलेन त्रिविधमवमौदर्यं भवति । तत्रथा । अल्पाहारावमौदर्य-
मुपार्धावमौदर्यं प्रमाणप्राप्तार्थं चिदूनावमौदर्यमिति कवलपरिसङ्ख्यान
च प्राग्द्वारिश्चद्वयं कवलभ्यः ॥

वृत्तिपरिसङ्ख्यानमनेकविधम् । तत्रथा । उत्तिष्ठान्तप्रान्तच-
र्यानीना सक्तुसुल्मापौदनादीनां चान्यतममभिमृष्टाप्रशेषस्य
प्रत्याख्यानम् ॥

रसपरित्यागोऽनेकविधः । तत्रथा । मद्यमांसमधुनवनीता-
दीनां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानविरसवृत्त्याभिग्रहश्च ॥

विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनात्राधेऽससक्ते स्त्रीपशु-
पण्डकविचर्जिते शय्यागारदेववृत्तसभापरितगुहादीनामन्यतमे समा-
ध्यर्थं सत्नीनता ॥

कायक्लेशोऽनेकविधः । तत्रथा । स्थानरीरासनोत्प्रेतुकासनैक-
पार्श्वेऽण्डायतनगयनातापनामावृतादीनि सम्यग्प्रयुक्तानि बाह्य तपः ।
अस्मात्पङ्क्तिधादपि बाह्यात्तपसः सङ्ख्यागशरीरलाभेन्द्रियविजयस-
यमरक्षणकर्मनिर्जरा भवन्ति ॥ १९ ॥

१ ज्ञानुपमणाननयनिःपटस्यापत्तारु समाख्यानं च तद्व्यसनं निनेण च सद-
दस्य एवमे ।

२ विनश्यते भूमौ प्राग्विपद्मस्य भवति ।

मानाम् भवति । परिहारो मासिकादिः । उपस्थापन पुनर्दीक्षण पुनश्चरण पुनर्वतारोपणमित्यनर्थान्तरम् । तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं देशकाल शक्तिं सहनन सयमविराधना च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृता च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथार्हं दीयते चाचर्यते च । चिती सज्ञानविशुद्ध्यर्थोर्धातुः तस्य चित्तमिति भवति निष्ठान्तमौणादिकं च ॥

एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रैस्तपोविशेषैर्जनिताप्रमादः तव्यतिक्रमः प्रायश्चेतयति चेतयश्च न पुनराचरतीति । ततः प्रायश्चित्तम् । अपराधो वा प्रायस्तेन विशुद्ध्यत इति । अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥२२॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारा ॥ २३ ॥

विनयश्चतुर्भेदः । तद्यथा । ज्ञानविनयः दर्शनविनयः चारित्र्यविनयः उपचारविनयः । तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधः मतिज्ञानादिः । दर्शनविनयः एकविधः एव सम्यग्दर्शनविनयः । चारित्र्यविनयः पञ्चविधः सामायिकविनयादिः । औपचारिकविनयोऽनेकविधः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याधिगुणाधिकेष्वभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनानुगमादिः विनीयते तेन तस्मिन्वा विनयः ॥ २३ ॥

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घसाधुसमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्यं दशविधं । तद्यथा । आचार्यवैयावृत्यं उपध्यायवैयावृत्यं तपस्विवैयावृत्यं शैक्षकवैयावृत्यं ग्लानवैयावृत्यं कुलवैयावृत्यं गणवैयावृत्यं सघवैयावृत्यं साधुवैयावृत्यं समनोज्ञवैयावृत्यमिति । व्यावृत्तभावो वैयावृत्यं व्यावृत्तकर्म च । तत्राचार्यः पूर्वोक्तः पञ्चविधः । आचारगोचरविनयः स्वाध्यायः वाचार्यादनु तस्मादुपाधीयत इत्युपाध्यायः । सग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सग्रहादीन् । वास्योपाधीत इत्युपाध्यायः । द्विसग्रहो निर्ग्रन्थ आचार्योपाध्यायस

ग्रहः । त्रिसग्रहा निर्मेन्थी आचार्योपाध्यायप्रवर्तिनीसग्रहा । प्रव
तिनी दिगाचार्येण व्याख्याता । हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति प्र-
वर्तिनी । विकृष्टोग्रतपोयुक्तस्तपस्वी । अचिरप्रराजित शिक्षयितव्य
शिक्षः शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा । ग्लानः प्रतीतः । गणः स्थविरसन्त-
तिसंस्थितिः । कुलमाचार्यसततिमस्थिति । सधश्चतुर्विधः, श्रमणादि ।
साधवः सयताः । सभोगयुक्ता समनोज्ञाः । एषामन्नपानवस्त्रपात्र-
प्रतिश्रयपीठफलकसस्तारादिभिर्धर्मसाधनैरुपग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया
कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेष्वभ्युपपत्तिरित्येतदादि वैयावृत्यम् ॥ २४ ॥

वाचनाप्रच्छन्नानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशा ॥ २५ ॥

स्वाध्यायः पञ्चविधः । तत्र तथा । वाचना प्रच्छन्न अनुप्रेक्षा
आम्नायः धर्मोपदेश इति । तत्र वाचनं शिष्याभ्यापनम् । प्रच्छन्न
ग्रन्थार्थयोः । अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाभ्यासः । आम्नायो घो-
षविशुद्ध परिवर्तन गुणन रूपदानमित्यर्थः । अर्थोपदेशो व्याख्यान-
मनुयोगवर्णन धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ॥ २५ ॥

वाह्याभ्यन्तरोपध्यो ॥ २६ ॥

व्युत्सर्गो द्विविधः बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यो द्वादशरूप-
कस्योपधेः । आभ्यन्तरः शरीरस्य कपायाणां चेति ॥ २६ ॥

उत्तमसहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥

उत्तमसहननं बज्रपर्वभमर्धवज्रनाराच च । तदुक्तस्यैकाग्रचि-
न्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥ २७ ॥

आमुहूर्तात् ॥ २८ ॥

तद्ध्यानमामुहूर्ताद्भवति परतो न भवति दुर्ध्यानत्वात् ॥ २८ ॥

आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि ॥ २९ ॥

तच्चतुर्विधं भवति । तत्रथा । आर्तं रौद्रं धर्मं शुक्लमिति तेषाम् ॥ २९ ॥

परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥

तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतू भवतः । पूर्वं त्वार्तरौद्रे ससारहेतू इति ॥ ३० ॥

अत्राह । किमेषां लक्षणापिति । अत्रोन्यते—

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार ॥ ३१ ॥

अमेनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृतिसमन्वाहारो भवति तत्तर्तद्ध्यानमित्याचक्षते ॥ ३१ ॥

किं चान्यत्—

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनायाश्चामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति ॥ ३२ ॥

किं चान्यत्—

विपरीतमनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥

मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनायां विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ ३३ ॥

किं चान्यत्—

१ शोकाद्वन्दनविषयनादिरूपत्वम् ।

२ भूतपतिगानादिरूपत्वम् ।

३ विद्वन्नीतिज्ञानभ्रान्तिनादिनिमित्तकत्वम् ।

४ अभाष्यसमोहादिकरणरूपत्वम् ।

५ अमनोऽह—अप्रियम् ।

निदानं च ॥ ३४ ॥

कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखशृद्धानां निदानमार्त-
भ्यानं भवति ॥ ३४ ॥

तद्विरतदेशविरतप्रमत्तसयतानाम् ॥ ३५ ॥

तदेतदार्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसयतानामेव भवति । ३५ ।
हिंसानृतस्तेयविषयसरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ३६ ।

हिंसार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसरक्षणार्थं च स्मृतिसम-
न्वाहारो रौद्रध्यानं तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥ ३६ ॥

आज्ञापायविपाकसस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसयतस्य । ३७ ।

आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय सस्थानविच-
याय च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मभ्यानम् । तदप्रमत्तसयतस्य भवति । ३७ ।
किं चान्यत्—

उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ३८ ॥

उपशान्तकपायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥ ३८ ॥

किं चान्यत्—

शुक्ले चाद्ये पूर्वविद ॥ ३९ ॥

शुक्ले चाद्ये ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के चोपशान्तक्षीण-
कपाययोर्भवतः आद्ये शुक्ले ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के पूर्वविदो
भवतः ॥ ३९ ॥

१. 'पूर्वविद' इति पदमस्य सूत्रस्यैवदेश इति इतिभद्रसिद्धसेनगणिटीकाभ्यां
विरण्यते । अतोऽस्माभिस्तथैव मुद्रापितम् । रायचन्द्रजैनशास्त्रमालामुद्रितपुस्तके 'पूर्व
विद' इति पदस्यानुलोमं च विन्यस्य । माध्वे पूर्वविदो भवत इत्युल्लेखात् । अस्माभि
माण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इस्टिट्यूट सङ्ग्रहितलिखितपुस्तके पूर्वविद' इति
वृषस्तया निर्दिष्टं सूत्रमुपलब्ध टीकाकारवेमत्याक्तया न मुद्रितम् ।

परे केवलिनः ॥ ४० ॥

परे द्वे शुद्धध्याने केवलिन एव भवतः न छद्मस्थस्य ॥४०॥

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरत-

क्रियानिवृत्तीनि ॥ ४१ ॥

पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्कं काययोगानां सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवृत्तीति चतुर्विधं शुद्धध्यानम् ॥ ४१ ॥

तद्व्येककाययोगायोगानाम् ॥ ४२ ॥

तदेतच्चतुर्विधं शुद्धध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासङ्ख्यं भवति । तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कैकान्यतमयोगानामेकत्ववितर्कं काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्ययोगानां व्युपरतक्रियमनिवृत्तीति ॥ ४२ ॥

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥

एकद्रव्याश्रये सवितर्के पूर्वे ध्याने प्रथमद्वितीये ॥ ४३ ॥

तत्र सविचारं प्रथमम् ।

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति ॥ ४४ ॥

अत्राह । वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥ ४५ ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

अर्थव्यञ्जनयोगसक्रान्तिर्विचार इति ॥

तदाभ्यन्तरं तपः सवरत्वादभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्ज-

१ अविचारं द्वितीयमिति वचनादर्थलभ्यं सविचारं प्रथममिति । अत्राभिप्रेक्ष्य अविचारं द्वितीयमिति सूत्रमालोच्य सविचारं प्रथममिति भाष्यं प्रथितं इति वदति ।

रणफलत्वात्कर्मनिर्जरकम् । अभिनयकर्मोपचयमतिपेधकत्वात्पूर्वोप-
चितकर्मनिर्जरकत्वाच्च निर्वाणप्रापकमिति ॥ ४६ ॥

अत्राह । उक्तं भवता परीपहजयात्तपसोऽनुभावतश्च कर्मनि-
र्जरा भवतीति । तत्किं सर्वं सम्यग्दृष्टयः समनिर्जरा आहोस्विदस्ति
कश्चित्मतिविशेष इति । अत्रोच्यते ।

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्ष-
पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिना क्रमशोऽस-
ख्येयगुणनिर्जरा ॥ ४७ ॥

सम्यग्दृष्टिः श्रावकः विरतः अनन्तानुबन्धिवियोजकः दर्शन-
मोहक्षपकः मोहोपशमकः, उपशान्तमोहः मोहक्षपकः, क्षीणमोहः जिने
इत्येते दश क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति । तथा । सम्य-
ग्दृष्टे श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिर्जरः श्रावकाद्विरतः विरतादनन्ता-
नुबन्धिवियोजक इत्येव शेषाः ॥ ४७ ॥

१ सम्यग्दृष्टिमाह ।

२ आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनं प्रवचनसारं शृणोतीति श्रावकः । शृण्वश्च
सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षाव्रतलक्षणधम्ममनुतिष्ठति यथाशक्ति वा ।
द्वादशप्रकारस्य धम्मस्यैकदेशानुशास्यपि श्रावकः एव ।

३ साधुधर्मानुयायी सवस्मात्प्राणातिपाताग्रावजीवि विरतः ।

४ अनन्तं ससारस्तदनुबन्धिनोऽनन्ता क्रोधादयः । तान् वियोजयत्युप-
शमयति ।

५ दर्शनमोहोऽनन्तानुबन्धिनश्चत्वारः सम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानि च । अस्य
सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः ।

६ तपस्यैवोपशमकः ।

७ मोहोऽष्टाविंशतिभेदः पोष्यकपाया सम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वहास्य
स्वरतिमयगोक्तजुगुप्सास्त्रीपुनपुसकयेदाश्च । अस्योपशमनादुपशान्तमोहः ।

८ अस्यैव सकलस्य क्षपणात् ।

९ क्षपितनिर्विशेषमोहः ।

१० चतुर्विधपातिकमजयनात् ।

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८॥

पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्चनिर्ग्रन्थ-
विशेषा भवन्ति । तत्र सततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमाधिर्ग्रन्थ-
पुलाकाः । नैर्ग्रन्ध्य प्रति प्रस्थिताः शरीरोपररणविभूषानुवर्तिन
श्रद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिचारादुदशवर्लयु
क्ता निर्ग्रन्था बकुशाः । कुशीला द्विविधा, प्रतिसेवनाकुशीलाः कपा-
यकुशीलाश्च । तत्र प्रतिसेवनाकुशीलाः नैर्ग्रन्ध्य प्रति प्रस्थिता अनि-
यतेन्द्रियाः कथचित्किंचिदुत्तरगुणेषु विराधयन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेव-
नाकुशीलाः । येषां तु सयतानां सता कथचित्सज्ज्वलनकपाया
उदीर्यन्ते ते कपायकुशीला । ये वीतरागच्छमस्था ईर्यापथप्राप्ता-
स्ते निर्ग्रन्थाः । ईर्या योग पन्था सयमः योगसयमप्राप्ता इत्यर्थः ।
सयोगाः शैलेशीप्रतिपक्षाश्च केवलिनः स्नातका इति ॥ ४८ ॥

सयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पत
साध्या ॥४९॥

एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः सयमादिभिरनु
योगविकल्पैः साध्या भवन्ति । तद्यथा ।

१ धर्मोपकरणान्ते परित्यक्तवाप्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः ।

२ सुखशीलता-स्नातगौरवम् । तदाश्रिता । गौरवशब्द आदरार्थः ।

३ असयमालम्ब्यभूता घृष्टजघास्तेलादिभूतशरीरसृष्ट्या कतरिकाक्षरितवेशा एव
विष परिवारो येषाम् ।

४ सर्वदेशछेदाश्रयित्वान्नितशरत्वेन वैचित्र्येण युक्ताः ।

५ अष्टादशसहस्रभेद शील तत उत्तरगुणभगेन केनचित्कषायोदयेन वा दुरित्त
येषां ते कुशीलाः ।

६ प्रतिसेवनेत्यासेवन शानाद्यतिचारणां भजन तेन कृत्स्नित शीलं येषां ते
प्रतिसेवनाकुशीलाः ।

७ कषाया सज्ज्वलनाख्यास्तदुदयात्कृत्स्नित शीलं येषाम् ।

सयम' । क' कस्मिन्सयमे भवतीति । उच्यते । पुलाकचकुश-
प्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः सयमयोः सामायिने छेदोपस्थाप्ये च ।
कपायकुशीलो द्वयोः परिहारविगुद्धौ सूक्ष्मसपराये च । निर्ग्रन्थस्रो-
तकावेकस्मिन् यथाख्यातसयमे ॥

श्रुतम् । पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्तृष्टेनाभिधाक्षर
दशपूर्वधरा । कपायकुशीलनिर्ग्रन्थां चतुर्दशपूर्वधरा । जघन्येन
पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । चकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रव-
चनमातर । श्रुतापगतं केवली स्नातक इति ॥

१ समो रागद्वेपविरहरूप आयो लाभ । अथवा आयो गमन सकल
क्रियोपलक्षणमेतत् । सर्वा च क्रिया साधो रागद्वेपाभ्युत्तस्य निर्नरापला । तादृश
समस्याय समाय । तदेवे सामायिकम् ।

२ प्रथमापेक्षया विगुद्धतरसवसावश्रयोभावरतावरस्थानरूपत्वं विवित्तरमहा
मतारोपणरूपत्वं पूर्वपर्यायछेदपूर्वकपयायान्तरे उपस्थापनरूपत्वं वा छेदोपस्थापनीयस्य
लक्षणम् ।

३ सावद्ययोगविरतिरूपत्वे सति तपोविशेषेण । वगुद्धरपत्वं यस्मिन् सति तपो
विशेषेण सायश्रयोगविरतस्य विगुद्धता भवति तद्रूपत्वं वा परिहारविगुद्धचारित्र्यस्य
लक्षणम् ।

४ अतिसूक्ष्मसत्त्वाल्लोमकपायसत्त्वविषयकत्वं गुणश्रणिसमारोहणे सति
दशमगुणस्यानवर्तिरूपत्वं वा सूक्ष्मसपरायचारित्र्यस्य लक्षणम् ।

५ प्रक्षालितसत्त्वस्थानिकर्ममलपटल ।

६ अभिन्नमन्यूनम् । एकेनायस्येणान्यूनानि दश पूर्वाणि प्रथमिनेषां
धारयति ।

७ चतुर्दशपूर्वात् ग्रन्थविशेषान् धारयन् ।

८ आचाराद् प्रथमम् ।

९ पञ्च समितय । तिथौ गुप्तय ।

प्रतिसेवना । पञ्चाना मूलगुणाना रात्रिभोजनविरतिपष्ठानां
पराभियोगाद्वलात्कारेणान्यतम प्रतिसेवमान* पुलाको भवति ।
मैथुनमित्येके । वकुशो द्विविधः उपकरणवकुश शरीरवकुशश्च ।
तत्रोपकरणविप्यक्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो
बहुविशेषोपकरणकाक्षायुक्तो नित्य तत्प्रतिसंस्कारसेवी भिष्वरूप-
करणवकुशो भवति । शरीराभिप्यक्तचित्तो विभूपार्थं तत्प्रतिसंस्कार-
सेवी शरीरवकुश । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तर-
गुणेषु कांचिद्विराधना प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां
प्रतिसेवना नास्ति ॥

तीर्थम् । सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति । एके
त्वाचार्या मन्यन्ते पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे नित्य भवन्ति
शेषास्तीर्थे वार्तीर्थे वा ॥

लिङ्गम् । लिङ्गं द्विविधम् । द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च । भावलिङ्गं
प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भावलिङ्गे भवन्ति द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य
भार्या ॥

लेश्या* । पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवन्ति । वकुशप्रति-
सेवनाकुशीलयो सर्वा पडपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धे-
स्तिस्त्र उत्तरा* । सूक्ष्मसपरायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुद्धैव केवला
भवति । अयोग* शैलेशीप्रतिपन्नोऽलेश्यो भवति ॥

१ १ प्राणातिपात । २ मृपावाद । ३ धदत्तादानम् । ४ मैथुनम् ।

५ परिग्रह इति पञ्च मूलगुणा पष्टी च रात्रिभोजनाविरति ।

२ तत्तन्त्यनेनेति तीर्थं वचन प्रथमगणधरो वा ।

३ कदाचिदतीर्थेऽपि मरुदेवीप्रमृतय भ्रूयन्ते । मरुदेवी प्रथमतीर्थकरस्य
धीकृपमदेवस्य माता ।

४ रजोहरणमुखवात्रिकादि ।

५ ज्ञानदर्शनचारिणाणि ।

६ कदाचिद् द्रव्यलिङ्गं न निमित्तं यथा मरुदेव्याम् ।

उपपात । पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे । वकुश
प्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणान्युतकल्पयो* ।
कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु देवेषु सर्वार्थ
सिद्धे । सर्वेषामपि जघन्या पत्योपमपृथक्त्वस्थितिषु सौधर्मे । स्नात
कस्य निर्वाणमिति ॥

स्थानम् । असङ्ख्येयानि सयमस्थानानि रूपायनिमित्तानि
भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककपायकुशीलयो
तौ युगपदसङ्ख्येयानि स्थानानि गच्छत । तत पुलाको व्युच्छि-
द्यते कपायकुशीलस्त्वसङ्ख्येयानि स्थानान्येकाकी गच्छति । तत
कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा युगपदसङ्ख्येयानि सयमस्था-
नानि गच्छन्ति । ततो वकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽसङ्ख्येयानि
स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽसङ्ख्येयानि
स्थानानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमरूपाय-
स्थानानि निर्ग्रन्थ प्रतिपद्यते । सोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा
व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमेकमेव स्थान गत्वा निर्ग्रन्थस्नातको निर्वाण
प्राप्नोतीति एषां सयमलब्धिरनन्तानन्तगुणा भवतीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽअर्हत्प्रवचनसंग्रहे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

मोहनीये क्षीणे ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते । आमां चतसृणां कर्ममंकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति । तत्क्षयादुत्पद्यते इति हेतौ पञ्चमीनिर्देशः । मोहक्षयान्ति पृथक्करण कमप्रसिद्धयर्थं यथा गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते ततोऽन्तमुहूर्तं छन्नस्पर्शतरागो भवति । ततोऽस्य ज्ञानदर्शनावरणान्तरायमंकृतीनां तिसृणां युगपत्क्षयो भवति । ततः केवलमुत्पद्यते ॥ १ ॥

अत्राह । उक्तं मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयान्च केवलमिति । अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति । अत्रोच्यते—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः । तेषामपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादभासो भवति सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः । ‘तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनम्’ ‘तन्निर्गन्धादधिगमाद्वा’ इत्युक्तम् । एव सत्त्वसत्त्वस्य महात्मनः सम्यग्बुद्ध्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो न भवति पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः । ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषय परमैश्वर्यमनन्त

१ कर्मस्वभावानाम् ।

२ अ ८ सू १

३ अ १ सू २

४ अ १ सू ३

अनिम तिर्थसर

॥ श्री महावीरस्वामी ॥

वीर सर्व सुरा सुरन्द्र महितो वीर युधा मप्रिता ।
शरणाभित स्वरुर्पनिचया वीराय नित्य नम ॥

केवल ज्ञानदर्शन प्राप्य शुद्धो मुद्ध सर्वज्ञ सर्वदर्शी जिन केवली भवति । ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मविशेष आयुःकर्मसंस्काररगा द्विहरति ।

ततोऽस्य—

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष ॥ ३ ॥

कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति । पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि पश्चाद्देहीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवति । तत्क्षयसमकालमेवोदारिकशरीरवियुक्तस्यास्य जन्मन प्रहाणम् । हेत्वभावाच्चोत्तर स्यात्प्रादुर्भाव । एषावस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥ ३ ॥

किं चान्यत् ।

औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्य-

क्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

औपशमिकक्षायिकक्षायौपशमिकौदयिष्पारिणामिकानां भावानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति अन्यत्र केवलसम्यक्त्व केवलज्ञानकेवलदर्शनसिद्धत्वेभ्यः । एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु मुक्तस्यापि भवन्ति ॥ ४ ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरमौपशमिकाद्यभावानन्तरं चेत्यर्थः । मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् । कर्मक्षये देहवियोग-सि यमानगतिलोकान्तप्राप्तयोऽस्य युगपदेकसमयेन भवन्ति । तद्यथा । प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भविनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

अत्राह । प्रहीणकर्मणो निरास्रवस्य कथं गतिर्भवतीति । अत्रोच्यते—

पूर्वप्रयोगाद्गम्यत्वाद्बन्धच्छेदाद्युपगतिपरिणामाश्च तद्वृत्तिः ६

पूर्वप्रयोगात् । यथा हस्त्यन्तर्यामिण्युत्तमयोगात्पुरुषमप्यन
तथाविद्धं कुन्तलान्तर्यामिण्युत्तमयोगात्पुरुषमप्यन
पूर्वप्रयोगाद्गम्यत्वाद्बन्धच्छेदाद्युपगतिपरिणामाश्च तद्वृत्तिः ६
मयोगो जनित म स्तिष्ठति कर्मणि गतिहेतुर्भवति । तद्वृत्ता गतिः ।

किं चान्यत् ॥

अमाह्वरात् । पृथग्व्याना जीवानां च गतिपरिणामात् नान्येषां
द्रव्याणाम् । तत्राधो गौरवधर्माणं पृथग्व्या उर्ध्वगौरवधर्माणं जीवाः ।
एष स्वभावः । अतोऽन्यासहस्रान्निनिता गतिर्भवति । यथा मत्स्वयं
प्रयोगात्पि गतिशरणेषु जातिनियमेनापस्तिर्यग्गम्यं च स्वाभाविकयो
लोष्टाग्न्यग्नीनां गतयो दृष्टा तथा सहस्रविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवादूर्ध्व
मेव सिध्यमानगतिर्भवति । मत्सारिण्यु ॥ कर्ममहाभारिर्पगम्यं च ॥

किं चान्यत् ।

उच्यते ॥ यथा रज्जुबन्धच्छेदान्पदेदंया बीजकोशरधन
च्छेदागौरवधर्माणां गतिर्दृष्टा तथा कर्मरधनच्छेदासिध्यमानगतिः ।

किं चान्यत् ।

तथागतिपरिणामाश्च । उर्ध्वगौरवात्पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च हेतुभ्यः
तथास्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन सिध्यमानगतिर्भवति । उर्ध्वमेव
भवति नापस्तिर्यग्गम्यं गौरवमयोगपरिणामासहस्रयोगाभावात् । न तथा ।

१ यथा रज्ज्वा गालं बद्ध्वा कोशविदम्पटिताया रज्जुबन्धच्छेदादुपस्थित
नपुंसकगमामूर्ध्वं दृष्टं यथा या बीजकोश कर्म बीजं वा तस्या बन्धनं गच्छेत्तदा
तस्या सन्निवृत्तिरन्यथाप्युपस्थिता परिणतिकाले रज्जुबन्धच्छेदान्पदेदः । तस्मात्
व्यपदेशात् परंदादिपदभेदे बीजानां गतिः । यथाबीजान्मुञ्चति दूरे पतति तथा कर्म
बन्धोऽन्यथादिदशमस्य । तस्य रज्ज्वादिपटनान्तरमेवोर्ध्वं गच्छेत्तदा तद्वृत्तिः ।
पञ्चाशन्तो येनीयाचको देशीभारप्रतिपक्षः ।

गुणवद्भूमिभागरूपितमृतुकालजात धीजोद्धेदादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्प-
फलकालेष्वविमानितसेकदौर्हृदादिपोषणकर्मपरिणत कालच्छिन्न
शुष्कमलान्वप्सु न निमज्जाति तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेपैर्धनेर्बहुभिग-
लिप्त धनमृत्तिकालेपवेष्टनजनितागन्तुकगौरवमप्सु प्रक्षिप्त तज्जल-
मतिष्ठ भवति यदा त्वस्पाञ्चि किञ्चो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति
तदा मृत्तिकालेपसङ्गविनिर्मुक्त मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आसलि-
लोर्ध्वतलात् एवमूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टकर्ममृत्तिकालेपवे-
ष्टित* तत्सङ्गात्ससारमहार्णवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽ-
धास्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति सम्यग्दर्शनादिसलिलहेदात्मदीणाष्टवि-
धकर्ममृत्तिकालेप ऊर्ध्वगौरवादूर्ध्वमेव गच्छत्यालोकान्तात् ॥

स्यादेतत् लोकान्तादप्यूर्ध्वं मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति ।
अत्रोच्यते । धर्मास्तिकायाभावात् । धर्मास्तिकायो हि जीवपुद्गलाना-
गत्युपग्रहेणोपकुरुते । स तत्र नास्ति । तस्माद्रत्युपग्रहकारणाभावा-
न्परतो गतिर्न भवत्यप्सु अलायुवत् । नाधो न तिर्यगित्युक्तम् ।
तत्रैवानुश्रेणिगतिलोमान्तेऽवातिष्ठते मुक्तो नि.क्रिय* इति ॥

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाह-
नान्तरसरूपात्पबहुत्वतः साध्या* ॥ ७ ॥

क्षेत्रकाल गति लिङ्ग तीर्थ चारित्र प्रत्येकबुद्धबोधित,
ज्ञानमवगाहना अन्तर सरूपा अल्पबहुत्वमित्येतानि द्वादशानुयोग-
द्वाराणि सिद्धस्य भवन्ति । एभि सिद्ध साध्याऽनुगम्याश्चिन्त्यो-
न्यारयेय इत्येकार्थत्वम् । तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीय प्रत्युत्पन्नभावप्र-
ज्ञापनीयश्च द्वौ नयो भवतः । तत्कृतोऽनुयोगविशेष । तत्रथा ।

क्षेत्रम् । कस्मिन् क्षेत्रे सिद्ध्यतीति । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीय
प्रति सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रतिपञ्चद-
शसु र्मभूमिषु जातः सिद्ध्यति । सहरण प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्ध्यति ।
तत्र प्रमत्तसयताः सयतासयताश्च सहियन्ते । श्रमण्यपगतपेदः परि-
हारविशुद्धिसयत पुलकोऽप्रमत्तश्चतुर्दशपूर्वा आहारकशरीरीति न
सहियन्ते । ऋजुसूत्रनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः
शेषा नया उभयभाव प्रज्ञापयन्तीति ॥

काल । अत्रापि नयद्वयम् । कस्मिन्काले सिद्ध्यतीति ।
प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकात्रे सिद्ध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनी-
यस्य जन्मतः सहरणतश्च । जन्मतोऽवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवस
र्पिण्युत्सर्पिण्या च जातः सिद्ध्यति । एव तावदविशेषतः । विशेषतोऽ-
प्यवसर्पिण्या सुपमदुःपमायां सरयेयेषु सर्वेषु शेषेषु जातः सिद्ध्यति ।
दुःपमसुपमायां सर्वस्यां सिद्ध्यति दुःपमसुपमायां जातो दुःपमाया
सिद्ध्यति न तु दुःपमायां जातः सिद्ध्यति अन्यत्र नैव सिद्ध्यति ।
सहरण प्रति सर्वकालेऽप्यवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पिण्युत्सर्पिण्या
च सिद्ध्यति ॥

गतिः । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगत्या सिद्ध्यति ।
शेषास्तु नया द्विविधा अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एकान्तरपश्चा-
त्कृतगतिकश्च । अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां सिद्ध्यति ।
एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगतिभ्यः सिद्ध्यति ॥

लिङ्ग स्त्रीषुनपुंसकानि । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेद
मिद्ध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्पर-
पश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गेभ्यः सिद्ध्यति ।

तीर्थम् । सन्ति तीर्थत्रयसिद्धा तीर्थत्रयतीर्थे नोतीर्थत्रयसिद्धा

तीर्थकरतीर्थेऽतीर्थकरासिद्धा तीर्थकरतीर्थे । एव तीर्थकरतीर्थे
सिद्धा अपि ॥

लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते । द्रव्यलिङ्गभावलिङ्गमलिङ्ग-
मिति प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्ग. सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनी-
यस्य भावलिङ्ग प्रति स्वलिङ्गे सिध्यति । द्रव्यलिङ्ग त्रिविध
स्वलिङ्गमर्थलिङ्ग गृहलिङ्गमिति तत्प्रतिभाज्यम् । सर्वस्तु भावलिङ्ग
प्राप्तं सिध्यति ॥

चारित्रम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्री नोऽचारित्री
सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविध अनन्तरपश्चात्कृतिकथ
परम्परपश्चात्कृतिकथ । अनन्तरपश्चात्कृतिकस्य यथारयातसयत,
मिध्यति । परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जितेऽव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते
त्रिचारित्रपश्चात्कृततत्तुश्चारित्रपश्चात्कृत. पञ्चचारित्रपश्चात्कृततथ ।
व्यञ्जिते सामायिरसूक्ष्मसाम्परायिकयथारयातपश्चात्कृतसिद्धा छेदो
पस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथारयातपश्चात्कृतसिद्धा सामायिरुच्छेदो-
पस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथारयातपश्चात्कृतसिद्धा छेदोपस्थाप्यपरि-
हारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथारयातपश्चात्कृतसिद्धा सामायिरुच्छे-
दोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथारयातपश्चात्कृतसिद्धा ॥

प्रत्येकबुद्धयोपितः । अस्य व्याख्याविरूपश्चतुर्विधः । तत्रथा ।

१ तीर्थकरतीर्थेऽप्येत एव विकल्पा । यत आह ' एव तित्थकरी तित्थे ' इति
(मिद्रप्रामृतगाथा ३०) विद्येयस्तु तीर्थकरीतीथामिलाप इति मन्त्रिस्वामिनी (एको
नविंशतितमस्तीर्थकर) प्रमृतीनाम् ।

२ भौतपरिजानकादिवेय ।

३ गृहे लिङ्ग दीर्घवैशकच्छत्रादि ।

४ कदाचित्सलिङ्ग कदाचिदलिङ्ग इति ।

५ समस्तचारित्रमोहस्योपशमश्रयान्यतररूपत्वे सति शुद्धात्मस्वभावावस्थाना
वेक्षारूपत्वं यथाख्यातचारित्रस्य लक्षणम् ।

अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः । स द्विविधः अर्हश्च तीर्थंकरः प्रत्येकं बुद्धसिद्धश्च । बुद्धबोधितसिद्धाः त्रिचतुर्थो विस्मयः परमोपकसिद्धाः स्वेष्टकौरिसिद्धाः ॥

ज्ञानम् । अत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिद्धयति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति । त्रिभिश्चतुभिरिति । व्यञ्जिते द्वाभ्यां मतिश्रुताभ्याम् । त्रिभिर्मतिश्रुताप्रधिभिर्मतिश्रुतमनःपर्यायैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुताप्रधिमनःपर्यायैरिति ॥

अप्रगाहना । कः कस्या शरीरावगाहनाया वर्तमानः सिध्यति । अवगाहना द्विविधा उत्कृष्टा जघन्या च । उत्कृष्टा पञ्चधनुःशतानि धनुः पृथक्स्तेनाभ्यधिकानि । जघन्या सप्तरत्नयोऽङ्गुलपृथक्त्वे हीना । एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्तेव यथास्त्र त्रिभागहीनासु सिध्यति ॥

अन्तरम् । सिध्यमानानां किमन्तरम् । अनन्तरं च सिध्यन्ति

१ स्वयमेव बुद्धो नान्येन बोधितः ।

२ प्रत्येकमेकमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन सजातिस्मरणादल्कल्यीरीप्रभृतयः करकण्डादयश्च प्रत्येकबुद्धाः ।

३ बुद्धेन जातमिद्वान्तेन विदितसंस्कारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः परबोधितः ।

४ स्वस्मै इष्टं हितं तत्करणशीलं स्वेष्टकारी न परस्मै उपदिशति किञ्चित् ॥ एते चत्वारोऽपि विस्मयद्वयमनुप्रविशन्ति ।

५ तृतीयार्थे प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयेनेत्यर्थः ।

६ आत्मानं शरीरेऽवगाहोऽनुप्रवेशः । सकोचविकासघमत्वादात्मनः ।

७ उत्कृष्टं देहमानं मरुदेवीप्रभृतीनाम् ।

८ द्विप्रभृत्यान्वयस्य पृथक्त्वसत्ता ।

९ सिद्धागमनशून्यकालं अन्तरं, अन्तरालमित्यर्थः ।

सान्तर च सिध्यन्ति । तत्रानन्तर जघन्येन द्वौ समयो उत्कृष्टेनाष्टौ समयान् । सान्तर जघन्येनैक समय उत्कृष्टेन पञ्चासा इति ॥

सह्या । कल्पेकसमये सिध्यन्ति । जघन्येनैक उत्कृष्टेनाष्टशतम् ॥ १०८ ॥

अल्पबहुत्वम् । एषा क्षेत्रादीनामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पबहुत्व वान्यम् । तथा ।

क्षेत्रसिद्धाना जन्मतः सहरणतश्च कर्मभूमिसिद्धाश्चार्कभूमिसिद्धाश्च सर्वस्तोकाः सहरणसिद्धा जन्मतोऽसह्येयगुणा । सहरणद्विविधम् परकृत स्ययकृत च । परकृत देवकर्मणा चारणविद्याधरैश्च । स्वयकृतं चारणविद्याधराणामेव । एषा च क्षेत्राणा विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमि समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकाश्च । तत्र सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धा अधोलोकसिद्धा सह्येयगुणाः तिर्यग्लोकसिद्धा सह्येयगुणाः सर्वस्तोका समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः सह्येयगुणाः । एव तावन्नव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धा फालोदसिद्धा सह्येयगुणा जम्बूद्वीपसिद्धाः सह्येयगुणा घातकीखण्डसिद्धाः सह्येयगुणा पुष्करार्धसिद्धाः सह्येयगुणा इति ॥

काल इति त्रिविधो विभागो भवति । अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीति । अत्र सिद्धाना (व्यञ्जिताना) व्यञ्जितान्व्यञ्जितविशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगम कर्तव्य । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका उत्सर्पिणीसिद्धा अवसर्पिणीसिद्धा विशेषाधिका अनवसर्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः सह्येयगुणा इति । प्रत्युपन्नभावप्रज्ञापनीयस्याकाले सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् ।

१ व्ययच्छेद कदाचिदेकस्मिन् समये द्वयोर्द्विषु चेत्यादि यावत् पञ्चासा ।

२ अष्टोत्तरशतम् ।

गतिः । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । परम्परपश्चात्कृतिकस्यानन्तरा गतिश्चिन्त्यते । तद्यथा । सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धा मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा नारकेभ्योऽनन्तरगत सिद्धाः सङ्ख्येयगुणा देवेभ्योऽनन्तरगतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा इति ।

लिङ्गम् । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुसकलिङ्गसिद्धाः स्त्रीलिङ्गसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः पुष्टिलिङ्गसिद्धाः सरयेयगुणा इति ॥

तीर्थम् । सर्वस्तोकाः तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे नोतीर्थकरसिद्धाः सरयेयगुणा इति । तीर्थकरतीर्थसिद्धा नपुसकाः सरयेयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः स्त्रियः सरयेयगुणाः । तीर्थकरतीर्थसिद्धाः पुमांसः सरयेयगुणा इति ॥

चारित्र्यम् । अत्रापि नयौ द्वौ प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचारित्र्यं नोअचारित्र्यं सिध्यति । नास्त्यल्पबहुत्वम् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च । अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्चचारित्र्यसिद्धाश्चतुश्चारित्र्यसिद्धाः सरयेयगुणास्त्रिचारित्र्यसिद्धाः सरयेयगुणाः । व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथारयातचारित्र्यसिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथारयातचारित्र्यसिद्धाः सङ्ख्येयगुणा सामायिकच्छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथारयातचारित्र्यसिद्धाः सरयेयगुणा सामायिकपरिहारविशुद्धि-

१ अतीथकरा सन्त सिद्धा । तीर्थकरसिद्धेभ्यः सङ्ख्येयगुणास्तेन नपुसकादयोऽपि सर्वे सङ्ख्येयगुणाः ।

सूक्ष्मसम्पराययथारयातासिद्धाः सरयेयगुणाः सामायिन्सूक्ष्मसम्प-
राययथारयातचारित्रसिद्धाः सरयेयगुणा छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्प-
राययथारयातचारित्रसिद्धाः सरयेयगुणाः ।

प्रत्येकबुद्धबोधित । सर्वस्तोत्रा प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । बुद्धबो-
धितसिद्धा नपुंसका सरयेयगुणा । बुद्धबोधितसिद्धाः स्त्रियः
सरयेयगुणः । बुद्धबोधितसिद्धा पुमांस सरयेयगुणा इति ।

ज्ञानम् । कः केन ज्ञानेन युक्तः सिध्यति । प्रत्युत्पन्नभाव-
प्रज्ञापनीयस्य सर्वः केवली सिध्यति । नास्त्यल्पब्रह्मत्वम् । पूर्वभाव-
प्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका द्विजानसिद्धा चतुर्जानसिद्धाः सरयेयगुणाः
त्रिज्ञानसिद्धाः सरयेयगुणा । एव तादृग्व्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्व-
स्तोका मतिश्रुतज्ञानसिद्धा मतिश्रुतावधिमानपर्यायज्ञानसिद्धाः
सरयेयगुणाः मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः सरयेयगुणा ॥

अवगाहना । सर्वस्तोका जघन्यावगाहनासिद्धा उत्कृष्टाव-
गाहनासिद्धास्ततोऽसरयेयगुणाः यवमध्यसिद्धा असह्येयगुणा
यवमध्योपारिमिद्धा असह्येयगुणाः यवमध्याधस्तात्सिद्धा विशेषा-
धिका सर्वे विशेषाधिना ॥

अन्तरम् । सर्वस्तोका अष्टसमयान्तरसिद्धाः सप्तसमयान्तर-
सिद्धाः पञ्चसमयान्तरसिद्धा इत्येव यावद् द्विसमयान्तरसिद्धा इति
सह्येयगुणा । एव तावदन्तरेषु सान्तरेष्वपि सर्वस्तोका । पञ्चा-
सान्तरसिद्धा एकसमयान्तरसिद्धाः सह्येयगुणा यवमयान्तर-
सिद्धा सह्येयगुणा अधस्ताद्यवमध्यान्तरसिद्धा असह्येयगुणा
उपरियवमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः सर्वे विशेषाधिना ॥

सरया । सर्वस्तोका अष्टोत्तरशतासिद्धा विपरीतत्रमात्समो
त्तरशतासिद्धादयो यावत्पञ्चाशत् इत्यनन्तगुणा । एकोनपञ्चाशदा-
दयो यावत्पञ्चविंशतिरित्यसह्येयगुणा । चतुर्विंशत्यान्यो याव-
देक इति सरयेयगुणाः । विपरीतहानिर्यथा । सर्वस्तोका अनन्त

गुणहानिसिद्धा असरयेयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणा० सरयेय-
गुणहानिसिद्धा सरयेयगुणा इति ॥

एव निसर्गाधिगमयोरन्यतरज तत्त्वार्थश्रद्धानात्मक शङ्काद्य-
तिचारवियुक्त प्रशमसवेगनिर्देष्टानुसम्पास्तिम्याभिव्यक्तिलक्षण वि-
शुद्ध सम्यग्दर्शनमवाप्य सम्यग्दर्शनोपलम्भाशुद्ध च ज्ञानमाधिगम्य नि-
क्षेपप्रमाणनयनिर्देशसत्सरस्यादिभिरभ्युपायेर्जात्रादीना तत्त्वाना पा-
रिणामिकौदयिकोपशमिकृषायोपशमिकृषायिमाना भावाना स्वतत्त्व-
विदित्वादिमत्पारिणामिकौदयिकाना च भावानामुत्पत्तिस्थित्यन्यता-
नुग्रहप्रलयतत्त्वज्ञो विरक्तो निस्तृष्णास्त्रिगुप्त पञ्चसामितो दशलक्ष-
णधर्मानुष्ठानात्फलदर्शनाच्च निर्वाणप्राप्तियतनयाभिर्वाधितश्रद्धासवेगो
भावनाभिर्भावितात्मानुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मानभिश्च सह तत्त्वा-
न्निरास्रतत्त्वाद्विरक्तत्वाभिस्तृष्णत्याच्च व्यपगताभिनयकर्मोपचय० परी-
पहजयाद्वागाभ्यन्तरतपोनुष्ठानादनुभावतश्च सम्यग्दृष्टिविरतादीना
च जिनपर्यन्ताना परिणामाध्यवसायविशुद्धिस्थानान्तराणामसङ्ख्ये-
यगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्म निर्जरयन् सामायिकादीना च
सूक्ष्मसम्परायान्ताना समयविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलम्भात्पुला-
कादीना च निर्ग्रन्थाना समयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरो-
त्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यन्तप्रहीणार्तरीद्रभ्यानो धर्मभ्यानविजयाद-
प्राप्तसमाधिबल० शुक्लभ्यानयोश्च पृथग्यैकत्ववितर्कयोरन्यतरास्मिन्व-
र्तमानो नानाविधानृद्विविशेषान्नामोति । तत्रया ।

आमर्शोपधित्व त्रिमुंडोपधित्व सर्वापधित्व आपानुग्रहसाम-
र्थ्यजननीमाभिव्याहारसिद्धिमीशित्व वाशित्वमवधिज्ञान शारीरविक

१ स्वहस्तपादावयवस्पर्शमात्रेणैव स्वयंरोगपनयनसामर्थ्यमामर्शोपधित्वम् ।

२ तदीय मूत्रपुरी गवयवसपत्राच्छरीरौष्ठेभ्य विमुंडोपधित्वम् ।

३ सब एव तदीयावयवा ह प्राप्तानामोपधी भवतीति सर्वापधित्वम् ।

रणाहमाप्तितामणिमान लयिमान महिमानमणुत्वम् । अणिमा विस-
 निच्छद्रमपि प्रविश्यासीत् । लघुत्व नाम लयिमा वायोरपि लघुतर,
 स्यात् । महत्त्वं महिमा मेरोरपि महत्तर शरीरं विदुर्वीति । प्राप्तिर्भू-
 मिष्ठोऽङ्गुल्यग्रेण मेरुगिरिरभास्करादीनपि स्पृशेत् । प्राप्ताम्यमणु
 भूमाविव गच्छेत् भूमावस्तिव निमज्जेदुन्मज्जेच्च । जङ्घाचारणत्व
 येनाग्निशिखाभूमनीदाराभ्यायमेववारिधारामर्कटतन्तुज्योतिष्कर-
 शिखायुनामन्यतममप्युपादाय विधाति गच्छेत् । वियद्रातिचारणव
 येन विधाति भूमाविव गच्छेत् शङ्खनिग्रहं प्रदीनौवडीनगमनानि
 कुर्यात् । अप्रतिप्रातिव परतमध्येन वियतीव गच्छेत् । अन्तर्धा-
 नमदृश्यो भवेत् । रामरूपित्वं नानाश्रयानेकरूपधारणं युगपत्पि
 कुर्यात् । तेजोनिर्गमामध्यमिषेतदाति ॥ इति श्रुत्येषु मतिनान-
 विशुद्धिप्रशेषादुरान्मर्शनास्वादनघ्राणदर्शनश्रवणानि विषयाणां
 कुर्यात् । सभिन्ननानन्व युगपत्नेकविषयपरित्वानमित्येतदादि ॥
 मानसं फोष्टुं द्वित्वं रीजुं द्वित्वं पञ्चप्रकरणोद्देशाध्यायप्राभृतवस्तु
 पूजाहानुमागित्वमृजुमतित्वं त्रिपुलमतित्वं परचित्तज्ञानमभिलषितार्थ
 प्राप्तिमनिष्ठानप्राप्तीत्येतदादि । चाचिरं क्षीरांस्तपित्वं मन्त्रान्मन्त्रिव
 वार्त्तित्वं सर्वसरत्नत्रयं सर्वसत्त्वाभ्योधनमित्येतदाति । तथा निशायर-
 त्वमासीद्विषयं भिन्नाभिन्नाक्षरं चतुर्दशपूर्वधरन्मिति ॥

१ प्रज्ञानदयास्तिप्रसादिगानविशेषः ।

२ यत्किञ्चित्पदवाक्यादि यदीति तत्र कदाचित्प्रयतीति कोशप्रतिमपान्यवत् ।

३ स्वल्पमपि दर्शितं वस्तु अनेकप्रकारेण गमयति । यथेत बीजं त्रिपुल्लघान्य
 रूपेण ।

४ ध्रुवतल्लदीयं वचनं लीलिमिव स्वदने ।

५ मधुवत् स्वदने ।

६ त्रित्सवमध्यमपराज्ञित्वम् ।

७ मदादिना सदा एव तदा तस्य स्वयमवोपतिप्रन्ते ।

८ कमज्जातिभेदादनेकप्रकारम् ।

९ भिन्नाउत्तराणि विविच्यूनधराणि चतुर्दशं पृथानि सृष्ट्याणं वा तद्वारण्यम् ।

ततोऽस्य निस्तृण्णत्वात्तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकपरिणामा-
यस्यस्याष्टाविंशतिविध मोहनीय निरवशेषतः प्रहीयते । ततश्छद्मस्थ-
वीतरागत्य प्राप्तस्यान्तर्मुहूर्तेन ज्ञानायरणदर्शनावरणान्तरायाणि
युगपदशेषतः प्रहीयन्ते । ततः ससारबीजवन्धनिर्मुक्तः फलवन्धन-
मोक्षापेक्षो यथारयातसयतो जिनः केवली सर्वज्ञ, सर्वदर्शी शुद्धो
बुद्धः कृतकृत्यः स्नातको भवति । ततो वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षया-
त्फलवन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपात्तेन्धनो निरुपादान इवाग्निः
पूर्वोपात्तभववियोगाद्धेतुभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः ससार-
सुखमतीत्यात्यन्तिकमैकान्तिक निरपम निरतिशय नित्य निर्वाणसुख
मवाप्नोतीति ॥

एव तत्त्वपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनो भृशम् ।
निरास्रवत्वान्छिन्नाया नवाया कर्मसन्ततो ॥ १ ॥
पूर्वान्तित क्षपयतो यथोक्तै क्षयहेतुभि ।
ससारबीज कात्स्न्येन मोहनीय प्रहीयते ॥ २ ॥
ततोऽन्तरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
प्रहीयन्तेऽस्य युगपत् त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥
गर्भसूच्या विनष्टाया यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्मक्षय याति मोहनीये क्षय गते ॥ ४ ॥
ततः क्षीणचतुष्कर्मा प्राप्तोऽथारयातसयमम् ।
बीजवन्धननिर्मुक्तः स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥
शेषकर्मफलापेक्षः शुद्धो बुद्धो निरामयः ।
सर्वज्ञ, सर्वदर्शी च जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥
कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्व निर्वाणमधिगच्छति ।
यथा दग्धेन्धनो वह्निनिरुपादानसन्तातिः ॥ ७ ॥

१ एनमेवार्थे सक्षपेणोपहरति श्लोकै ।

२ भस्तरुसूच्या घ्वस्ताया सवात्मना विनाशमुपयाति सकलस्तालतः । एव
मोहनीये क्षीणे सर्वे शेषकर्म क्षयमेति ।

दग्धे बीजे यथात्यन्त प्रादुर्भवाति नाङ्कुर ।
 कर्मबीजे तथा दग्धे नारोहति भवाङ्कुर ॥ ८ ॥
 तदनन्तरमेवोर्ध्वमालोकान्तात्स गच्छति ।
 पूर्वप्रयोगासगत्वबन्धच्छेदोर्ध्वगौरव ॥ ९ ॥
 कुलालचक्रे दोलायामिषौ चापि यथेप्स्यते ।
 पूर्वप्रयोगात्कर्मैह तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥
 मृष्टेपसगानिर्मोक्षाग्रथा दृष्टाप्स्वलाञ्जन ।
 कर्मसगाविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ११ ॥
 षण्डयन्त्रपेडासु बन्धच्छेदाग्रथा गतिः ।
 कर्मबन्धनविच्छेदात्सिद्धस्यापि तथेप्स्यते ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति जिनोत्तमः ।
 अधोगौरवधर्माणः पुद्गला इति चोदितम् ॥ १३ ॥
 यथाधास्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्ट्वायवमिवीतय ।
 स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ १४ ॥
 अतस्तु गतिवैदृत्यमेपां यदुपलभ्यते ।
 कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तादिष्यते ॥ १५ ॥
 अधस्तिर्यगतोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।
 ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 द्रव्यस्य कर्मणो यद्वदुत्पत्त्यारम्भवीतयः ।
 सम तथैव सिद्धस्य गतिमोक्षभवक्षया ॥ १७ ॥
 उत्पत्तिश्च विनाशश्च मनाशतमसोरिह ।
 युगपद्भवतो यद्वत् तथा निर्वाणकर्मणो ॥ १८ ॥
 तन्वी मनोज्ञा सुरभिः पुण्या परमभास्वरा ।
 प्राग्भारा नाम वसुधा लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥

नृलोकतुल्यविष्कम्भा सितच्छत्रनिभा शुभा ।
 ऊर्ध्वं तस्या, क्षिते, सिद्धा लोकान्ते समवस्थिताः ॥ २० ॥
 तादात्म्यादुपयुक्तास्ते केवलज्ञानदर्शनैः ।
 सम्यक्त्वसिद्धतावस्थाहेत्वभावाच्च निष्क्रिया, ॥ २१ ॥
 ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां कस्मान्नास्तीति चेन्मातिः ।
 धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गते परः ॥ २२ ॥
 ससारविषयातीत मुक्तानामव्यय सुखम् ।
 अव्यायाधमिति प्रोक्त परम परमर्पिभिः ॥ २३ ॥
 स्यादेतदशरीरस्य जन्तोर्नष्टाष्टकर्मण ।
 कथं भवति मुक्तस्य सुखमित्यत्र मे शृणु ॥ २४ ॥
 लोके चतुर्विहार्येषु सुखशब्द, प्रयुज्यते ।
 विषये वेदनाभावे विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
 सुखो वह्निः सुखो वायुर्विषयेष्विह कथ्यते ।
 दुःखाभावे च पुरुष सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥ २६ ॥
 पुण्यकर्मविपाकान्च सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।
 कर्महेतुविमोक्षाच्च मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥ २७ ॥
 सुस्वप्नसुषुप्तकेचिदिच्छन्ति परिनिर्गतिम् ।
 तदयुक्तं क्रियावत्त्वात्सुखानुश्रयतस्तथा ॥ २८ ॥
 श्रमहममदव्याधिमदनेभ्यश्च सम्भवात् ।
 मोहोत्पत्तेर्विपाकान्च दर्शनघ्नस्य कर्मण ॥ २९ ॥
 लोके तत्सदृशो ह्यर्थ, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
 उपगीयेत तत्रेन तस्मान्निरपम सुखम् ॥ ३० ॥
 न्निद्रासिद्धे प्रामाण्यान्नुमानोपमानयो ।
 अत्यन्त चाप्रसिद्ध तत्रतेनानुपम स्मृतम् ॥ ३१ ॥
 प्रत्यक्ष तद्भगवतामर्हतां तैश्च भाषितम् ।
 शृण्वेऽस्तीत्यत आहोर्न च उग्रैश्च परीक्षया ॥ ३२ ॥
 यस्मिन्मदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसपन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घट-
 मान फालसहननायुर्दोषादल्पशक्ति कर्मणां चातिगुरुत्वादकृतार्थ

एवोपरमाति म सौधर्मादीनां सर्वार्थसिद्धान्ताना कल्पविमानविशेषा-
णामन्यतमे देवतयोपपद्यते । तत्र सुकृतकर्मफलमनुभूय स्थितिज्ञया-
त्पन्युतो देशजातिकुलशीलविद्याविनयविभवविषयविस्तरविभूतियु-
क्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातिमवाप्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धबोधिम-
वाप्नोति । अनेन सुखपरम्परायुक्तेन कुशलाभ्यासानुबन्धक्रमेण पर-
त्रिर्जनित्वा सिध्यतीति ॥

वाचकमुत्पत्त्यस्य शिवधिय प्रकाशयशसः प्रशिष्येण ।

शिष्येण घोषनन्दिनमणस्यैकादशाक्षविदः ॥ १ ॥

वाचनया च महावाचकसमणमुण्डपादशिष्यस्य ।

शिष्येण वाचकाचार्यमूलनाम्न प्रथितकीर्ते ॥ २ ॥

न्यप्रोधिकाप्रसूतेन विहरता पुरपरे कुसुमनाम्नि ।

कौभीपणिना स्वातितनयेन वात्सीसुतेनार्घ्यम् ॥ ३ ॥

अर्हद्वचन सम्यगगुरुक्रमेणागत समुपधार्य ।

दु खार्त्तं च दुरागमविहतमर्ति लोकमवलोक्य ॥ ४ ॥

इदमुच्चैर्नागरवाचकेन सत्त्वानुकम्पया दृढम् ।

तत्त्वार्थाधिगमाख्य स्पष्टमुपास्नातिना शास्त्रम् ॥ ५ ॥

यस्तत्त्वाधिगमाख्य ज्ञास्यति च करिष्यते च तत्रोक्तम् ।

सोऽयावाधसुखाख्य प्राप्स्यत्यचिरेण परमार्थम् ॥ ६ ॥

१ प्रत्यायाति—प्रत्यागमनम् ।

२ मनुष्यो देव पुनमनुष्य इति शीणि जमानि समवाप्य सम्यक्त्वज्ञानलामात्र
आहितसवरस्तपसा क्षपितकर्मराशिं सिष्यति सिद्धिक्षेत्रे ।

३ स्वशास्त्रावाचकम् ।

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे दशमोऽध्यायः
समाप्तः ।

समाप्तश्चाय ग्रन्थः ॥

शुद्धिपत्रकम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	प	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	प
नाकर्मणो	नामकर्मणो	२	१८	वकी	वका	४८	१७
जग्धादिशापकानु	जग्धादिशापकानु	२४		विगतो	विगता	४८	२९
सपाता	मपाता	६	२३	मृत्ता	मृत्ता	५१	९
विरा	विपाका		२४	तजम	तजम	५१	१०
तो	तो	७	१	शाल	शाल	५६	२९
अयामत्	अन्यतमम्	१	५	कृष्ण	कृष्णाद्य	६०	१५
य व' इ	य	१	६	दश	दह	६०	२९
पक्षयात्रीव	पक्षया जीव	१०	२३	शरादा	शरीरा	६५	२१
ग्रहण	ग्रणे	११	१४	मुपयन्ते	त्ययाने	७१	१
द्वयात्मक	द्वयात्मक	१२	१५	मवि-	म-		
पद्यमिन्नाय	पद्यमिन्नाय	१४	१३	कारणा	करणा	७७	७
अऽ	अर्थ —	१५	१५	कर	वार		११
तद्वत	तद्वदेत	१७	२१	य मुत्	यमत्	७७	१९
मित्यर्थ	मित्यर्थ ।	१९	१५	मध्ये	मध्ये	७९	१६
इव	खेह	१९	२६	एतदा	एतच्छा	८१	१७
चैव सामयिक	चैवतामयिक	२०	११	पत्यामा	पत्यापमा	८१	१
शृणाति	वशृणाति	२०	२८	प्रय	यत्र	८२	७
चिर	चिरे	२१	५	जमल वा	जमल ध्वा	८२	१८
तथाक्षय	तथाक्षय०	२१	११	नामा	नाम	८३	११
महाराष्ट्र	महाराष्ट्र	२३	३	आनि	अनी	८५	१३
प्रकर्षणनामादि	प्रकर्षण नामादि	२३	७	मुन	सान	८६	१७
पुष्प	पुष्प	२३	१८	भाव	भा	८७	१३
प्राक्शम्	प्रविष्टम् ।	२३	२२	रुमा	रुमा	८९	१२
विशेषा	व्यापा	३०	२०	वर्जिड-	वर्जि-	८९	२१
साति	न्नाति	३१	८	श्रद्धा	श्रद्धि	९०	१४
स	म	३२	१९	क्षान्ति	क्षान्ति	९२	२४
स्वय परि	स्वयपरि	३९	१६	सूर्या	सूर्या	९३	२४
च सम्प्रत्यक्षचारित्रे च	सम्प्रत्यक्षचारित्रे च	४०	७	सवन	सावन	९४	१२
लभलावि	लभलावि	४	९	चान्द्रा	चान्द्रा	९४	२३
माया	मायालोभ	४१	१३	वर्ति	वर्ति	५	१७
पारिणामिक	पारिणामिका	४२	८	दयाया	दयाया	९६	१७
वाष्टा	वाष्टादशा	४२	७, १०	सानत्कु	सानत्कु	९९-१००	
सिद्धानु	सिद्धानु	४७	२०				

अऽदम्	उदम्	पृ	प	अऽदम्	उदम्	पृ
कृष्णरायोर्मध्य	कृष्णरायोर्मध्य	१०१	२१	चिबुक	चिबुक	१५९
शवन	शवन	१०६	१८	हय	हय	१६०
तस्मात्क	तस्मात्क	१०८	११	राय वीर्वा	राय वीर्वा	१६१
पूरा	पूर	१०८	१५	ज्ञान	ज्ञाना	१६१
स्वमेपा	स्वमेपा	१ ८	२३	ऽयाय	ऽयाय	१६७
वाट	वाट	१११	१०	धर्म	धम	१६८
धम पर	धर्मो पर	१३३	८	वाद्मा	बाह्या	१६८
पुनला	पुनला	११३	१३	मशरि	दारि	१६८
कुम्भा	कुम्भा	११५	१६	अट	नर	१६९-१७५ } ६
	१ २					
अणव स्फुधा	अणव स्फुधा	११६	६	दुण	दुण	१७२
रानित्य	रानित्य	११६	२३	काथा	काथा	१७४
ध्राव्य	ध्राव्य	११७	११	गथा	गेवा	१७५
उत्पाद	उत्पाद	११७	१४	उपाधाय	उपाधाय	१७८
व य	वय	१२२	८	तितर्क	वितर्क	१८१
चक्षते	चक्षते	१२३	१६	न	हीणकपायस्य न	१८१
प्रत्येन्या	प्रत्येन्या	१२७	१	ध	न	१८३
पुव	पव	१२७	९	साध्या	साध्या	१८४
गरिर	शरीर	१३०	१९	योग	योग	१८४
मयाव	मया त	१३२	१७	येपान	येपा न	१८४
भयो समा	भयो समा	१३५	१९	प्रथम	प्रथम	१८६
सन्धना	सलेखना	१४३	१५	मुहूर्त	मुहूर्त	१८८
विच्छेद	छविच्छेद	१४५	९	ऽयकला	अय कला	१९०
सचित्त	सचित्ता	१४८	२०	पुनला	पुनला	१९१, १
तप सप	तप मप	१४९	१६	बहु	बहु	१९१
स्वन अत्र	स्वतोऽत्र	१५०	२०	सिद्धा	सिद्धा	१९३
दर्शक	दलिक	१५२	२०	स्वय	स्वय	१९५
सम्पकत्व	सम्पकत्व	१५४	१०	गुण	गुणा	१९७
पदत्य	पदत्य	१५४	१४	वियद्नति	वियद्नति	१९९
तद्धार	तद्धार	१५४	१५	भुज्वन	भुज्वन	१९९
प्रयोगे	प्रयोग	१५५	२१	सपूणाणि	सपूणानि	१९९

